

282583

РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

КНИГА ДЕСЯТА

1939

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

ДЕРЕЖІВНО
1954

РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ЖУРНАЛ
СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
Інв. 282583

~~Івано-Франківський
педагогічний інститут
Листопад 1939
Україна
УРСР~~

99935
LD

Книга десята
ЖОВТЕНЬ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПРИ РАДНАРКОМІ УРСР

Київ · 1939

ІБ ІНУС

282583

Адреса редакції: Київ, вул. Ворошилова, 3.

Видавництво: Київ, Пушкінська вул. 8.

Промова по радіо голови Ради Народних Комісарів СРСР тов. В. М. МОЛОТОВА

17 вересня 1939 року

Товариші! Громадяни і громадянки нашої Великої Країни!

Події, викликані польсько-німецькою війною, показали внутрішню неспроможність і явну недієздатність польської держави. Польські правлячі кола збанкрутували. Все це сталося за найкоротший строк.

Минуло якихнебудь два тижні, а Польща вже втратила всі свої промислові райони, втратила більшу частину крупних міст і культурних центрів. Немає більше й Варшави, як столиці польської держави. Ніхто не знає про місцеперебування польського уряду. Населення Польщі покинуте його незадачливими керівниками напризволяче. Польська держава і її уряд фактично перестали існувати. В силу такого становища укладені між Радянським Союзом і Польщею договори припинили свою дію.

В Польщі створилося становище, яке вимагає з боку радянського уряду особливого піклування щодо безпеки своєї держави. Польща стала зручним полем для всяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Радянський уряд до останнього часу лишався нейтральним. Але він у силу вказаних обставин не може більше нейтрально ставитися до становища, яке створилося.

Від радянського уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців і білорусів, які проживають у Польщі, перебуваючи на становищі безправних націй, і які тепер зовсім кинуті на волю випадку. Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу.

Зважаючи на все це, уряд СРСР вручив сьогодні вранці ноту польському послові в Москві, в якій заявив, що радянський уряд дав розпорядження Головному командуванню Червоної Армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

Радянський уряд заявив також у цій ноті, що одночасно він має намір вжити всіх заходів до того, щоб визволити польський народ із злополучної війни, в яку він був ввергнений його нерозумними керівниками і дати йому можливість захити мирним життям.

Уновнов. Головліту № 5137.
Замовл. № 1906. Тираж 11.000.
Подано до склад. 14/IX 1939 р.
Підпис. до друку 13/X 1939 р.
Форм. пап. 62 × 94. Друк. зн.
на 1 арк. 50 т. 10 друк. арк.

Друкарня в-ва „Пролетарська
Правда“, Київ, вул. Леніна, 19.

В перших числах вересня, коли провадився частковий призов запасних у Червону Армію на Україні, в Білорусії і ще в чотирьох військових округах, становище в Польщі було неясним і цей призов провадився, як захід перестороги. Ніхто не міг думати, що польська держава виявить таке безсилля і такий швидкий розвал, який тепер уже має місце в усій Польщі. Оскільки, однак, цей розвал в наявності, а польські діячі повністю збанкрутували і нездатні змінити становище в Польщі, наша Червона Армія, одержавши велике поповнення за останнім призовом запасних, повинна з честю виконати поставлене перед нею почесне завдання.

Уряд висловлює тверду впевненість, що наша Робітничо-Селянська Червона Армія покаже і на цей раз свою бойову могутність, свідомість і дисципліну, що виконання свого великого визвольного завдання вона вкриє новими подвигами, героїзмом і славою.

Разом з тим, радянський уряд копію своєї ноти на ім'я польського посла надіслав всім урядам, з якими СРСР має дипломатичні відносини, і при цьому заявив, що Радянський Союз проводитиме політику нейтралітету щодо всіх цих країн.

Цим визначаються наші останні заходи по лінії зовнішньої політики.

Уряд звертається також до громадян Радянського Союзу з таким роз'ясненням. В зв'язку з призовом запасних серед наших громадян намітилося прагнення нагромадити побільше продовольства та інших товарів, через побоювання, що буде введена карткова система в області постачання. Уряд вважає потрібним заявити, що він не має наміру вводити карткову систему на продукти і промтовари, навіть, якщо викликані зовнішніми подіями державні заходи затягнуться на деякий час. Боюсь, що від надмірних закупок продовольства і товарів потерплять лише ті, хто цим займатиметься і нагромаджуватиме непотрібні запаси, піддаючи їх небезпеці псування. Наша країна забезпечена всім необхідним і може обійтися без карткової системи в постачанні.

Наше завдання тепер, завдання кожного робітника і селянина, завдання кожного службовця і інтелігента полягає в тому, щоб чесно й самовіддано трудитись на своєму посту і тим подати допомогу Червоній Армії.

Щодо бійців нашої славної Червоної Армії, то я не сумніваюсь, що вони виконають свій обов'язок перед батьківщиною з честю і з славою.

Народи Радянського Союзу, всі громадяни і громадянки нашої країни, бійці Червоної Армії і Військово-Морського Флоту згуртовані, як ніколи, навколо радянського уряду, навколо нашої більшовицької партії, навколо великого вождя, навколо мудрого товариша Сталіна, для нових і ще небачених успіхів праці в промисловості і в колгоспах, для нових славних перемог Червоної Армії на бойових фронтах.

17 вересня 1939 року

Дата 17 вересня 1939 р. записана золотими літерами в історію народів Радянського Союзу і всього людства. Великий державний акт радянського уряду, зв'язаний з цією датою, не має рівного собі в історії по благородству, сміливості і революційному, прогресивному значенню його для народів усіх країн світу.

У вересні 1939 р. почалася німецько-польська війна. Буржуазно-поміщицький уряд колишньої Польщі, догоджаючи корисливим цілям англо-французських імперіалістів, нав'язав своєму народові цю війну. Народи колишньої мертвонародженої кляптевої польської держави, що примхою долі опинились в 1918 р. під владою бездарної і зарозумілої шляхти, були піддані страшній небезпеці. По-варварському пригноблені і катовані українці, білоруси, євреї, трудящі поляки знову ставали гарматним м'ясом, яке кидалось варшавськими авантюристами під діючі танки і кулемети противника в ім'я захисту інтересів парижських і лондонських політиканів. Народи, що ненавиділи панську Польщу найглибшою, одвічною ненавистю, мусили тепер — як уявлялося це в недолугих мізках беків і рідз сміглих — захищати свого ворога, своє пригноблення, свою постійно диктовану згори смерть!

Історія вирікла свій неминучий присуд. Польська держава протягом перших двох тижнів війни розвалилася як гнилий пень. Причини цього полягали не тільки в перевагах воєнної техніки і воєнної організації Німеччини — вони крились у самому характері колишньої польської держави. Зліплена версальськими хижакками з кляптів, відрізаних від живого тіла сусідніх народів, створена з єдиною метою — бути плацдармом для нападу на Радянський Союз — колишня панська Польща не була і не могла бути життєздатним державним організмом. Це була країна середньовічного соціального і національного гніту, країна нерозв'язних економічних і політичних суперечностей. Вісім мільйонів українців, три мільйони білорусів і значна кількість населення інших пригноблених національностей, які всупереч здоровому глузду і справедливості опинилися двадцять років тому в складі польської держави, зазнавали нестерпного національного, політичного і економічного гніту.

Цілком зрозуміло, що ганебний розвал колишньої польської держави настав у таких умовах з блискавичною швидкістю. Українські і білоруські солдати колишньої польської армії масами кидали зброю, селяни підпалювали поміщицькі маєтки.

Польська державна машина розлетілась на друзки, підлий, боягузливий польський уряд, рятуючи свою шкуру, втік із столиці, а через кілька днів — і з самої країни. Величезні маси безладно відступаючих польських військ зосередились поблизу кордонів Радянської країни, і сама колишня Польща ставала джерелом можливих несподіванок і випадковостей. Пригноблені українці і білоруси з завмиранням серця чекали того часу, коли великий радянський брат подасть їм довгождану допомогу у визволенні з панського ярма.

Цей час настав! Об одинадцятій годині ранку 17 вересня 1939 р. трудящі Радянського Союзу почули історичну промову голови уряду СРСР Вячеслава Михайловича Молотова, в якій так повно і глибоко виражено волю радянського народу:

„Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу“.

Бійці, командири й політпрацівники непереможної Червоної Армії з честю виконали волю радянського народу. Вранці 17 вересня 1939 р. червоні війська перейшли колишній польський кордон на всьому протязі — від ріки Західна Двина до ріки Дністер. Звільнене від ненависного іга польських панів трудяще населення Західної України і Західної Білорусії зустріло своїх визволителів з величезною радістю. Хвилюючі картини радісних сліз визволених братів, їхніх схвильованих привітань великим визволителям — народам Радянського Союзу — назавжди лишаться в пам'яті сучасників і стануть вдячною темою великих епохальних творів нашого мистецтва.

Слідом за приходом червоних частин у ту чи іншу місцевість, силою могутньої революційної самодіяльності мас під керівництвом командування українського фронту, скрізь негайно організовувались тимчасові органи влади — тимчасові управління, селянські комітети, робітничо-селянська гвардія, організовано передалась селянам поміщицька земля, створено робітничі комітети на фабриках, відкрито українські і білоруські школи, в яких вільно звучала переслідувана раніше рідна мова населення.

Такі є події, що відбулися за дуже короткий час і в корені змінили становище в колишній Польщі — на радість усім трудящим і пригнобленим, на дикву лють гнобителям і паліям війни. Панська Польща, шляхетська Польща, імперіалістична Польща назавжди перейшла в небуття.

Польська шляхта, що на протязі всього свого існування проводила реакційну політику, завжди була найлютішим ворогом інших народів і національностей. Її шовіністична пиха і зарозумілість, її колонізаторська агресивність не знали меж. Особливо яскраво це виявляється на розгляді історії української культури, яка віками росла і розвивалась насамперед шляхом боротьби з колонізаторською агресією тупої і обмеженої шляхти. Ті часи, коли український народ потрапив у тимчасову за-

лежність від панської Польщі, були найсумнішими часами його існування, зокрема в питанні розвитку його національної культури.

Грізними народними повстаннями — Наливайка, Павлюка, Гуні, Острияниці, — відповідало українське населення на нелюдський гніт польської шляхти, на її колонізаторську кріпосницьку політику. Могутня визвольна боротьба українського народу 1648—1654 року, яку очолив талановитий стратег Богдан Хмельницький, звільнила українські землі від кривавого владарювання польських загарбників. Приєднання України до Росії в 1654 році, здійснене Богданом Хмельницьким, що виконав волю всього народу, створило могутній і непереможний союз двох братських народів.

Інакше було в Галичині, що протягом довгих десятиків років стогнала під австрійсько-польським гнітом, кардинально протилежним було становище в тих українських землях, які 1918 року, спираючись на підтримку імперіалістів Антанти, захопила панська Польща. Ці території були областями жорстокого вандалізму польської шляхти щодо української культури, областями кошмарного, дикунського розгулу панських молодчиків.

Бувши за часів належності Галичини до Австрії фактичним хазяїном цього краю, польська шляхта всі свої зусилля спрямовувала насамперед на придушення і знищення української культури, літератури, мистецтва, народної освіти і фольклору. В цьому їй старанно допомагали українські буржуазні націоналісти і клерикали, всі ці народовці і ундовці, що ненавиділи справжню народну культуру. Польська шляхта і її шовіністична преса весь час скажено цькували західноукраїнських письменників, заперечували право української мови та літератури на існування, не зупиняючись перед поліцейськими наскоками і провокаціями.

Варто згадати те оскаженіле цькування, якого зазнав свого часу від польських шовіністичних кіл видатний письменник-демократ Іван Франко за свою статтю про Міцкевича; варто згадати про спеціальну записку „Prosy!“ про викорінення української і руської культури, яка довгий час ходила в колах польської шляхти; слід нарешті згадати таке ім'я як ім'я намісника Галичини в 90-х рр. минулого століття польського графа Бадені, найжорстокішого жандарма й ката, що з особливою лютістю переслідував кожне вільне українське слово...

І все ж, не зважаючи на всі утиски і переслідування, народ Західної України створив значну літературну спадщину, тісно зв'язану своїми демократичними ідейними тенденціями з літературою Наддніпрянської України, з передовою російською культурою. Народ Західної України висунув багато талановитих письменників, поетів, митців, що відображали в своїх творах тяжке життя західноукраїнських робітників і селян під австрійсько-польською кормигою, і висловили віковічні мрії

свого народу про вільне, щасливе, мирне життя „в народів вольних колі“. Імена таких письменників Західної України, як Маркіян Шашкевич, Юрій Федькович, Марко Черемшина, Наталя Кобринська, Василь Стефаник і, нарешті, геніальний письменник, вчений, публіцист і громадський діяч Іван Франко,—відомі кожній читаючій людині, а їхні твори користуються заслуженою любов'ю в читача. У 1900 році, говорячи спеціально про буковинську літературу і відмічаючи великий талант Федьковича, Кобилянської, Стефаника — вихідців з цієї землі, — Леся Українка писала:

„Невільно з'являється думка, якщо малочисельне населення захолусної провінції, поставленої в невідгдане становище для розвитку літератури, змогло дати за короткий час свого національного пробудження три сильних таланти і звернути на себе увагу навіть сучасної сторонньої критики, то якими ж творчими силами повинен володіти народ, до якого належить це маленьке плем'я і як би розвинулись ці сили при кращих умовах“.

Ці слова видатної письменниці блискуче розкривають, з одного боку, неймовірні труднощі й перепони, в яких розвивалась українська література на Західній Україні за умов польсько-австрійського гніту, а з другого боку — невичерпні сили поневоленого народу, якого ніколи не залишала жадоба духовної діяльності, не залишали мрії про наступне визволення від соціального і національного гніту.

Але ні з чим не можна зрівняти становище, яке настало для поневолених українців, білорусів та інших національностей в післявоєнній імперіалістичній Польщі. Кріпосницько-феодальна експлуатація селянства поєднувалася тут з політикою нещадного національного гніту.

Українське і білоруське населення колишньої Польщі, що перевищувало кількість населення Естонії, Фінляндії, Латвії і Литви разом узятих, було позбавлене елементарних умов фізичного і духовного існування. Територія „Польщі Б“, як називали Західну Україну і Західну Білорусію варшавські міністри, була внутрішньою колонією польського імперіалізму. Тут глушився розвиток всякої промисловості, населення було позбавлене найнеобхідніших товарів. Величезні латифундії польських земельних магнатів; володіння осадників — цих вірних псів панського уряду — здушували собою вузькі смужки селянських земель. Українська і білоруська культура нещадно переслідувались і викоринювались. Діти українців і білорусів були позбавлені права говорити рідною мовою навіть у своїй родині. Пригноблені національності прирікалились на темряву і неписьменність. Число початкових шкіл на Західній Україні з 1919 по 1936—37 рр. зменшилось більше ніж у сім разів. Середня і вища освіта для українців і білорусів у панській Польщі були майже неприступні. 1936—37 рр. у середніх школах всієї Польщі вчилось всього чотири тисячі чоловіка українських і сто чоловіка білоруських дітей. Це — на 11 мільонів населення! Насильницьке ополячування населення „кресів“ про-

вадилось усіма можливими заходами. Всі адміністративні ланки були в посіданні поляків, єдиною державною мовою була польська мова. Українська й білоруська преса, за винятком зрадницьких газеток буржуазно-націоналістичного УНДО, закривалась і переслідувалась. Українським дітям-школярам було заборонено згадувати навіть саме ім'я великого поета Тараса Шевченка.

Трудящі Західної України і Західної Білорусії ніколи не забудуть польській шляхті того варварського терору, який вона здійснювала на загарбаних нею землях. Криваві „пацифікації“, жорстокі катування в'язнів у Луцькій, Новогрудській, Белостокській, Варшавській та інших тюрмах, знущання і насильства офіцерсько-жандарської наволочі — ці чорні сторінки, зв'язані з добою шляхетського панування, завжди будуть викликати почуття революційного гніву і жадобу праведної помсти в серці кожного трудящого.

Чорні часи панського гніту віднині навіки минули для трудящих Західної України і Західної Білорусії. Многострадальний народ, що довгий час поневірявся в шляхетській неволі, з почуттям найглибшої подяки радянському народові і його великому вождю товаришу Сталіну починає нове, щасливе, вільне життя. Бурхливо розвивається революційна самодіяльність мас, вперше покликаних до вільного політичного і культурного життя. Робітничо-Селянська Червона Армія, трудящі Радянської України і всього Радянського Союзу, керовані великою партією Леніна—Сталіна, допомагають звільненим братам у їхній роботі по збудуванню нового кращого життя.

Численні мітинги і збори трудящих Західної України схвалюють рішення, в які висуюють найважливіші завдання Радянських Зборів: установаження на території Західної України Радянської влади, об'єднання Західної України з Українською Соціалістичною Радянською Республікою, схвалення конфіскації поміщицьких земель і розподілу їх між селянами, вимогу націоналізації банків і крупної промисловості.

Це — воля народу, вимріяна віками. Про з'єднання Наддніпрянської України і Наддністріянської України з давніх-давен думали кращі сини народу — Маркіян Шашкевич, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка. Про вступ до міцної сім'ї радянських народів кожної хвилини мріяли західноукраїнські робітники й селяни, з боєм поглядаючи на безглузді кордони, якими вони з волі польської шляхти і її антантівських покровителів були відділені від своїх щасливих єдинокровних братів. Всі ці штучні і незаконні перегородки впали. Польські прикордонні стовпи назавжди знесені радянськими військами в історичний ранок 17 вересня 1939 року. Народи Західної України і Західної Білорусії входять, як рівні серед рівних, у велику, щасливу, могутню сім'ю радянських народів, для них сходить сонце Сталінської Конституції, вони будуть дихати животворним повітрям країни, в якій живе і яку веде до нових перемог геній людства великий Сталін.

НА МОГИЛУ ФРАНКА

В Перемишлі, де Сян пливе зелений,
Стояв поет. Крутилася земля,
Сіяло сонце, пролітали птиці,—
А навкруги ходили скорбні люди,
І кожна мука, кожен зойк і стогін
Лягали на поетове чоло
Гіркою тінню.

Сине коваля!
Чи думав ти, чи ти передчував,
Що засіяє всенародне сонце,
Що пурпурова зірка запалає
Над сірими, убогими полями,
Що ковалям і ратаям пониклим
Дасть руку вільний ратай і коваль,
Щоб їх навіки вільними зробити?

Ти вмер у час тривожний і тяжкий —
У вбожестві, у муках невимовних,
Та й жив ти не в трояндовім вінку,—
Лаврового по правді заслуживши —

Але я певен, що в очах твоїх,
Смертельною хворобою пойдених,
Ніколи не згасала чиста віра
В грядущє царство молодого сонця,
У те, що викує свободи меч
Убогий раб з убогого орала,
Що щастя всіх — по ваших аж кістках —
На землю ступить вільною ногою.

І справдилась твоя нехибна віра,
І юнаком зробився сивий Львів,
І твій народ, якому ти віддав
Свій мозок, руки, працю, силу й серце
Засяяв у народів вольних колі,

І воля віє молодим крилом
В Перемишлі, де Сян пливе зелений.

ВІТЕР ЗІ СХОДУ

ГАЛИЧИНІ

Чи бачила ти сонце й квіти?.. Ні.
Ти в темі брела, мов у пустині дикій.
Та тліла іскра волі в глибині,
В душі твоїй прекрасній і великій.

Ти довго йшла, і путь твоя тяжка
Тяглась мов терном вкрита полонина.
У муках народила ти Франка —
Свого співця, борця й громадянина.

Тепер доволі! Всю печаль твою
Розвіє вітер, що подув зі сходу.
Ми ждем тебе в нову свою сім'ю.
Хвала й привіт великому народу!

ІЗ НОВОЇ ЛІРИКИ

I.

Я не в бою тебе зустрів,
Ти вразила не блиском зброї,
За працю, на гонах нив,
Серед пшениці золотої

Побачив — дивну. Наші дні —
Великий, світлий сонця злиток,
І як достойний їх відбиток,
Ти стала рідною мені.

II.

Од слова першого: люблю,
Од приторку живого, мила,
Ти засоромленість свою
Легкими віями закрила...

... І стала матір'ю. Я знов,
Пізнавши всю тебе до краю,
Чуття це чисте помічаю...
Будь вічною, моя любові.

ВТІКАЧ

Гірська легенда

(1841 р.)

Гарун тікав — летів стрілою,
Скоріш, ніж заєць від орла, —
Тікав наляканий із бою,
Де кров черкеська потекла.
Там батько і два рідних брати
За честь і волю полягли
І під п'ятою, супостата
Своєю кров'ю підплили.
Кров просить помсти — йде рікою.
Гарун забувся відомстити:
Він розгубив у вирі бою
Клинок, гвинтівку, — і біжить.
Сховався день; повзуть тумани,
І зодягаються поляни
В широку білу пелену.
Війнула холоднень жорстока
І над пустелею Пророка
Злотавий місяць спалахнув.
Гарун знесилів, мучить спрага,
З чола стирає кров і піт.
В міжгір'ї ріднім сакль ватага
У світлі місячним стоїть.
Ніким небачений, підкрався,
Довкола — тиша й супокій.
Лиш він один урятувався,
Покинувши кривавий бій,
На вогник в саклі він прямує:
Хтось в домі, певно, хазяйнує.
Набравшись сили, скільки міг,
Гарун ступив через поріг.
Селім, Гарун — колишні друзі.
Селім мандрівця не пізнав;
В глибокій і тяжкій недузі
Він в саклі тихо помирав.

„Аллах всесильний! від неслави
Звелів він ангелам своїм
Урятувати тебе для слави...
Новини є?..“ — спитав Селім,
Підвівши ослабілі вії,
В очах майнув огонь надії, —
Дух воїна і в смертний час
У серці хворого не згас.
— Два дні ми билися в долині;
Загинув батько і брати.
Один лиш я сховався в пустині
На людний шлях боявсь іти.
З побитими, в крові, ногами
Від камінняччя і кущів,
Я йшов зарослими стежками,
Слідами вепрів і вовків.
Черкеси гинуть. Ворог всюди.
Прийми мене, мій вірний друг,
Я присягаюсь, що послуг
Твоїх до смерті не забуду.
І відповів йому Селім:
„Із саклі геть! Ганьба! Наруга!
Для боягуза, — не для друга, —
Навік зачинений мій дім!“
Свій сором в серці затиснувши,
Без гніву вислухав ганьбу,
Він вийшов, голову нагнувши,
Із саклі друга, — як не був...
І саклю поминув сусіди,
На мить єдину зупинивсь,
Минулих днів летючі сни
Вогнем цілунків стали гріти
Його холоднее чоло.
І в серці знову ожило

М. Ю. ЛЕРМОНТОВ
(До 125-річчя з дня народження)

Ясне чуття; в глибинах ночі,
Здавалось, полум'яні очі
Засяли ніжно... „Так, вона,
Моя голубонька чарівна,
За мене думає, воркує“...
І хоче він зайти — і чує
І чує пісню давніх літ, —
Гарун спинився і поблід.

„В тиші й спокої
Місяць гуляє,
На бій юний воїн,
На бій вирушає.
Зброю джигіт заряджає,
Дівчина в путь виряджає:
„На ратному полі
Звірайся ти долі;
До Сходу молися,
Пророку клонися,
Бійцем будь за волю.
А в бої хитнеться
У зраді кривавій, —
Ганьби набереться,
Загине без слави:
І дощ його ран не обмиє,
Кісток його звір не зарие.
Ганьби не здолає
Знести горянин, —
Хоробрих кохає
Красуня вершин!“

Гарун, поникши головою,
Свій шлях продовжує — спішить,
І туга іноді сльозою
На груди падає — жалить.
Та ось — похилена хатина
Перед Гаруном постає:
Надії радісна хвилина! —
Він стукає в вікно своє.
Сердечні, певне, там молитви
За нього линуть до богів.
Жде не одного мати з битви —
Вона жде мужа і синів.
„Впусти! Я бідний мандрівник,

Я — твій Гарун, молодший син,
Крізь кулі руськії проник —
Вернувся до тебе“... Сам? — „Один!
— А батько і брати? — „Лягли.
Їх бог на смерть благословив
І душі ангели взяли“.
— Ти відомстив? — „Не відомстив.
Пустився в гори я тікати,
Покинув меч в чужім краю,
Твою щоб старість приласкати
І висушить сльозу твою“.
— Мовчи! мовчи! гуяр лукавий,
Ти вмерти не зумів для слави!
Тож забирайся — живи один:
За тебе, волі утікачу,
Сльози не зроню — не заплачу.
Трусливець, раб! — Мені не син! —
Замовкло слово проклинання,
Довкола все сповите сном.
Прокльони, стогін та благання
Лунали довго під вікном.
І от, нарешті, вдар кінжала
Приніс кінець його ганьбі, —
Дивитись мати не бажала
І погляд відвела убік.
І труп його, негідний шапи,
Серед подвір'я так й лежав.
І кров з Гарунової рани
Собака, сердячись, лизав
І лалялись хлоп'ята, злились
Над мертвим, — не могли мовчати!..
В повір'ях вольності лишилися
Ганьба і смерть утікача.
Душа налякана зникає,
З очей Пророка лине пріч;
І в горах привидом блукає,
Марою ходить кожну ніч;
І під вікном щоранку рано
До саклі проситься весь час,
Та від рядків святих Корана
Він знов ховається в туманах,
Як в дні минулі від меча.

Переклав Ф. Мицник.

МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ

ПОВІСТЬ

VI. ПОЛОНІНИ

Не вистачало сил тягти далі ярмо в земстві. Численні хвороби підточували здоров'я. В нього було хворе серце, хворі легені, нерви, горло — всього його терзали хвороби. А головне, — бракувало душевної рівноваги, спокою.

З Києва він повернувся, конденсуючи в своєму настрої темні враження від рішучих лікарських діагнозів, від жахливої загибелі Надії Загірної, від обивательських сварок і морального розгардіяшу в таборі його знайомих діячів. Він майже радів, що прожив життя не серед них, а на одшибі, чернігівським затворником. До всього цього домішувалось неприємне враження від критики. Українська критика писала чимало, але зовсім не розуміючи його. Давно вийшли переклади оповідань російською мовою, але й досі критика обмежувалась, хоч і схвальними, але поверховими, загальними зауваженнями. Лише Горький захоплювався його творами і щиро висловлював свої враження авторові під час перебування його на Капрі і в листах. Він радив поспішати з дальшим виданням його творів у перекладах.

Чикаленко, прочитавши рукопис другої частини „Fata Morgana“, говорив авторові про те, що такі типи, як Марко Гуца справлять тяжке враження на їх спільного друга Володимира Леонтовича, бо його маєток в дев'ятсот п'ятому році і пізніше селяни громили не раз, і змалювання в літературі розправи селян з панами навряд чи буде йому до вподоби. Звичайно, Чикаленко мовчав про те, що подібні речі були і йому не до вподоби... Обидва вони були добрі знайомі Коцюбинського, обидва вони дещо робили, щоб полегшити злидні найвидатнішого українського письменника... Чого ж вони хочуть від нього? Може писання для їхнього доброго панського самопочуття?..

Треба було забути на час про все, вгамуватися.

В Києві він залишив прохання про допомогу в п'ятсот карбованців на лікування. Треба було їхати на південь, куди наполегливо відряджали його київські лікарі. І, не чекаючи відповіді,

він вирішив узяти тривалу відпустку і, що б там не було, їхати. Іншого виходу не було.

Але примхлива доля, здавалось, раптом поклала змилюватись над ним. Незабаром він одержав приємну новину. Його повідомили, що українське „Товариство допомоги науці і штуці“ призначило йому дві тисячі постійного щорічного утримання. Він прочитав лист про це і гірко почуття образи підкотило йому під груди: це була запізнена допомога, заслужена давно, ще коли він мав повно снаги і здоров'я... Певне, схаменулися приятелі з „Товариства“, що відомий по всій Росії і Європі письменник мусить просити в них на лікування, мусить важкою, згубною для нього роботою заробляти собі на хліб і, певне, ворухнулося в них сумління...

Та все ж почуття образи незабаром потроху вгамувалось, і в похмурій свідомості його заблищали радісні думки. Це ж тепер, бодай і пізно, зможе він покинути остогидлу роботу, що за десятки років висала з нього сили і віддатися тільки своїм новелам і повістям...

Треба було швидше поділитись новиною з Мариною. Вони пішли за околицю міста, де край густого занедбаного кладовища, на галявині, було їх улюблене постійне місце. Ніхто із сторонніх тут не зустрічався, ніхто не заважав їх довгим захоплюючим розмовам. За кладовищем починались хліба, а за ними на горі — Троїцький монастир. Тут було чудово.

Михайло Михайлович розповів свою новину і вперше після Києва їх обличчя в цей чудовий передвечірній час були радісні і безхмарні.

— Працювати стільки років, — говорив Михайло Михайлович, — і не створити нічого значного, нічого, що задовольняло б тебе, відповідало б твоїм художнім вимогам і смакам — адже це жахливо, адже в цьому ціла драма...

І він уголос мріяв про те, що тепер увесь порине в роботу і, можливо, йому пощастить здійснити свої давні творчі задуми. У нього було стільки незакінченого!.. А хіба міг він його закінчити?.. Тепер, може тепер... коли б тільки здоров'я... Він розповідав про задум третьої частини „Fata Morgana“ і про великий роман, який він колись напише...

Марина слухала уважно, раділа разом з ним і сама радила йому швидше їхати з Чернігова — кудись лікуватись і працювати.

Вона розповіла Коцюбинському, що й сама вирішила змінити тепер своє життя. Та й хіба може все залишатися по-старому?.. Якби вона могла знайти людину, що навчила б її мститися за свою сестру і за всіх невідомих їй сестер! Вона покинула б затишні чернігівські вулиці і пішла б за такою людиною, почала б стрімголов...

Потім, уже дома, згадуючи цю зустріч з Мариною, він думав про те, що вона тільки для нього раділа його новині і ховала свій сум, який не покидав її після смерті сестри. І йому

теж було сумно. Від того, що він з примхи долі ставав тепер вільніший і не обтяжений злиднями, світ не мінився — він залишився таким же безвідрадним, нудним і немов не пристосованим для людей.

Це був знову хвильовий напад журби. Треба було швидше лагодитись у дорогу — до ясного південного моря і диких вершин під прозорим, несказанно голубим небом.

... І ось воно, благодійне, цілюще море, до якого не один поет приходив повідати про свій біль і знаходив тут забуття всього, що виповнювало десь тяжкою суетою його життя.

На світанку, ще зза моря не підводилось сонце, став пароплав біля Алушки. Довкола простилася ранковий аромат садів. Наче під відшліфованим склом спокійно відпочивало море. Знайомі місця радісно схвилювали Коцюбинського і йому здалося, що він знайшов те, чого шукав — пустельні скелі, сонце і море.

Вже який день він з дружиною й дітьми в Сімеїзі. Селище причалось біля самого моря під горою Кішкою, що й справді по-котячому розкинула свій вигинистий хребет, вляглася головою до моря і неначе пильнує на здобич. А біля самого берега, немов переслідувана, вскочила в море скеля „Діва“, в розпачі підняла голову, відкинула назад волосся: в останню хвилину життя вона ще благає про рятунок... Та стоїть позаду кам'яний „Монах“ і своїм суворим спокоєм немов позбавляє її всякої надії...

Михайло Михайлович засмалився, почорнів... Він нагадує місцевого татарина-інтелігента. Цілими днями він буває на сонці, лежить на березі. Він не був тут давно, аж із днів своєї молодості. Тоді він був молодою людиною, дужою і повною бажань працювати для загального добра... Тут він знайшов тоді таке ж молоде і запальне товариство, що так, як і він, кепсько знало життя, не знало, якими шляхами вийдуть люди до цього загального добра. І тоді ж, серед гурту такої ж молоді, тільки не тут, а на Україні, знайшов він собі дружину. Так розпочалося родинне життя.

Від того часу минуло немов би ціле життя. Уливило за водою його здоров'я, порозгубилися десь товариші. Минулося й родинне щастя.

Він був тут. Вона на Україні, в Києві. Він приїздив у зимні місяці на Україну. П'ятнадцять років тому з'їхались у Чернігові. Одружилися. Незабаром по тому він став „чернігівським затворником“... Минула молодість.

І ось він знову тут, з нею, з дітьми — їхніми дітьми. Вони ходять з ним, нова місцевість викликає в них багато питань. Вони не дають йому спокою, не дозволяють побути на самоті з своїми думками. А йому є про що думати...

Знову повстає перед ним сувора і мовчазна Надія Загірна. Марина розповіла йому все про сестру — від початку її ув'яз-

нення й до останнього дня перед стратою. Розповіла все так, як чула від самої Надії. І доля цієї дівчини хвилює його. Вона врятувала Григорія, якого заплутав Хоменко... Це добре, що він нагнав тоді Хоменка від себе... Як тільки він підтримував з ним стільки років знайомство?.. Справді — стільки років!.. Він уже зовсім неясно пригадує, як його зазнайомила з Хоменком майбутня дружина, Віра Іустинівна, в Києві на одному з засідань „Братства тарасівців“... Він уже не пам'ятає — чи був Хоменко в „Братстві“ чи ні... Але гроші на агітацію „Братства“ давав він, Хоменко...

Іноді, коли дружина сама поведе кудись дітей, він самотньо лежить на пляжі і йому спадає на думку інше: щось з давнього його минулого — робота в дружньому товаристві на філоксері, або співробітництво в газеті „Вольнь“, або „Київська громада“ — і чомусь усе, усе неминуче закінчується одним — сумними спогадами про Надію Загірну, — так, немов між усім найважливішим, що пережив він у житті, і Надією був якийсь непомітний зв'язок.

Тут він не міг працювати. Навіть його записна книжка майже не розкривалася. Невже його перестала вже надити розкішна довколишня природа?.. Адже тоді, в молодості, вперше потрапивши сюди, він на початку цілі дні, зачарований морем і горами, ходив, як у чаду, не маючи сили примусити себе до роботи... Тепер якісь думки вирують в його голові і він весь поринув у них...

І от він написав знову до Львова Володимирові Гнатюку, приспішаючи того виїздити в Гуцулю, куди тепер ще дужче рвався й сам. Гнатюк мав найняти для нього в Криворівні хату. Тим часом, поки не було від приятеля відповіді, він нудився тут майже так, як і в Чернігові.

Одного разу, забувши в приміщенні цигарки, Коцюбинський повернувся раніш, ніж завжди. Діти десь гуляли. Дружина була за стіною в хазяїна дачі — купця Тафурова. Беручи із стола цигарки, він побачив свіжо надписаний конверт і несамохіль прочитав адресу: дружина писала до Василевського. Це був їх знайомий, поміщик. Між ним і Коцюбинським були далеко не сердечні стосунки. Але Віра Іустинівна поважала Василевського і постійно підтримувала з ним дружні стосунки.

Вона увійшла до кімнати і, побачивши несподівано чоловіка, невдоволено здивувалася. Він зрозумів: вона не сподівалась, що він побачить лист, хоча, звичайно, ніяких підозрін лист у нього не викликав. Він тільки між іншим зауважив:

— Я не хотів, щоб між нами і цією людиною були якісь особливо близькі взаємини. Він схильний до інтриганства... та й взагалі, нам з такими людьми не по дорозі.

Віра Іустинівна спалахнула, але стрималася, як завжди. Забираючи листа, вона кинула:

— Ми можемо залишитись кожен при своїй думці...

— Але в даному разі краще додержуватись однієї...

— Що ж — ти хочеш заборонити мені окреме листування?

— Ні, ні, зовсім ні, — і Коцюбинський виставив наперед долоню, немов боронився, — навпаки, кожен з нас вільний обирати собі товариство... Та все ж ця людина мені не до серця...

Одягнувши жакет, Віра Іустинівна пішла на пошту. Вона гнівно грюкнула дверима, і в Коцюбинського зіпсувався настрій. На його щастя, прийшов сам Тафуров і приніс пошту. Він уважав це за особливу чемність щодо своїх дачників — забирати в поштаря листи і приносити до кімнати їх самому.

Коцюбинський відразу пізнав на листі руку Гнатюка. Цього листа він чекав уже більш як два тижні. Тут же при Тафурову, забувши навіть запросити його сісти, Коцюбинський прочитав листа і враз засяяв: Гнатюк писав, що негайно виїздить до Криворівні і запрошував туди Коцюбинського. Він враз повеселішав і навіть почав жартувати з купцем, розмовляючи потатарському. А Тафуров радів ще більш, бо приніс поважному панові дуже приємного листа. Коцюбинський дістав вино і почастивав Тафурова. Розмову з дружиною було враз забуто. Разом з хазяїном вони пили вино і сміялись. Здавалося, були щасливі... Через кілька днів можна було кидати Сімеїз, що цього разу вже не міг достатньо прислужитися йому.

Ой чому ти, легінику, та і не співаєш?
Де ти свої співаночки та й позадіваєш?
Ой, знаю я, товаришу, де я їх задію:
Занесу їх в Чорногору, та там і посію.
А там будуть співаночки по горах співати,
А я буду, товаришу, по світі блукати.

Макій Габорак поволі крутить позичені в сусідів жорна. Пан, що ось від самого сливе ранку сидить у нього на подвір'ї і дивиться, як він меле, питає — чому він не співає своїх співанок... Він і заспівав йому. А пан щось і записав собі в книжку... видно, грамотний... Алеж добрий пан: просить пісень співати або просто — балакати... Пісні божі — вони людям на втіху. А лихому панові не до пісень... А цей пан у дяка, через хату, живе, то й дяк казав, що добрий чоловік.

І мисливець Макій знову заспівав для пана:

В полонинці на кедринці, вбив чоловік сою.
Кликала мя молодичка під зелену фою;
Кликала мя молодичка, вїтова донечка,
Щоби вона не виділа світлого сонечка!
Щоби его не виділа, та й не бачила,
Що вна мене молодого та й розволочила!
Не я тебе волочила, та й і не моя нелька,
А чорні мої очі, чівочка гладенька.
Не я тебе та й волочу, сам жеж сі волочиш,
Замість іти в полонинку, гуляєш по ночі.

Макій Габорак знає їх більше, ніж уміє лічити. Але ось кросна в жорнах розхиталися — треба їх тугіше задовбати.

— Макію! — питає його чудний пан. — Сам і зладив жорна?

— Де там!.. Я стрілецтвом займаюся... В мене й ченгериці своєї немає... в місті купую, щоби кулешу було їсти. А жорна Іванюкові. Він добрий газда. Має чорта, — десь у горах його знайшов, та й під коморою тримає. Дає йому цукру і молока — не шкодує. Чорта, кажуть, він у горах купив за десять левів. А від цього йому зиск великий: худоба не гине і сам дужий і діти здорові...

— А Іванюк теж на жорнах меле?

— Ні, він на млин возить... А жорна людям дає... Потім за це чого питає — зробиш...

І він знову крутить жорна. Це нелегка робота, та він дужий і поспішає. Навіть співає за роботою, що правда, не голосно і з перервами.

Посеред колоди вижолоблений круг, в який положено по його формі камінь. На ньому лежить і обертається другий — верхник, який не зсувається із спідника, бо взятий у залізну шину, приклепану до колоди. В середині верхника діра, в яку потрохи насипають кукурудзи. Верхник обертається погоничем, один кінець якого вложений у ямку на верхнику, а другий угорі просунутий крізь дірку в кроснах. Макій обертає погонича за верхній кінець і так меле.

Габорак пристає на цій роботі і сідає біля Коцюбинського відпочити. Він набиває свою люльку, з мідяною протичкою, оздоблену бляшками і з довгим цибухом. Михайло Михайлович пропонує йому добрячу цигарку. Макій оглядає її уважно й обережно кладе в кресаню, що лежить біля нього. Коцюбинський дає йому сірники. Він дивиться на них і не запалює, певне, думає, чи не можна покласти й їх у кресаню. Потім таки запалює і повертає сірники.

Габорак уже літня людина. Він живе сам. Мав шестеро дітей і всі померли. А після них і жінку віднесли на цвинтар. Пошесть тоді блукала горами. А другої жінки Макій не хоче брати, бо на діти і „чедядинку“ йому не везе — обов'язково вигинуть... А ось до стрілецтва він має вдачу... Бо самої доброї пушки не досить. Треба, щоб під неї звір ішов і треба вміти його поціляти. А цього ніяким майстерством і вмінням не досягти, треба знати чари. Щоб крес добре націляв, треба піймати гадину, взяти від неї язика, треба гадючого часнику, ладану і вершків з дев'яти осик, відправити над цим дев'ять божих служб... А щоб крес не гримів та марно не лякав звіра по горах, треба в березні забити гадину, висушити її голову і розтерти на порох та промовляти до цього: „Остра-с була, як вогонь; кого-с заразила, не врятувавсі б, так аби мій крес, кого закрасит, аби не втік...“ Проти такої пушки уже ніхто не заворожить...

Довго ще розповідав він про те, що треба, коли пушка розносить шріт, або влучить не в звіра, а в пса, або закривавиться, або на стрільця звірина не йде чи пушка чомусь не стрілить... І на все був тільки ворожбитський засіб, бо жоден інший

не зміг би зарадити.. Коцюбинський придивлявся до Макія Габорака. Той говорив з таким же виразом на обличчі, як говорив би і про речі реальні, цілком перевірені щоденним життям. Ні в голосі його, ані в обличчі не було й тіні страху чи таємничості—ніякого відтінку, яким позначають, звичайно, люди речі містичні, зв'язані з віруванням чи забобонами. Для мисливця Габорака не було різниці між реальним і містичним—все однаковою мірою було реальне, правдиве.

За розмовою вони й не помітили, як у хмарах поховалися гори, як закурилися ліси хмарами і почався давно набридлий дощ. Коцюбинський підвівся. Старий мисливець запрошував його заходити, то він йому ще розповість, що треба робити, щоб крес не розірвало вибухом, щоб постріл не лякав звіра в горах, щоб відрізати слід звірячий від сліду бісячого, або лісної, або рогатого шезника.

Обід для Михайла Михайловича готували в Гнатюків. Сюди часто заходив ще дехто з приїжджих дачників, що проводили кілька літніх місяців у цьому чудовому гірському селі. Крайно рази таким гостем був добре відомий у різних колах української інтелігенції, близький до літератури, але не письменник, близький і до політики, але не політичний діяч, Граблянський.

Надворі все ще шумів дощ і тому не поспішали обідати і по обіді не поспішали розходитися з привітної хати відомого етнографа і прекрасного знавця Гуцулії Володимира Гнатюка. Говорили про світогляд гуцулів.

Михайло Михайлович, що не вперше вже був у Гуцуллі і пильно вивчав звичаї і світогляд тутешніх людей, проводив різку грань між поглядами на дійсність у гуцулів і містикією в світогляді інтелігенції.

— Символізм поета Сологуба, — говорив він, — це витончений, рафінований містицизм. Сам поет знає, що він містик, свідомо намагається обґрунтувати такий свій світогляд і виступає проти матеріалізму, що породжує в мистецтві реалізм. А гуцул — язичник. Жодного уявлення про містицизм він не має. З погляду реальності в нього немає різниці між ведмедем і чортом. Його містика — тільки від його некультурності, чого не можна сказати про рафіновану містику інтелігента.

Тут Граблянський зробив нетерплячий жест азартного опонента. Проте утримався від репліки, певне, з поваги до Коцюбинського, до якого всі знайомі, що були в Криворівні, ставилися з виключною пошаною.

— Переконайте гуцула, — продовжував Коцюбинський, що в світогляді можна бути матеріалістом, можна бути містиком і що перелесник — це здобуток містики, а не матеріалізму і, будьте певні, гуцул не буде вірити в існування перелесників.

Граблянський похитав головою і з самовпевненою усмішкою підморгнув Гнатюкові. Але той з зацікавленням стежив за всією дискусією, де найбільшим знавцем був, певне, він сам, і не реагував на міміку Граблянського.

А Коцюбинський, поволі обмірковуючи кожне речення, провадив далі:

— Чорт у поета Сологуба зовсім не той, що в напівдикого гуцула. В останнього він менш містичний. Я певен, якби гуцул знав, що чорта ніхто ніколи не бачив, він перестав би вірити в його існування.

— Які ж з цього висновки? — Не без лукавства запитав Граблянський, що прожив серед диких гір цілий тиждень і за засвоєною звичкою язик його вже занудьгував хоч за якою-небудь суперечкою...

— А висновок такий, — просто і рішуче відповів Коцюбинський, — творчість навіть таких некультурних народів, як гуцули, лемки, бойки реалістичніша, отже і прогресивніша за якихось там Сологубів...

І Михайло Михайлович іронічно подивився на свого, покищо мовчазного, опонента. Він навмисне згадав про цього, все ще модного поета, бо знав, що Граблянський чомусь возить з собою „Мелкого беса“.

Опонент Коцюбинського радісно підхопився, немов його скинули із стільця. Такої щасливої нагоди кинутися в словесну атаку він не мав цілий тиждень.

— Ага-а!.. — вигукнув він, підходячи до Коцюбинського, немов на рингу, — отже, ви зовсім знецінюєте такі зразки словесного мистецтва, як...

— „Мелкий бес“?

— Так, авжеж так... „Мелкий бес“... Ви вважаєте, що творчість, скажімо, Федора Сологуба — це не прогресивне явище?..

— Авжеж, — спокійно відповів Михайло Михайлович і, щоб зміцнити свою позицію, послався на свою розмову з Горьким під час останнього перебування на Капрі.

— Пешков?! — Раптом зайшовся Граблянський. — Письменник, що дописався до таких творів, як „Мати“!.. Ви може й цей твір поставите поряд з „Мелким бесом“ в плані прогресу?

— Ніколи!.. — Сказав Коцюбинський і кров прилила до його обличчя.

— Не тільки „Мелкий бес“, — говорив він далі, розпалюючись, — але й усі твори Сологуба і всі писання подібних до нього поетів ніколи не стоятимуть врівні з книжками Горького, які в наші дні є найбільшим досягненням великої російської літератури.

— Ви перебільшуєте... — вставив Граблянський.

Коцюбинський раптом розсердився.

— Пане, — протягнув він таким голосом, що раптом злякав Гнатюка своєю злістю і рішучістю, — чи ви вважаєте на те, що Горький навіть у вигнанні є втіленням всього найпередовішого, революційного, що є зараз в російській культурі, що піднесення, яке маємо в літературі після пережитих нами чорних років, очолюється саме Горьким?..

Граблянського трохи спантеличив і сполохав тон Коцюбинського. Проте, він хотів таки заперечити, але господар, не бажаючи чути в себе в хаті сварку, втрутився в розмову, вміло перейшов на іншу тему і потім запропонував прогулятися понад бурхливим після зливи Черемошем. І справді, крізь хмари провалалося сонце і кругом парувала земля.

Черемош гримів і півнявся. Іноді мчала на його хвилях виврана з коренем деревина, ховаючись у каламутній воді.

Знову на кілька днів переривалося сполучення з більшою частиною села, що лежала по той бік річки. Та вже була надія на добру годину і на подорож верхи конем у гори на полонини. Гірський кінь і провідник давно були до послуг Коцюбинського і тільки ждали ясної години.

Вночі знову прийшло безсоння, яке мучило його не одну ніч. В одній кімнаті з ним жив якийсь студент, і Коцюбинський заздрив йому, що розкидався на ліжкові і спав здоровецьким сном. Проте перед світанком йому пощастило задрімати. Кілька годин сна освіжили його, і вранці, коли сам залишився в хаті, він дістав поштовий папір і з запалом почав писати.

„Дорогой Алексей Максимович!

Мои надежды на летнюю поездку на Капри так неожиданно рухнули, что я долго не в силах был примириться с этим и даже написать Вам. Необходимо было ехать с семьей в Крым, а на это ушли деньги, собранные на поездку в Италию. Июнь прожил я в Симеизе, а на июль решил ехать в Карпаты, к гуцулам. Предприятие дешевое и не без пользы. Все время провожу в экскурсиях по горам, верхом на гуцульском коне, легко и грациозно, как балерина. Побывал в диких местах, доступных немногим, на „полонинах“, где гуцулы-номады проводят со своими стадами все лето. Если бы Вы знали, как величественна здесь природа, какая первобытная жизнь. Гуцулы — оригинальнейший народ, с богатой фантазией, со своеобразной психикой. Глубокий язычник — гуцул всю свою жизнь, до смерти, проводит в борьбе с злыми духами, населяющими леса, горы и воды. Христианством он воспользовался только для того, чтобы украсить языческий культ. Сколько здесь красивых сказок, преданий, поверий, символов! Собираю материал, переживаю природу, смотрю, слушаю и учусь. Надеюсь рассказать Вам кое-что, когда увидимся.

А увидимся с Вами зимой. Дело в том, что в августе я навсегда бросаю службу. Совершенно неожиданно я получил от „Украинск. Литерат. Общества“ пожизненную стипендию в 2000 руб. с условием не служить. Наши зимы настолько суровы и так вредят мне, что я уже не могу жить в холодное время в Чернигове и решил проводить холодные месяцы — ноябрь — февраль — в Италии. Конечно, прежде всего останавливаюсь на Капри, с которым связано у меня столько дорогих воспоминаний. Итак, живу надеждой скоро увидеть Вас. Хотел бы недорого

устроиться на Капри, так как семья остается в Чернигове, дети учатся, а это требует средств. Надеюсь на помощь и советы доброй Марии Феодоровны, которой пишу отдельно.

Как Ваше здоровье, дорогой Алексей Максимович? Работаете ли над Кожемякиным, не утомляетесь ли слишком работой, хорошо ли спите, гуляете ли? Все хотел бы знать о Вас и был бы очень благодарен, если бы Вы написали мне хоть несколько слов в Чернигов, так как 1-го августа я уезжаю домой.

Живу теперь вместе с этнографом Гнатюком, который просит передать Вам привет и спросить, интересуют ли Вас народные рассказы из жизни „опрышков“ — разбойников, народных героев Гуцульщины. Он мог бы послать Вам сборник таких рассказов.

Будьте здоровы. Сердечно обнимаю и целую Вас, до свидания.

Привет и добрые пожелания всем Вашим.

Ваш М. Коцюбинский.

Вдень довідався від хазяїна хати, дяка, що цієї ночі щось напало було на Макія Габорака за селом. Що саме — Макій не бачив, а тільки влучено було його каменем у плече, що й рукою тепер не двигає... Хотів був іще розповісти щось дяк, та Михайло Михайлович зразу вийшов з хати й переступив через перелаз до Габорака.

Той лежав під порожнім оборогом, підмостивши під себе стару свою гуню, і смалив люльку.

— Чи правда, Макію, що вдарено вас?

— Авжеж...

— А дуже?..

— Нічю... Зажиє... Крові нема, а плече болить, правицею не рушу...

Михайло Михайлович помацав його плече — чи не спухло. Та пухлини не було.

— У фельдшера не були?

— Не можна... Це не чоловік кидався, а щезник. Удень як був на польованні та стрілив козу в смечеччі, а потім як клав за плече її, то якась закривавилася пушка, а я й витер кров гунею, щоб не закипіла... А хіба можна?.. Треба цівку кресу вертати навидлі і лити водою дев'ять разів та ще й повісити її на сук... А коза була щезникова, то він мстився за кров.

Він був такий упевнений, що годі було доводити йому щось інше.

Другого дня в селі було храмове свято. Коцюбинський з Гнатюком та іншими приятелями ходили селом, гуляли понад Черемошем, що вже вгамувався трохи після дощів, і селяни перепливали його на маленькій дарабі. Розцвітала народом вулиця.

Зайшли гуляючи на кладовище. Воно рясніло мальовничим убранням гуцулів. Було весело і шумно, бо гуцули не сумують навіть на могилах. Раз-у-раз Михайло Михайлович зустрічав знайомих селян. Він більшість свого часу бував серед селян, ходив з ними в гори, їздив на полонини, сідав біля рибалок понад Черемошем, стежив, як ловили форель. Чомусь трапилось так, що за все своє перебування тут він і разу не був на кладовищі. Тепер приглядався зацікавлено до могилок, людей, хрестів і оздоб на похованнях. Ось йому впало в око, що на всіх могилах були надто мізерні хрести. Тим часом у матеріалі на хрест гуцул ніколи не має нестачі: треба тільки вийти за околицю і в розкішному лісі обрати собі ялину до вподоби... Певне, в цьому теж був якийсь народний звичай... Зразу ніхто із знайомих не міг цього пояснити.

Михайло Михайлович не заспокоювався. Коли вже перед ним постало якесь питання, він мусив знайти відповідь. Один із знайомих Гнатюкові селян відповів:

— А то нащо йому добрий хрест?.. Хіба воно чого хоче?..

Подумали, що піднялий гуцул жартує. В розмові з священником Коцюбинський звернув його увагу на це явище. І той пояснив:

— Гуцул уважає, — сказав він, — що в людини тільки земне життя прекрасне, тільки це життя можна любити повним почуттям. Плохий, нікчемний хрест на могилі — це символ мізерії смерті, мізерії кінця людини.

Михайло Михайлович насторожився.

Але священник більше нічого не міг пояснити з цього приводу, та певне, й не бажав, бо в явищі, про яке його запитали, він вбачав рештки поганського духу. А Коцюбинський був схвилюваний почутим і під час прогулянки не раз повертався до цієї теми. Його цікавило ставлення ще незіпсутих цивілізацією гуцулів до життя і тут він почував дещо важливе для цього питання.

Хтось із знайомих пообіцяв повести його до „бога“ — місцевого ворожбита. Тепер Михайло Михайлович згадав про це і вони пішли. Їм не пощастило: цього святкового дня біля двору ворожбита було сила народу і підвід. Люди приїздили до нього навіть з дальніх сіл, розпрягали коні біля воріт і з ранку чекали своєї черги. Коцюбинському пропонували зайти без черги, але він відмовився. Він хотів говорити з ворожбитом не поспішаючи, на дозвіллі, і кілька хвилин „прийому“ в цієї поважної персоні його не задовольняли.

Потім, у буденні дні він не раз заходив до цієї людини, простої, без ніяких зовнішніх ознак чаклуна. Їх розмови часом були досить тривалі. Коцюбинському не пощастило довідатись — свідомо дурить ворожбит людей чи й сам вірить у те, що прокує людям; він лише упевнився, що в житті гуцулів ворожбит був не якоюсь особливою, дивною людиною, а буденною, постійною потребою, як і крамар, як і піп.

Коцюбинський знав ще силу якихось темних людей — маклерів і агентів, — що жили все своє життя біля селян. Щодо цих набридливих людей, різних спекулянтів, перекупників, просто злодіїв, то вони не цікавили Коцюбинського, але роль їх у житті гуцулів була така значна, що він довідувався про них більше, ніж хотів. Вони обступали гуцула на кожному його кроці. В них він діставав потрібні йому в скрутну хвилину гроші під величезні проценти. Відробляв їм безкінечно свої позики і кінець-кінцем так заплутувався, що вже не мав можливості сам продати вівцю чи теля, а мусив збувати все цим людям за півціни. Без них гуцул уже не міг зробити жодного кроку. Вони обсідали його, як мухи, годувалися з його праці і темряви. А коли хто й пробував протестувати проти них, порушувати встановлений ними режим для гуцула, тому вони оголошували війну.

Коцюбинський сам якось бачив із свого вікна, як Макій Габорах, ухопивши пістолет, гнав із свого двору одного з таких суб'єктів. Той тікав, але обертався й погрожував.

Коцюбинський вийшов з хати.

— Макію! — спитав він. — За що ви чоловіка лякаєте?

— Ах, ти ж гаспидська твоя душа! — лаявся той услід своєму супротивникові, хоч того і сліду вже не було. — Бодай би тебе щезник вхопив!..

І вже розпалюючи свою, оздоблену бронзовими прикрасами, люльку, хвилюючись говорив:

— Пронюхав, що в Макія є з десять лисів... Що Макій хоче в місті на базарі продати своїх лисів і приперся: „Не можна на базар возити, мусиш мені продати... Я тобі ціну дам.“ Диявол!.. Знаємо твою ціну!.. Мої лиси, сам наловив у зазуб, сам до схочу й продам. Газда їх не потребує. Газда сам з усім упорається. Так ні ж — усе їм збувай, вони нашим трудом харчуються, а газда, поки й живе, на кулеші сидить...

Увечері він прийшов до дякової хати й сів на призьбі під вікном. Довго смоктав свою люльку, когось лаяв про себе і навіть наспівував якоїсь пісні. Потім не втримався:

— Пане, пане, га? Ви є тут?..

Коцюбинський вийшов з хати і сів поряд Макія.

— Адже, пане, на них нема й суду, — сказав Габорах. Коцюбинський догадався, що він говорить все ще про своїх супротивників, одного з яких він гнав удень з двору.

— А то чому? — запитав він.

— Бо вони вїята залекують, щоб він боявся проти них судити... А коли не збоїться, то вони його стринуть у лісі, та на гілляку й підсмикнуть.

Він довго сидів на призьбі, раз-у-раз згадуючи про ворогів... Вони розтривожили його і він довго не міг угамувати своїх почуттів.

Нарешті приїхав Іван Франко. Його ждали давно. Кілька днів тому приїхали Франкові сини і підготували для нього при-

міщення. Він приїхав уранці. Поки відпочивав з дороги, чутка про нього поширилась селом і знайомі пішли привітати старого і хворого письменника.

Михайло Михайлович у цей час, не знаючи про приїзд Франка, поволі повергався верхи з провідником з полонини. Стрункий і досвідчений гуцульський кінь швидко видряпувався на скелі, поволі й обережно сходив униз, сам обходив небезпечні місця. Їхати ним було зручно і безпечно.

Коцюбинський був вдоволений з своєї подорожі на полонину. Він прожив там три дні, разом з вівчарями спав, їв, блукав з їх отарами, прислухався до їх розмов і пісень, слухав їх казки і легенди. Уже який раз він буває на полонині і кожного разу, сидячи в сідлі, радісно прислухався довгими годинами, як шумлять довкола смереки і наче обеліски мовчазно протистоять вітрам могутні ялиці.

Ледве помітна стежка м'яко уступається під копитом коня, але пружний ґрунт, встелений давньою глицею, майже не держить сліду після верхівців. Коли спочиває вітер, у горах така тиша, що чути, як десь далеко, далеко випадково вигукне рідкий тепер птах готур і ніжно відгукнеться до нього біля своїх курчат готка.

І коли падає, зламана білкою, суха галузка, або чичиркне без діла якась пташка, звуки миттю завмирають, приголомшені могутньою тишею. Десь у гушавині крадеться по м'якій глиці лис, куниця, або пробіжить хижка ласиця і під кігтявою лапою не лусне жодна галузка, жоден зашерхлий лист не зрадить звірину.

Тиша навіває думи і згадуються йому оповідання вівчарського ватага вночі біля ватри на полонині про давніх, забутих опришків. Віками сплять вони, поховані братами-товаришами на гірських шпильях, чи у вкритих смерековим лісом ущелинах, щоб людське — панське око не знайшло їх кам'яної домовини і не стривожило давнього спокою героїв. Тому й тиша така в горах, щоб не збудити опришка, бо ще не час, не пора Довбушеві вставати й гукати гуцула до пушки й пістоля.

„Пора! Пора!“ — хочеться голосно гукнути Коцюбинському серед цієї, немов би зачарованої, тиші.

...Прийшовши до Гнатюків обідати, довідався за приїзд Франка. Хотілося йому швидше обняти старого товариша, але Гнатюк уже був у Франка і повідомив, що він відпочиватиме до вечора.

— Але як ся має старий?

Гнатюк сумно махнув рукою.

— Трохи немов краще, та це, певне, тільки короткий перепочинок.

Хвороби не покидали Франка. Страждання, яких зазнавав за молодих літ, нагадали про себе на схилі його віку. Ось ще зовсім недавно схвилювала Україну психічна хвороба Франкова,

що чи не довершила руйнацію цього величного палацу рідного слова.

Вони зустрілися ввечері за досить своєрідних обставин. Господар хати, дяк, повернувшись з вечірньої відправи, повідомив Коцюбинського, що біля церкви об'явився „дід“, якого давно вже не було в цій місцевості. Коцюбинський давно бажав подивитись і послухати гуцульського „діда“, якого не так часто вже можна було зустріти. Він одягнув літне пальто і пішов до церкви.

Ще здаля побачив він гурт людей, що оточили „діда“. Коцюбинський підійшов ближче. Дехто з селян поштиво уступилися йому місцем і він опинився в натовпі. Перед ним стояв сліпий гуцул з величезною палицею в руці і співав то церковних, то світських народних пісень. Поводир поряд нього тримав невеличку бляшанку, в яку кидали селяни гроші. В його піснях не було нічого цікавого, вартого особливої уваги, та й голос „діда“ мав хриплий і слабкий. Але народ слухав уважно і не розходився.

Коцюбинський з сумним подивом дивився на старого. Він знав, що „діди“ не бувають сліпими з народження, що в „дідівській“ родині існує міцний звичай позбавляти зору старшого сина, який обов'язково мусить посісти батькову професію. І ось перед ним ця людина, що добровільно дала себе осліпити, щоб мати традиційне право на жебрацтво. Можливо, поводитир — це син „діда“ і тоді його теж, можливо, позбавлять зору. І народ бореться, щоб ціною зречення світу, чарівної краси своїх казкових гір, ціною зречення від усього, що є найкращого в житті людей, здобути собі право на виблаганий під церквою чи на цвинтарі шмат вівсяного коржа або черствого хліба... Хто ж винен у цьому, хто примушує народ до самокалічення?..

Коцюбинський відчув, що починає хвилюватись. Жебрак перейшов на веселі, навіть трохи масні пісні, і Коцюбинському важко було слухати з уст людини, що позбавила себе зору, жарту і веселощі, якими хотів той розважити такий же злиденний, як і сам співець, народ. Він проштовхався між людей, вийшов з натовпу і раптом побачив за кілька кроків Франка, що стояв самотньо позад усіх і, немов байдуже, слухав „діда“. Вже поночіло і Коцюбинський хвилину придивлявся: він тільки рік не бачив свого друга і все ж боявся помилитися. Франко і за рік багато змінився. Ще плохішою стала його постать, розвіяний погляд короткозорих очей, нервовий вигляд обличчя — сліди психічної хвороби. Це був він, Франко. Коцюбинський, ще більше хвилюючись, швидко підійшов до старого і міцно обняв його. Вони поцілувались. Зустріч схвилювала обох і вони відійшли по вигону далі від натовпу і посідали на сухому, зложеному на вигоні, дереві. Так вони сиділи кілька хвилин мовчки, під враженням „дідового“ співання і їхньої зустрічі. Скільки дозволяла темрява, Коцюбинський вдивлявся в обличчя свого старшого товариша і вчителя. Той про щось думав.

Запалені його очі вперто дивилися в одну точку. Він і сидячи не випускав руки Коцюбинського із своєї кволої долоні. Потім тихо промовив:

— Чи не такий і ввесь наш народ — темний, убогий, що позбавляє себе всього, щоб тільки здобути насущний шматок...

Віддалік ховався в темряві народ, і вітер приносив звідти уривки „дідових“ пісень.

Вони сиділи поруч — люди одного майстерства, обидва, як підбиті в борні гірський і степовий орли, з роковими недугами, з палким непоборним серцем, обидва з однаковими мріями і одним щастям-долею.

І раптом Франко випустив приятелеву руку і обняв його однією рукою.

— Друже мій, друже мій!.. — шептав він Михайлові Михайловичу.

Але той не міг зразу збагнути, що сталося з його товаришем.

І тільки, коли вгамувався у Франка порив братнього почуття, він сказав несподівано твердим, рішучим голосом:

— Друже мій, брате... так і треба, як ви те все показати... Ще вернеться на село Марко Гуца і страшний Хома Гудзь теж прийде і висітимуть на гілляках, висолопивши язика, як пси, усі Підпари... Та я ж, товаришу мій, місця собі не знаходив од радості й хвилювання, коли прочитав сторінки вашої, дорогий мій, правди, справжньої людської правди!.. Та чи знаєте ви, що дали ви нашому народові? Ви дали йому золоту мужицьку правду... Ви дали те, чого не спромоглися ми зробити за цілих п'ятдесят літ!..

Коцюбинський почував себе ніяково. Він цінував кожную Франкову думку, але тут, схвильований таким щирим емоційним признанням, не знав що відповісти. Він розумів: у Франкові прокинулись, певне, на одну тільки хвилину давно-давно забуті настрої.

Вже давно розійшовся народ, і „дід“ з поводитирем зник. Вечірня вогкість підкралася до них, та вони не вважали: не так часто доводилось їм зустрічатися.

Згодом прийшли Франкові сини, що шукали батька. І справді, йому не можна було залишатись на вогкому й холодному вже повітрі.

Минали дні і наближався кінець його відпочинку. І хоч він був тепер вільний від усяких службових обов'язків, але тим часом статбюро в Чернігові ще чекало його. Він мав здати справи своєму наступникові і тоді — нарешті вільний.

Застав якось у себе листа від Марини. Їй він писав майже регулярно двічі на тиждень. Він розпечатав конверт.

„Мій любий! — читав він схвильовано. — Ти певне і не уявляєш, як мені важко тут самій, коло хворої матері. Усе межі

нагадує Надію. Я повиносила всі речі, що могли викликати спогади про неї, а проте забути про неї хоч на годину — неможлива річ. Порожнеча, що залишилася після неї в хаті і в серці, непереможно нагадує про неї. Я б прихилилась до тебе, обняла тебе щиро і наполовину зменшився б мій сум. Та де ж тебе взяти!.. Дорогий мій, хороший! Приїзди швидше, не дждуся...“

Лист несподівано наблизив його до покинутих тимчасово місць і людей. Довго не засинаючи, він думав про них, думав про те, що тепер менше житиме вдома і тому, може, батьківщина здаватиметься йому привабливішою...

Вранці селом прокотилась новина: вночі забито Макія Габорака. Коцюбинський ще спав, коли почув недалеко від хати стривожений гомін юрби. Миттю підхопився, збираючись вийти й довідатись про все. Зайшов господар.

— Чули? Макія знайшли за селом забитого. Допіру принесли до хати.

Коцюбинський вибіг з хати. На Габораковому дворіщі побачив юрбу і почав проштовхуватись наперед. Юрба шуміла, сперечались гуцули, розмахуючи довгими палицями з маленькими топірцями на кінці. Сільська поліція поралась біля трупа. Коцюбинський підійшов ближче. Хотілося йому востаннє глянути в обличчя щирому Макієві, з яким часто сходився і слухав його пісень і розмов. Та на голову Макієві хтось кинув його закривавлену гуною, і поліція не дозволяла відкривати обличчя вбитого.

Сумний і вражений, почувавши себе майже хворим, поволі пішов Коцюбинський до себе і ліг, щоб хоч трохи заспокоїтись. Незабаром прийшов Гнатюк. Він уже знав про новину, був у Габораковій хаті.

— Пане Володимире, — запитав, підвівшись на ліжку Коцюбинський, — поясніть мені — хто міг підняти руку на мисливця Макія, людину, що була просто великою дитиною, бо тільки ж у дітей буває така щирість і безневинність, як у нього. За що його було вбивати, коли він не мав ніякого багатства, щоб було що грабувати, коли він був надто справедливою людиною, щоб завдати комусь лиха...

— Люди кажуть, — відповів похмуро Гнатюк, — що це хтось помстився йому. Кажуть, він завсігди одверто говорив проти лихварів, що обплели село своїм павутинням, завсігди намовляв людей не слухати цих грабіжників і не мати з ними діла. За це вони не любили його та й не раз загрозували.

— Алеж вони за це відповідатимуть. Влада їх може викрити. Я сам був свідком, як один з таких підозрілих людей загрожував за щось Макієві на його ж подвір'ї.

Гнатюк похитав скептично головою.

— Мала надія на владу. Лихварі тероризували всі села і не всякий проти них зважиться виступити на суді.

— Ми мусимо виявити ініціативу...

— Можна, звичайно, спробувати, хоч і наживемо собі не безпечних ворогів.

Гнатюк добре знав гуцульське село. І незабаром Михайло Михайлович переконався, що його приятель мав рацію.

Сусіди й родичі опорядили небіжчика того ж дня. Ввечері Гнатюк знову прийшов до Коцюбинського і вони пішли до Габоракової хати.

Під образами на лаві стояла труна з небіжчиком. Посеред хати на ослонах сиділи гуцули, здебільшого старі. Мовчали. Коло мерця на труні блимали свічки. Тепер ніщо не заважало дивитися в обличчя мерцеві. Коцюбинський підійшов до труни. Перед ним лежав Макій, як живий, тільки зблід, наче перевтомився біля жорна, натрудившись. Заходили раз-у-раз люди, і свічки в нього в головах то задувались, то знову зацвітали полум'ям і на обличчі його тремтіли тіні, неначе небіжчик то сердився, то відходив... Був таки як справжній живий, навіть губів не стиснув... Згадалися Коцюбинському його співанки.

Ой чому ти, легінику, та і не співаєш?
Де ти свої співаночки та й позадіваєш?..

У нього заблищали вогкістю очі. І раптом наче на відповідь його думкам десь у присінку загуркотіло, загомоніло щось і враз розітнувся жартівливий веселий спів. Коцюбинський роздратовано оглянувся на Гнатюка, той поманив його поглядом.

Вони вийшли до хижі. Тут було темно і повно людей. Стояв такий гамір, немов справлялось весілля, а не похорон. Пісні, регіт, штовханина...

Гнатюк витягнув свого приятеля з хати.

— Що ви на це скажете? — запитав він.

— Дивно, все дивно, — признався Коцюбинський. — Дивуюся цим людям: адже в хаті небіжчик.

— Такий звичай... Певне, вони хочуть довести смерті, що легіні її не бояться і зневажають.

— Все те ж — мізерія смерті, — шептав Коцюбинський, ідучи додому.

Слідство закінчилося через кілька днів після похорону і несподівано прийшло до висновку, що мисливець Макій Габорака сам наклав на себе руки. Адвокат, з яким потім бачився Коцюбинський, стис плечима і відмовився провадити справу про неправильне слідство.

До Гнатюків зійшлися товариші, щоб попроситися з Коцюбинським. Настав час покинути гостинну Криворівню і хороше, щире товариство. Окрім господарів була ще вчителька Євгенія Бокенська, що літо прожила в Криворівні, знову ж таки трохи набридлий усім Граблянський, який уже не відважувався сперечатися з Коцюбинським; прийшов також студент з Чернігова й інші. Розмова була в розпалі, коли прийшов у супроводі

одного з синів Франко. Коцюбинський підвівся, обняв і вдячно вітав його. Він розумів, що це заради нього Франко, хоч і почував себе в ці дні зле, прийшов сам попроситися. Він сів трохи осторонь від інших і майже не встрявав у розмову.

Коцюбинський дивився на цю, уже майже втрачену для літератури людину, і невесела думка все непокоїла його: чи доведеться йому ще раз, у наступному році зустрітися з Франком тут, чи у Львові, чи в іншому місці.

У Коцюбинського була для нього новина. Він не втерпів і, коли гості сіли пити каву, підсів до Франка і показав йому, пересланий дружиною з Чернігова лист від Лесі Українки з Кавказа. Короткий був лист, але теплий, ширий. Вона писала Коцюбинському, що відчуває себе зле і що вже не може лишатися взимку на батьківщині. Отже, готується виїхати з осені до Єгипта. Зараз вивчає Єгипет, навіть захопилася його старовиною... Навесні знову повернеться на Кавказ, а може й на Україну!.. А на зиму знову доведеться — на південь, у Єгипет... І так кожного року. Потім загине і може сама перетвориться на легенду. Вона писала, що поспішає творити, бо хто знає, скільки їй дано днів на це... А їй треба багато чого сказати своєму народові. „Бажаю Вам здоров'я і дальшого розквіту Вашого чарівного таланту. Ваша товаришка — Леся Українка.“

Дивлячись в одну точку, Франко мовчав. І лише коли Коцюбинський заховав листа до кишені, він замислено промовив:

— Леся на зиму до Єгипта, ви — на Капрі... Перелітні птахи... Рідна зима вам уже не по силах. Лише один я нездужаю стріпнути крильми... А зима і в Франца-Йосифа і в Миколи II — важка, студена...

Коцюбинський з болем у серці згадав, як довелося йому збирати пожертви серед земляків на допомогу хворому Франкові і якою мізерною була зібрана сума, аж соромно було її відсилати...

У Франка в очах раптом блимнули вогники.

— Та я не птах, — рішуче, з піднесенням промовив він, — який народився в клітці і звик та помирився з нею... Я не раз уже почував волю і знаю, яким вітром полихає вона...

Хтось із присутніх галичан почав співчувати Коцюбинському, що він повертається до країни, де українці не мають права навіть на рідну мову і культуру.

Франко раптом повернув обличчя до Коцюбинського і тихо, але інші його почули, проказав:

— Не слухайте... його факти не свіжі, слухати їх вже набридло, а висновки — хибні... Ми ось тут маємо право і на свою мову і на свою культуру, та мабуть справа не в цьому. Народові однаково важко: що в Миколи II, що в цесаря... Ми, інтелігенти, не вміємо і не хочемо віддати себе народові цілком і, кінець-кінцем, народ зречеться нас і прожене від себе.

Потім знову замовк і вже зовсім не встрявав до розмови.

В Чернігові Коцюбинського чекала родина, про яку він ніколи не забував, чекали приятелі, знайомі... Але цього разу йому було важко покидати чудову Криворівню, тутешніх друзів. Його тут широко вважали за дорогого гостя, годили йому, турбувалися, щоб він не терпів тут якихось невідгод. З гіркою тою він думав про те, що за кордоном він користується більшим успіхом, ніж на батьківщині. І справді: ще минулого року професор Іенсен із Стокгольма писав про успіх у Швеції о ювідань Коцюбинського. Його перекладали у Відні, в Празі, в Німеччині... З Парижа він мав подібне запрошення одного видавництва... А в Києві цензор не дозволив видавати його останню книгу оповідань.

Вранці Коцюбинського збудив крик жінки. Він підійшов до відкритого вікна. На подвір'ї Макія Габорака, куди вже встигла перебраться сім'я його родичів, жінка біла-ганчіркою немовля, якому не минуло, певне, й трьох місяців і прімовляла: „Візьми своє, віддай мє, візьми своє, віддай мє!..“ Дитина заходилася від хриплого, слабого крику...

З серцем Михайло Михайлович зачинив вікно і завісив його фіранкою. Він знав цей дикий звичай гуцулів: коли мати гадає, що її дитину бісиця підмінила на свою, вона б'є дитину надворі, сподіваючись, що бісиці стане жаль своєї дитини і вона поверне матері вкрадене.

Як хотілося йому, щоб цей останній ранок тут був ясний і не захмарений жодною прикрістю. Він хотів повезти звідси добрий настрій. Та цей дрібний епізод зіпсував йому ранок. Гуцульщина немов залишала йому на дорогу по собі пам'ятку. І справді, ніколи потім він уже не міг забути дитини, що не могла ще й кричати, а тільки сиплим пицанням протестувала проти дикунства батьків.

Віз і добрих пара коней уже чекали його на подвір'ї. Речі спаковані.

Він ще встиг піти до пністого неспокійного Черемоша, кинути останній погляд на його скуті кам'яними берегами хвилі. Він любив дивигись цілими годинами на ріку після страшних карпатських гроз, коли Черемош, немов набравши сили в блискавиць і громів, будить диким ревом гуцульські села і запінюється, лютий і безпорадний.

І Коцюбинський думає, що гуцул подібний вдачею до Черемоша.

Гнатюк з дружиною, студент Сергій і один із синів Франка, посланий батьком, провели його віз за околицю села. Довго і гаряче прощалися, потім довго ще дивились услід зворушеному Коцюбинському, поки віз не заховався за деревами.

Коли позаду зникла Криворівня і друзі за околицею села, його огорнув сумний настрій. Він поринув у свої давні думи. Чи пощастить йому відтворити самотні, зворушливі образи

цих гір, століттями поливаних кров'ю і потом його безталанного народу?.. І він ще не знав, чи знайде на це в собі сили...

„Тіні...“ незабаром мали бути скінчені. Небагато лишилось, щоб поставити в них останню крапку. Але хіба хотів би він сказати про полонини, смерекові ліси, Черемош і розкидані людські житла? Гуцульщина назавжди залишала в його пам'яті образ загиблого мисливця Макія, великої дитини гір, безпорадний писк нещасної дитини, яку матір вважає підміненою, танці й пиятику біля труни небіжчика і мізерні хрести на могилах... А ці чудові топірці на довгих палицях гуцульських парубків, як символ їх майбутнього визволення!..

І давно повсталий у його уяві образ Гуцулії зачарував його, як у народній казці приворожила чарівниця до себе своєю вродою файного легеня.

VII. VILLA SERAFINA

Мандрівник прихилився до огорожі. Важка дорога в цій, горішній, частині острова. Він важко дихав і прислухався до серця. Кілька хвилин бракувало сили вийняти хустку з кишені чесучового піджака, зняти білого капрійського капелюха і втерти рясно вкриту потом голову... Глибокі темні очі блищали і жадливо дивилися вперед, на стрімкі шпилі гір, на розсипане вгорі між скелями село і петлясту стежку — такі принадні і недосяжні для нього.

На батьківщині цієї пори, певне, віють перші віхоли і лютують ранні морози, а тут стоїть сонце над головою, і казкова блакить мліє над голубою затокою.

З ближньої дачі вийшла людина. Легкою ходою наблизилась до подорожнього. Це був знайомий, земляк.

— Михайле Михайловичу, — запитав він, — куди прямуєте?

В очах Коцюбинського промайнула якась думка. Слово „прямуєте“ привернуло його увагу. Десь на Україні, в степу, воно було доречне, а тут... ні, не підходило...

— Не прямую, земляче, а петлюю...

Подумав і ще додав:

— Втомився...

Земляк докірливо похитав головою.

— Хіба можна вам ходити такими дорогами... Тут і дужому дух підпирає...

Михайло Михайлович пожвавішав. Він уже перевів дух і почував себе легше.

— Не моя на те воля, коли вабить походити скрізь. Себе не переможеш.

Він показав очима довкола себе.

— Це безодній келих — п'єш з нього, не напиваєшся... Що пишуть з України?

Він дістав нарешті хустку і скинув величезного сзого капе-люха.

— Нічого втішного. Є чутка, що цар готує каральну експедицію проти перських революціонерів

— Шибениця, — відповів Коцюбинський, — це знаменіє епохи Миколи II. Мило йому повішених у Росії, хоче прославити себе ще й на Сході...

— Ось такі новини з рідних країв, — промовив земляк. Він подав руку й попрощався.

— До побачення, земляче. За співчуття вдячний, а все ж, як не важко, а ходитиму сюди. Хто знає, скільки ще носитимуть ноги... Треба жити...

І вони розійшлися. Земляк пішов до міста в своїх справах, а Коцюбинський помалу подерся стежками вище і далі на гору. Там за скелями ховалось невеличке село і жили знайомі йому ще з минулих років селяни.

Лише третій день, як він на острові. Встиг обійти знайомих у місті, встиг причепурити квітами і портретами свою кімнату на віллі Горького, а в гостині в своїй знайомій ще з минулих літ — капрійської природі — майже не був...

Того дня в родині Горьких не могли дочекатися Коцюбинського до обіду. Крім своїх залишилися обідати ще двоє петербургських знайомих, що гостювали на Капрі. Розмови не припинялися. Та Олексій Максимович все поглядав крізь вікно в садок — чи не повертається з прогулянки Михайло Михайлович. Вони не зустрічалися більше року. А тепер, у перші дні по приїзді Коцюбинського, його щоразу забирав з собою київський знайомий Леонтович гуляти по острову. І для розмови їм бракувало часу.

В саду цвіли фруктові дерева і крізь відкриті вікна до великої ідальні теплий вітрець доносив ледве чутні пахощі. Немов би починалась зима, а на полях сходила квасоля й зеленіли свіжі вруна пшениці.

— Михайла Михайловича, — промовив раптом поза темою загальної розмови Горький, — у такі дні не заманиш додому... У нього в Чернігові зараз мороз і сніг його хату замітає, а тут він сам для себе власними руками мандарини зриває з дерева... Я його знаю — йому аби сонце та квіти... Та ось він і сам, здається... Нарешті...

І справді через хвилину повз відкриті двері ідальні намагався непомітно пройти з повним оберемком квітів до своєї кімнати Михайло Михайлович. Але в ідальні зашуміли і під загальний гомін і дружній сміх він мусив увійти до ідальні. Спинився нерішуче, та Олексій Максимович уже обняв його за плечі, підводив ближче до столу і промовляв:

— Рекомендую... Українська молода на Капрі... прийшла запрошувати на весілля... Як вони кажуть: батько й мати просили?..

Коцюбинський ніяково всміхався, виблискуючи своїми глибокими темними очима. Він і справді скидався на молоду: в руках квіти, в петельках і кишенях квіти і букети якогось невідомого листя. А через плече гірлянда особливо рідкого виду плюща, зірваного десь серед скель.

— Чудових квітів приніс нам Михайло Михайлович, — жартував Олексій Максимович. Та Коцюбинський стурбовано дивився на присутніх. Він розумів: Горький жартує, але все ж тепер доведеться дарувати частину квітів, а йому шкода їх... Тут на кожному кроці його оточували квіти, а йому все здавалося мало їх...

Зате і знався він на квітах і ботаніці не абияк.

Він раптом і собі захопився загальними веселощами. І, жартуючи з своєї скупості, частину квітів розкладав на столі, а найрідкіші відкладав для себе.

— Глядіть, Михайле Михайловичу, вас тут, на острові, вважатимуть за рознощика квітів... — жартував Горький.

Коцюбинський на одну мить став серйозний, пильно глянув на Горького й відповів:

— Це було б чудово...

Потім знову перейшов на жарти і розсмішив усіх, розповівши про інцидент на селі, що трапився з ним кілька годин тому, коли якась стара селянка прийняла його за приїжджого ксьондза і все намагалася поцілувати руку.

— Головне, — дивувався він, — прийняла за ксьондза...

— І не без підстави, — знову жартував Олексій Максимович, натякаючи на занадто суворий для капрійської спеки, з комірцем і галстуком, одяг Коцюбинського і його тонзуру.

— Чекайте ж тепер, — загрожував Коцюбинський, — я пошлю її до вас, вона й вас прийме за духовну особу, проповідника або що, і теж не без підстав...

Ніхто не помітив у його словах натяку. Але Горький зрозумів і посварився своєму другові на його жарт пальцем...

А Коцюбинський тим часом розповідав щось інше. Він умів, коли бажав, примусити присутніх слухати і веселитися. Тільки дружина Горького, Марія Федорівна, докірливо хитала головою.

— Ось напишу я, Михайло Михайлович, листа Вірі Іустинівні про всі ваші штуки і про те, як ви тут дряпаєтеся по горах, замість лікуватися і відпочивати... Будете мати від неї патерностер... Зрештою, чому не сідаєте обідати?..

Коцюбинський забрав відкладені для себе квіти і пішов передягтися до обіду.

Горький чекав його сам. Інші розійшлися. В цьому будиночку жив тільки Коцюбинський, та ще була тут ідальня, куди приходила обідати вся родина Горьких. В садку була ще одна більша вілла, де й жили великою родиною Пешкови. В середині листопада Коцюбинський приїхав на острів, і Олексій Максимович, що давно запрошував його на Капрі, не пустив його нікуди від себе.

Тепер у Михайла Михайловича була гарна, навіть розкішна кімната, з скляними дверима і балконом на море. Сонце цілими днями не покидало його веселої кімнати, обставленої білими меблями, з картинами, фарфором і трьома електричними лампами, що добре забезпечували нічну роботу. Навіть телефон був. Щоправда, Михайло Михайлович ретельно його ігнорував, навіть не дивився на нього, щоб ніщо не нагадувало йому метушливого службовського життя.

Він рясно завітчував свою кімнату, дбаючи, щоб завжди були свіжі і гарні квіти. Йому допомагав садівник, який щодня приносив зо два букети чудесних ірисів і троянд, а Михайло Михайлович діставав у місті, або й сам добував у околицях диких нарцизів, альпійських фіалок чи й цілу гілочку розквітлого десь нишком у затишку мірту.

Зима не відчувалась в його кімнаті, а Олексій Максимович завжди жартував, називаючи її кімнатою молодою, що вже зовсім зібралась до шлюбу.

Звичайно по обіді читали газети. Коцюбинський запропонував перейти на веранду. Теплий єгипетський вітер ледве торкався тоненьких гілок на деревах. Було понад двадцять градусів тепла. Ще квітнув золотуя габою понад морем буйний дрок, а біля самої веранди струмила солодким духом раптом розквітла яблуня. Природа тихо тріумфувала: була зима, а вона не зів'яла і немов боролася з своїм загином.

— Вчора в Парижі, — промовив Горький, — відбувся похорон Поля Лафарга і дружини його Лаури — дочки Маркса.

— Я ще не читав, — відповів Коцюбинський і простягнув руку до столу з газетами.

Олексій Максимович хвилину подумав, неначе вражений своїми ж словами. Обличчя його спохмурніло. Трохи незграбна постать на стільці стала немов би ще більш сутулою. Слова стали ще повільнішими й важчими.

— Так помирати люди не звикли... Є в цій загибелі щось прекрасне, горде, справді людське, а не рабське... — Схвилювано промовив він.

Коцюбинський прочитав повідомлення про похорон і замислився.

— Ось, Михайле Михайловичу, людина прожила сімдесят років — вік, який вона вважала межею людської діяльності. Людина не звикла, щоб хтось інший, а не вона відала її життям. Людина мала за своїми плечима понад півстоліття боротьби. Він міг стерпіти багато, але не міг і не хотів відчувати, як падають його сили і в'яне життя. Не рок, не фатум, а він сам розпорядився своєю долею.

— Смерть треба перемогти, — немов продовжуючи свої думки, говорив Коцюбинський. — Помре багато мільонів людей, зміниться не одне покоління, але зрештою сила людського розуму переможе смерть. Смерть стане нашим вольовим актом. Ми йтимемо в небуття також свідомо, як лягаємо спати. Це й

буде перемогою над смертю. Мені здається, саме такою смертю закінчили Лафарги. Коли люди усвідомлять ціну життя, збагнуть його красу й відчують насолоду від роботи й боротьби — тоді буде переможено смерть.

— Гадаю, Михайле Михайловичу, що Парижський комунар Поль Лафарг чудесно розумів красу і ціну життя...

— О! — Тільки й зміг вигукнути Коцюбинський...

— Торік, через кілька днів після вашого від'їзду з Капрі, ми вітали в себе несподіваного гостя — Леніна. Він гостював тут кілька днів. Володимир Ільч був особисто давно знайомий з Полем Лафаргом і дочкою Маркса. Тоді ж він багато розповідав мені за нього. Адже Лафарг був найстарішим і одним з найвидатніших борців за демократію у Франції. З ідеями демократії він зв'язав усе своє життя. Я пам'ятаю, Володимир Ільч надзвичайно захоплено розповідав про небіжчика. Адже Лафарг не тільки бився на барикадах Комуни, але й після перемоги контрреволюції понад тридцять років боровся за ідеї соціалізму. І помер романтично, як справжній борець і герой...

Коцюбинський раптом пожвавішав, очі його заблищали, немов несподівана думка запалила їх.

— Я думаю, Олексію Максимовичу, про те, що демократія завжди романтична! Адже романтизм найбільш людський настрій. Він звеличує добрі начала і цим свідчить, як гаряче людство прагне добра. Добре було б видавати такий літопис — записувати в ньому все, що зроблено задля людського добра. Хіба не корисна була б ця річ для демократії?.. А особливо потрібно це на нашій, Олексію Максимовичу, батьківщині.

— Е-е... Михайле Михайловичу, мій дорогий, на батьківщині нашої можна з більшим успіхом видавати літопис свинцових мерзостей... До речі, це було б дуже корисно... А з добрими ділами треба ховатися, щоб вас не піймали та не провели на прогулянку по Володимирському тракту... Ось видавали більшовики „Мысль“, легально, для широких мас приступно. Хороші люди керували журналом. Ось вам і правда і добрі діла знайшли свій літопис. Ну, а на п'ятому номері кілька місяців тому міністр внутрішніх справ і прихлопнув усю цю добру справу...

Олексій Максимович трохи подумав, викинув цигарку з мундштука і викинув недопалок. Обличчя його все ще лишалось похмурим, але блакитні очі вже розцвітали, блищали. Потім продовжував свою думку.

— Будемо замість цього новий журнал видавати, „Просвещение“ з літературно-художнім відділом. Ленін мені цей відділ доручив редагувати. Є у вас, Михайле Михайловичу, прекрасні речі... Ось поміркуюте і, якщо забажаєте друкуватися в нас, давайте... Вас друкуватимемо охоче.

Коцюбинський відразу заходився міркувати вголос, що б він міг дати для друку в новому журналі. В цей час Олексія Максимовича гукнули: прийшов хтось із знайомих і чекав у вітальні.

— Ходімо, Михайле Михайловичу, познайомлю вас... А розмову закінчимо іншим разом.

Вранці знову прийшов Леонтович, щоб забрати його на прогулянку. Сісти за роботу знову не щастило. Приятель Коцюбинського мав через кілька днів виїздити з Капрі і тепер мало не цілими днями намагався бути разом з Михайлом Михайловичем, що добре знав острів і трохи знав італійську мову. Цілими днями вони блукали по острову.

Леонтович був знайомий з Коцюбинським з Києва. Тепер він для розваги відбував свою закордонну подорож. Будучи небожем мільонера Смирєнка і маючи власні маєтки і сейф з акціями, він не думав про те, що люди, подібні відомому письменникові Коцюбинському, і на курорті мусять не забувати про роботу. Близький через рід своєї дружини, Юлії Лесевич, до кіл українських громадських діячів, Леонтович був не від того, щоб і собі зажити слави серед культурного світу. Він потрохи у вільний час брав участь у громадському житті, головне своїми грошима, пробував своїх сил у літературі і плекав мрію спокійно прожити все своє життя ліберальним паном.

Приїхавши на Капрі, Леонтович штурмував Коцюбинського листами, щоб той швидше приїздив туди, самому, мовляв, не дуже весело. Михайло Михайлович не поспішав. Він збирався тікати на південь від суворої чернігівської зими і тому тільки наприкінці листопада виїхав з дому. Все ж застав ще на Капрі Леонтовича і переконався, що доведеться кілька днів убити на прогулянки з своїм знайомим, якому він був трохи зобов'язаний в силу своїх обставин на Україні. А проте перші дні й не слід було сидати за роботу.

Коли проходили по садку, в вікні вілли з'явилася широкоплеча постать Олексія Максимовича. Розтягуючи слова, незадоволено і повчально він промовив:

— Не ходили б по горах... Зовсім зіпсуєте собі серце.

Михайло Михайлович засміявся.

— Не буду, Олексію Максимовичу, не буду... Хоча втома моя вже зникає і мені хочеться в Анакапрі. А сьогодні погуляємо трохи над морем, човна візьмемо.

По дорозі, далеко попереду, вони побачили двох, теж приїжджих, жінок, знайомих Леонтовича; вони бажали познайомитися з Коцюбинським. Їх присутність була зайва і чоловіки звернули на іншу дорогу, щоб не зустрітися з ними, хоча жінки вже й бачили їх і здаля було видно, як діставали з редикулів люстерка й оглядалися в них. Леонтович другого дня вранці виїздив на батьківщину і хотів говорити про справи з Коцюбинським. Сторонні люди були б зайві.

Коцюбинський ніколи не відпочивав розмовляючи з Леонтовичем. В цих розмовах йому доводилось бути майже дипломатом, стежити за кожним своїм словом, наперед його обміркову-

вати, уникати зайвої ширості і водночас бути цілком правдивим. Він признавався собі, що не звик тримати себе в такому режимі.

Кілька років тому, коли Коцюбинський повернувся з маєтку Чикаленка де відпочивав на запрошення хазяїна, Леонтович наполегливо запрошував його до себе в маєток, теж на Полтавщині. Але він поклав собі за принцип не погоджуватися більше ніколи на подібну гостину і відмовився. Відмовлення довелося здійснити листовно і він зіпсував собі цілий день, міркуючи над дипломатичною фразою негативної відповіді і посилаючи сам себе до біса за свою надмірну делікатність. Приводу для різкої розмови не траплялося. І навіть навпаки: Леонтович уживав усіх заходів, щоб заслужити прихильність Коцюбинського і завжди, коли гурт друзів Михайла Михайловича робив йому якусь важливу послугу, Леонтович умів завжди докласти до цього й своїх рук... І справді, виходило так, що в плані особистих стосунків Леонтовича ні за що було корити, хіба що за безкебетні твори, з якими він часто вдавався до Коцюбинського.

Весляр — бородатий капрієць, з бронзовим сухорлявим обличчям, в панамі і босий, налягає на весла. Затока злегка брижжиться від теплого південного вітру. Сонце пече в обличчя, але спеки немає.

— Олексій Максимович влаштовує для мене велику пескару... Це буде чудово! Ми, з України, не бачили нічого подібного.

Весляр дужче налягає на весла і на його оголених литках надимаються вузлуваті жили. Леонтович мовчить. Сьогодні йому бракує настрою. Обличчя його напружене і зосереджене. Хвиля хльоскає в дно човна, і човен сковзається по ній легко і граціозно. В капрійця спокійне, суворе обличчя, а постать, руки і ноги — все — напружені, зібрані для стрункого і дужого руху. Михайло Михайлович кидає на нього раз-у-раз погляд, немов вивчає його рухи.

Нарешті Леонтович зважується.

— Я так і не маю, — каже він, немов продовжує вчорашні і позавчорашні розмови, — відповіді від вас, Михайле Михайловичу: що ж робити мені — писати чи таки кинути...

Він сподівається, що Коцюбинський відразу ж обуриться з його вагань і гаряче почне його вмовляти продовжувати роботу. Коли ж Михайло Михайлович остаточно розчарований в його творчих перспективах, він, звичайно, зробить паузу, подумає і стиха почне говорити, що, мовляв, звичайно, Україні бракує письменників і т. д. Закінчивши своє з питання, він чекає мить, другу, але тепер почуває себе легше.

Коцюбинський мовчки дивиться на весляра. Тепер човен ледве рухається за хвилею. Капієць смалить люльку і мугиче якийсь мотів. Немає і сліду його чудового напруження. Леонтович чекає. Михайло Михайлович витримує достатню паузу і починає говорити про те, що українському народові бракує письменників...

А втім вони зовсім не посварились і навіть не сперечалися, Леонтович був багач і спадкоємець мільонера. Але тут мова йшла не про капітал, а про художню якість, а він був на острові досить, щоб побачити, якою повагою й авторитетом користується навіть серед чужих людей, серед яких є літератори з світовим ім'ям, його чернігівський земляк. Дискутувати він не хотів ще й тому, що боявся, як би Коцюбинський не почав радити йому писати про революційний рух, як це робить він сам, пройнявшись відповідною атмосферою на Vill'i Serafina. Він же заперечувати подібних порад не міг би, але не міг би й пристати до них, бо в наслідок революційних заворушень на селі він уже не раз мав величезні збитки, та й від забастовок на цукроварні зиск був не кращий... Бог з ним, з тим революційним рухом... дасть бог, він ширитиметься тільки в межах літератури...

Потім, уже на березі, в кав'ярні над самим морем, пригубивши келех з прохолодним напоєм, Леонтович сказав:

— В Чернігові зараз, певне, завірюха... — а потім подумав і додав: — давно вам слід покинути Чернігів... Ми б допомогли вам влаштуватися добре в Києві...

Михайло Михайлович мусив відповісти, та його врятували знайомі дами Леонтовича. Вони з'явилися біля їх стола, і Леонтович мусив запросити їх до компанії. Розмова миттю пішла в іншому напрямі. Дами скаржилися, що їх чоловіки все частують своїх дружин телеграмами з Росії і відкладають через різні справи свій приїзд.

Потім хвалилися своїм успіхом: всесвітньо відомий рибак-красунь Спадаро сьогодні катав їх на човні і вони навіть матимуть його фотографії...

Довідавшись, що Коцюбинський любить квіти, вони голосно раділи і пообіцяли принести йому найкращих капрійських квітів, чим не мало перелякали Михайла Михайловича. Він сподівався після завтрашнього від'їзду Леонтовича провадити напівзатворницьке життя в своїй кімнаті. Але все ж Коцюбинський був задоволений з прогулянки. Був чудовий день, дами безперестанно цокотіли і немов становили бар'єр між ним і Леонтовичем, який багато про що хотів би говорити з Коцюбинським, але при сторонніх людях не міг та й весь час мусив відповідати на запитання дам. Він трохи нервувався й одна з дам зауважила:

— Володимир Миколаєвич сьогодні не в гуморі...

З прогулянки Михайло Михайлович повертався в піднесеному настрої. Він без сміху не міг згадати знайомих дам Леонтовича, що, самі про те не знаючи, псували йому останні години перебування на острові.

— Так тобі й треба, — думав Коцюбинський, — пильнуй своїх акцій та маєтків і обличчя грати лоскотну гру в громадського діяча і митця...

Леонтович попрощався другого дня вранці і відбув паро-плавом на Неаполь. На пристані він пообіцяв Коцюбинському надіслати його дружині з фонду „Товариства допомоги науці і штуці“ в рахунок пенсії п'ятсот карбованців. І тиснучи руку на прощання, промовив:

— Іду до Росії. Вона, здається, знову прокидається до життя. Громадськість підносить свій голос. Певне, назрівають нові великі події. Нам треба людей, людей і людей... Треба діячів, а їх мало. А є такі, що могли б посісти серед нас почесне місце, але... сидять собі по Черніговах... Хто знає — чи зважаться вони покинути своє затворництво?..

— Так, так, на це питання нелегко відповісти... — Розгублено відказав Коцюбинський, шукаючи поглядом, чи не прийшли вчорашні дами прощатися із своїм знайомим.

Того ж дня він написав листа дружині і просив якнайшвидше надіслати закладну Леонтовичу. В нього були давні борги, які він і досі не спромігся повернути.

Часто вечорами збиралися в Горького. Приходили Прахови, Бунін з своєю вродливою дружиною, Ганнейзер, інколи П'ятиницький. Звичайно, бували й інші, що часто приїздили сюди, щоб побачитися з Горьким. Одного разу приїхала навіть велика делегація вчителів. Михайло Михайлович знайшов серед них людей з України і розмовляв з ними українською мовою. Ці люди добре знали його твори, але особисто ніколи його не бачили і не сподівались зустріти свого улюбленого письменника на Капрі.

Прибула новина — роман „Сашка Жигульов“ Леоніда Андреева, модного і виключно популярного письменника в ті роки. Вирішили читати разом. Сходилися в Горького у вітальні і читали по черзі. Але роман нікому не подобався.

— Слабо... Погано, наспіх зроблено... — Висловив думку Коцюбинський. — Андреев продовжує давати недоноски.

З ним погодилися. Тут андреевщина ніколи не була в пошані. Нові оповідання Буніна, прочитані автором, були приємні. Сподобалася „Хорошая жизнь“.

Читалися свіжі художні твори часто і сходилось цікаве коло літераторів. Два вечори читав Олексій Максимович, і Коцюбинський писав до дружини захоплені відгуки про ці вечори. На острів приїздила й літературна молодь. Слухали й їх. Щодо літератури, то віддаленість од центру Росії на острові не відчувалась. Сюди приїздили видатніші літератори, приходили газети, журнали і всі книжкові новини. Часто пізньої ночі, коли небагато залишалося вже й до світанку, Михайло Михайлович, що часто переживав безсонні „нічніці“, виходив у садок і бачив у вікнах кабінету Горького тьмяне зеленаве світло. Олексій Максимович перемагав гори газет, книжок і творів, надісланих йому молодими авторами з усієї далекої Росії.

Острів збирався святкувати різдво. Знайомі посилали один одному подарунки, квіти. В Горького, якого добре знали капрійці, всі столи були заставлені подарунками. Вино у великих і малих пляшках, фрукти, квіти, оксамит місцевого гаптування, вишивані ляльки, персні, підсвічники, серветки і т. ін... Коцюбинський засумував за різдвяними українськими ночами. Але й він одержав від якихось невідомих людей чудовий букет троянд і фіалок. Невідомі люди його поздоровляли. Напередодні різдва вночі на віллі зійшовся постійний гурток знайомих і пішли гуляти по місту. Михайло Михайлович писав про цю прогулянку своїм близьким до Чернігова:

„Ніч тиха, зоряна, тепла, святочна ніч. В костьолі повно людей, шість ксьондзів ревуть, органи грають оперні мотиви, а серед богомольної публіки, в церкві, бігають маленькі собачки та вичісують бліх. Вже, як ми йшли до церкви, гори тріщали від петард, які щохвилини вибухали вогнем. Тепер на самому порозі церкви стріляли петарди, і дим од них влітав до церкви і мішався з димом кадильниць. По дванадцятій служба в церкві скінчилась і публіка висипала на площу... І тут тільки почався справжній парад. Хлопці почали пускати петарди і всякі тріскучі вогні. Летить така петарда в повітрі, тріскає над головою і, открутившись вогнем, наче золотими кучерями, падає на землю, крутиться і стріляє наче з рушниць. Діти біжать на вогонь, топчуть його ногами, лізуть у саме пекло — а над ними летять уже сотні петард і стріляють між публікою так, що лякають жінок, та й чоловіки тікають. Дим устигає площу, вона вся в огнях, дихати нічим і гвалт стоїть неможливий. Вже не сотні, а тисячі може петард вибухають у повітрі. А під ногами, серед вогню і диму мелькають тільки чорні силуети дітей — здається, що то не забава, а справжня війна. Усі веселі, шасливі, у мужчин в петельках квітки, а дами з букетами. З боку чуєш серед неможливого гвалту якийсь безпорадний голос російського обивателя: „ох, боже мой! и ни одного городского“.

„Така забава триває цілу годину. Тріщить площа, стріляють гори, а зорі над ними такі великі, наче ракети. Врешті з вузької вулички, з склепінням, як з катакомби, показалася процесія: цілий ряд ліхтарень на довгих палках, за ними йдуть „дзампаньари“ (пастухи з Аbruцци) і грають стару, як християнство пастораль-новелу на своїх старовинних струментах — козі і дерев'яних дудах. На ногах постолі, високо по нозі перев'язані ремінням, чорні плащі, голови без брилів і сухі, суворі обличчя. За ними маленький кучерявий хлопчик несе повний квіток кошачок, а в ньому лежить гола дитинка — Христос, звичайно, лялька. Над хлопчиком несуть круглий єгипетський парасоль з довгою бахромою, а далі з співом іде публіка.

„Переходять через площу, серед диму і тріску петард, і зезають у церкві. За півгодини з другої вулички виходить ще одна, більша, процесія з ліхтарями, свічками, музикою й спі-

вом — і тільки та різниця, що Христа несе не хлопчик, а найстаріший на Капрі столяр, що грає роль Іосифа. Ну, думаю, добрі порядки: тут цієї ночі діва Марія народила двійню. Але ходжу за процесією по вулицях і мені весело. Думаєш: яка це все старовина, старіша ще за самого Христа... Колись люди носили отак ідолів, потім Христа. І почуваш себе одною з ланок великого кільця людського життя.

„О третій годині ночі ми розходимося по своїх кімнатах“.

Вдень на віллу з'явилися музиканти: високий, сухий парикмахер, крамар, рибалка й одноокий візник. Вони прийшли в гості до Горького. Мелодії їх квартету добру годину не вгавали на віллі. Пили вино, співали, потім грали й співали.

Новий рік з'стрічали в Горького. Читали нові твори. О дванадцятій годині пили шипуче вино й поздоровляли один одного. Олексій Максимович обіймав Коцюбинського й бажав йому нового року, повного шастя по вінця. Михайло Михайлович був зворушений. Він бажав бодай ще один раз приїхати сюди на цю гостинну віллу і не був певен, що йому пошастить... Раз-у-раз більшого ремонту вимагало його серце, по-давньому не розв'язані залишалися побутові вузли і немов нічого не ясніло в його чернігівській самотності...

В кишені лежав шойно одержаний лист від Марини з такими ж побажаннями, які чув він допіру за столом. Від листа немов струмилося тепло і невидне для інших проміння.

Вранці він писав їй:

„Доброго ранку, моя люба. Цілую. Я зараз побачив тебе так яскраво, до ілюзії Ранок. Ти допіру встала і йдеш до ідальні в білій ранковій блюзі. Ти така свіжа, рожева від сну. Дивись на мене тим особливим твоїм поглядом, що так чарує мене і підставляєш обличчя для поцілунку. Нам весело. В мені так і співає шастя.

Як я тебе люблю, який я шасливий, що ти моя, довгождана, єдина, сильна і хороша любов моя“.

Такою вона була уві сні. Потім він думав про її листи, то бадьорі, повні надій, то пройняті сумом і безпорадністю. І розумів одно: в неї багато бажань і почуттів, та мало сили і життєвої науки.

Часто Олексій Максимович заходив до Коцюбинського і вони разом ішли гуляти по острову. Відвідували знайомих, прогулювались човном в затоці, ходили берегом і збирали квіти. Іноді в словах здебільшого веселого Михайла Михайловича Горький уловляв відтінок суму і пригніченості.

Якось гуляючи на березі, вони дивилися на рибалок, що метушилися біля волоків. Михайло Михайлович був веселий і балакучий. Він навіть виглядав здоровіше і, здавалося, не мав на що скаржитися. Підійшли ближче до рибалок, що гомоніли між собою. Здалеку, з другого гурту рибалок,

пролунав одинокий вигук, що повторився кілька разів. Коцюбинський замовк і почав прислухатися. Вигуки припинилися, а він все ще стояв на місці і чогось чекав. Потім вони пішли далі, але Коцюбинський мовчав і щось обмірковував.

— Я знаю, Михайло Михайлович, — промовив Горький, — ви почули в мові рибалок слово, що нагадало вам подібне ж українське слово і тепер ви над цим думаєте.

— Так, — відповів той, — я це почув... Чудно... Воно нагадало мені про український степ.

Потім усю дорогу він більше мовчав і був неначе зосереджений, замкнений. Олексій Максимович розумів: його друг раптом засумував по своїй Україні.

Тепер Олексій Максимович ще частіше заходив до кімнати Коцюбинського, запрошував його до себе. Вони розповідали один одному докладні плани своїх творів, над якими почали працювати.

Щоб розважити приятеля, Олексій Максимович влаштував для нього велику пескару — рибну ловлю на морі.

Вночі рибалки вивезли в затоку довгу — кілометрів на шість — линву з гачками і закинули її глибоко на дно. Раннім ранком три величезні баркаси і з десятеро рибалок біля берега вже чекали Горького і Коцюбинського. З ними прийшов ще дехто із знайомих чоловіків, запрошених на пескару. Відпливши на море до закинutoї линви, Михайло Михайлович, якого Горький ще в попередній його приїзд на Капрі навчив ловити рибу, полюбив рибальство, і тепер захоплено і нетерпляче метушився біля кінця линви, бажаючи швидше її підняти.

Лише розвиднялось і сонце ще не вставало зза гір. Море лежало спокійне й покірне. Ранкова прохолода бадьорила тіло. Олексій Максимович підійшов до линви, торкнувся її рукою і, глянувши на Коцюбинського і дужих рибалок, засміявся. Всім стало весело. Рибалки почали перекидатися жартами.

Рушили, і жарти враз припинилися. Не легкою справою було тягнути товсту намоклу линву. Коцюбинський і Горький та й усе їх товариство допомагали рибалкам тягнути. Спочатку здіймали з гачків летючих риб, і жаків, морських зірок. Та ось витягли величезного, довшого за людину, морського вугра. Він вигинається гадюкою, ніяк не дається в руки. Його б'ють по голові залізним шкворенем, він миттю в'яне й потрапляє на купу риби в човні. Щодалі, то більш різноманітна й багатша на форми і колір з'являється на гачках риба. Коцюбинський вражений багатством і диковинною її формою. Він швидше втомлюється, ніж устигає її розглядати. І навіть уже досвідчений на пескарі Олексій Максимович з комічною серйозністю копається в риб'ячій купі і задумливо хитає головою.

Цілими годинами підіймають з дна безкінечну линву — на поверхню виривають з морської безодні невеличкі очайдушні акули, спалахає дивним вогнем своєї луски риба-чорт, вугри, летючі риби і сила іншої, невідомої багатьом присутнім риби.

Минає година за годиною, а линві нема кінця. Михайло Михайлович і Олексій Максимович поступаються місцем рибалкам і стають осторонь, щоб трохи відпочити. І вчасно. В цю мить линва рветься і серед рибалок зчиняється метушня. Піймалось щось велике, що порвало й снасть. Швидко сновигає по воді човен і справа налагоджується. Через велику силу на поверхню моря підтягують довгу, понад два метра акулу. Вона виривається як скажена і намагається перекинути човен. Починається боротьба. Рибалки сміливо кидаються на неї, б'ють її обухом і залізом. Приголомшити її не щастить. Вона б'ється в воді і бризки спіненого моря летять на людей у човні. Її широчезна паща з трьома рядами зубів важко дише, а яскраво-зелені очі світять ненавистю на людей. Очі привертають увагу Коцюбинського. Вони без зіниць, глибокі, світять як самоцвіти. Йому спадає на думку, що жакливим сяйвом очей хижак примушує свою жертву в темних глибинах моря застигати на місці. Певне, вона важить пудів з десять і сила її величезна. Десятеро рибалок не можуть з нею впоратися. Все ж її обплутують канатом, прив'язують до човна і знесилений хижак пливе за човном.

Коцюбинський збоку дивиться на Горького. В Олексія Максимовича збуджене обличчя, але тепер він оглядається на Коцюбинського і якось полегшено беззвучно всміхається. І лише тепер помічає Михайло Михайлович, що вся ця коротка і напружена боротьба пройшла серед цілковитого мовчання, властивого тільки безмежній смертоносній ненависті.

Закінчили витягувати линву тільки через шість годин. Заїхали до печери в скелях над морем. Втомі це відчувалося. Сніданок у печері, з вином і піснями, з жартами і танцями рибалок. Олексій Максимович жартома називав сьогоднішню пескару воєнним походом, що закінчився щасливо, і ворог зв'язаний пливе за кормою переможців.

Тільки надвечір повернулися додому. День залишив по собі в Михайла Михайловича яскраві, незабутні враження.

Вечері ходив до Горьких обідати. Їли м'ясо акули й вугрів. Був ще дехто із знайомих. Знову згадували пескару і чудесний день на морі. Розходились о дванадцятій. Михайло Михайлович дякував Горького, а Олексій Максимович, обіймаючи приятеля за плечі, своїм привабливим ласкавим баском говорив:

— Акулу не забули, Михайле Михайловичу?.. Як виверталася проклята!.. Витягли, зв'язали...

Несказано глибоке небо розкинулося над затокою і струмило над нею самоцвітне, зоряне сяєво. Накинувши наопаш пальто, Михайло Михайлович довго й самотно ходив по садку вілли. Цвів мигдаль. Коцюбинський нахилив до обличчя всіяні квітами гілки і довго не міг відірватися від них.

Потім кілька годин з насолодою працював за своїм столом.

Тільки з дому надходили листи, короткі і недоговорені. Дітей Коцюбинський любив і завжди піклувався за них, за сліпу непрацездатну матір і кволу улюблену сестру Лідію. Рідко бувало, щоб у родині хтонебудь не захворів, особливо зимою. Він просив писати частіш і докладніше про всіх. З педантичною ретельністю він вчитувався в листи дружини, і щось було в них неясне, наче приховане. Несподівано він відкрив, що написані до нього листи по кілька днів не здавалися на пошту. Нервувало його й те, що дружина в листах домагалася від нього докладного звіту про його знайомих і про його розпорядок часу. З його листів дружина була незадоволена, часто вважала їх кумедними і не вагаючись глузувала з них у своїх листах. Михайло Михайлович був невдоволений, але стриманий. Він знав, що Віра Іустинівна часто пише своєму давньому приятелю Василевському, але з делікатності в листах не висловлював свого невдоволення з цього. Від'їжджаючи на Капрі, просив тільки, щоб не возила дітей по святах у гостину на хутір Василевського. Він не хотів, щоб вони були з ним знайомі.

Він знав, що його дружина була знайома з Василевським понад двадцять п'ять років. Знав, що Василевський тоді ще був безтямно закоханий у Віру Іустинівну, але не мав сили і змоги порвати свій невдалий шлюб з дочкою одного свого приятеля. Після одруження Дейші Василевський немов би нічим уже не виявляв своїх почуттів до неї. В нього були діти, маєтки, клопоти. Це допомагало проти непотрібних почуттів. Потім щось змінилося в їх, немов би припинених, стосунках.

Коцюбинський не пам'ятає, коли саме вперше він довідався про їх взаємне листування. Він зневажав цього панка і жодного разу не подікавився змістом його листів. Василевський мав маєток недалеко Чернігова і, коли приїздив до міста, заходив до Коцюбинських. Михайло Михайлович майже ніколи не виходив під час візиту цієї людини з свого кабінету. Тепер — він був певен — Василевський частіше буває в Чернігові і вільніше відчуває себе в гостині на Сіверянській, 3.

Невеселі думки. Прикро і шкода дітей. Посилаючи листи, він починав і закінчував їх звичайним трафаретом буденних листів чоловіка до дружини. Ні, не цим вабив його Чернігів...

Він дістав одержаного кілька днів тому листа від гуртка чернігівських семінаристів і відпочивав на сповнених любові до нього рядках юнаків. Адже не забули!.. Це були ті, що завжди приходили до нього на його літературні „понеділки“. Але були й незнайомі підписи — це його нові, ще незнайомі друзі.

Іван Бунін пообіцяв читати свою нову повість „Суходол“. В кімнаті Коцюбинського зійшовся постійний Горьківський гурток. Бунін читав довго, майже без перерв, — поки не закінчив. Жахлива повість вимирання й дегенерації цілого класу, колись повновладного і квітучого, повставала в уяві всіх.

Потім засперечалися. Не погоджувались, що для мужика панська садиба — хай зруйнована чи квітуча — рідна, що любить він її, хоч і була вона його безталанням.

— Не погоджуюся я, Іване Олексійовичу — промовляв Горький, що був майже на десять літ старший за зовсім ще молодого Буніна, — не було того, щоб мужикові була солодка панська неволя. У вас усе це Русь, а вона не одна, не єдина і не ідилічна Русь... Та й загинула дворянська Русь зовсім не тому, що в людях кров була зіпсута, вироджувалася... Це тільки було наслідком, а не причиною...

Не погоджувався з автором і Коцюбинський, хоч і був під враженням художньою написаною речі. Він і висловився так, як думав, і навіть для підтвердження своїх думок згадав про селянські повстання, скеровані насамперед проти панів.

Бунін не міг нічого заперечувати, але дворянська садиба була його покинутим батьківським вогнищем, і він не міг і не хотів перемагати свого почуття до неї.

Другого дня на прогулянці Олексій Максимович запитав Коцюбинського:

— Не хвалиться Іван Олексійович — знайомий він з вашою „Fata Morgana“?

— Не знаю.

— Треба йому обов'язково порадити прочитати.

— Нащо?

— А щоб примусити його відчути свій „Суходол“ принципіально інакше, зовсім з іншої точки зору...

— У нього зовсім інша доба. Наші повісті розділяє цілих півстоліття.

— Е-е, Михайле Михайловичу, це не має значення... Адже Бунін вірить в існування якогось руського духу, притаманного і поміщику і холопу... А духи — безсмертні. Конче треба порекомендувати Івану Олексійовичу — нехай прочитає... До речі, там у вас є й панич — Льольо, зовсім несуходольський тип, хоча кров у нього та ж, дворянська... Корисно було б для нього ознайомитися.

Горький якийсь незадоволено махнув рукою, похитав головою, причмокнув сам до себе і довго ще на прогулянці був мовчазний.

Ішли кам'янистою стежкою понад самим морем. Від сонця до їх ніг простягся мерехтливий сонячний шлях. Він пересувався разом з ними, немов сонце кликало до себе.

Потім відпочивали серед групи розкиданого каміння. Тихо говорив Горький. Михайло Михайлович мовчки дивився на південь. Звідти, з сонячної Африки сіроко приносив спеку і думки про країну білих пісків і чорних людей. Хвиля плеще в скелі Píkola Magína і лащить біля його ніг. Він думає про те, що, може, ця хвиля мила ноги араба й тепер шумить тут, вітаючи його.

В такій тісноті Коцюбинському ще не доводилось бувати. Садівник справляв своє весілля у кав'ярні. У дві невеликі, з високим старовинним склепінням, кімнати набилося сила народу. У садівника було багато знайомих і родичів. Стіни і стелі були оздоблені прапорцями і клеченням. Прекрасні квіти, яких для свого весілля не пошкодував садівник, в'яли від задухи й диму. За столами не на всіх вистачало місця й багато людей стояли за спинами тих, що сиділи. Праля, що сиділа поруч Михайла Михайловича, не витримала тісноти й сіла йому на коліно. Він зашарівся, зніяковів і спробував був поворухнутися, щоб поступитися й зовсім місцем, але праля не пустила його:

— Нічого, нічого, — вмовляла вона, — хоч і тісно, зате весело...

Коцюбинський, не знаючи що робити, подивився на Олексія Максимовича, що сидів проти нього не в кращих умовах, і зробив безпорадний жест.

А довкола й справді було весело. Співав соло лакей із синемаатографа, потім співали гуртом і не погано. За спиною Коцюбинського старий візник танцював з дружиною. Для танків не було місця. Але завзятий танцюриста звільнив для себе латочку території, щоб можна було зробити бодай три кроки і показував своє мистецтво. Народ підбадьорював його вигуками й оплесками. Дві мандоліни і скрипка не вгавали.

Старий селянин обносив гостей вермутом. На таці повні чарки. За ним ходила дівчина з повною сулією. Насамперед селянин підійшов до Горького. Олексій Максимович не відмовився, хоча сам ніколи не пив цього вина.

А праля на коліні в Коцюбинського далекі почувала себе не кепсько й щебетала собі різні каверзи й плітки про молодого та молоду. Її червоні руки миготіли перед очима Михайла Михайловича. Сусіди жваво реагували на її мову і попервах Коцюбинський сидів приголомшений під перехресним вогнем балачок. Потім почав прислухатися. Італійську мову він розумів, а люди його цікавили. Він глянув на Горького: того теж обсіли капрійці — він, захоплений розмовою, відповідаючи сусідам, нахилився над ними то в один, то в другий бік.

Яксь стара — не менш як дев'яносто літ — жінка раз-у-раз поривалася танцювати тарантелу. Поволі перебирала ногами в старих капцях, плескала в долоні і все викликала танцюристів. Її не слухали, але стара мала вперту вдачу і таки нарешті витягла в коло сухого-пресухого кравця й перекупку помаранчів. Потім до них приєднались ще, і почалася, нарешті, тарантела. І всі раптом покидали свої балачки й оточили танцюристів. Навіть праля не втрималась і пурхнула з коліна Коцюбинського до танцю, від чого не абияк зрадів він, бо така вільність у поведінці пралі та й інших йому була не до вподоби. Побоюючись її нальоту знову, він устав зза столу.

Стара жінка не переставала пританцьовувати й смішила всіх. Та й усі, що танцювали, були трохи кумедні в своїх європейських костюмах, які зовсім не личили до їх танцю.

Хтось злегка підштовхнув Коцюбинського. Він оглянувся. Олексій Максимович стояв за ним і показував на двох хлопців в національних капрійських костюмах, що ввійшли в коло і підготувалися танцювати. Олексій Максимович захоплено милувався з високих, струнких молодиків. Та сама стара жінка, що закликала людей танцювати, тепер повигонила їх з кола. В коло ввійшли ще капрійці в мальовничому вбранні і почалася справжня старовинна тарантела, яку Коцюбинському довелося бачити досі під час своїх відвідувань острова лише раз чи два.

І музика немов змінилася і екзальтований натовп неначе застиг. Миготіли перед очима то в блискавичному, то в спокійному ритмі племенисті південні шовки і то завмирав, то клекотів народ. Зворушений цим справжнім мистецтвом, Коцюбинський оглянувся, щоб поділитися радістю, на Горького. Олексій Максимович забув про все і вражений дивився на танок. Вогкі його очі блищали й у високо-піднесеній руді ледве курилася забута цигарка в мундштуці.

Потім, коли після танку вони разом вийшли з кав'ярні і поночі блукали стежками, поволі спускаючись до вілли, то довго не могли розпочати розмови. Сяяло нічне південне небо, струмили свої ледве чутні запахи розквітлі дерева і наче все це минало їх зір і чуття. Обидва мовчки сумували за батьківщиною.

Продовжуючи свої думки, Олексій Максимович промовив:

— Не знаю — чи скоро мені можна буде повернутися... Вам я заздрю, Михайле Михайловичу... Ви, як перелітний птах — вам скрізь можна.

Він розхвилювався, і Михайло Михайлович не знав, як його заспокоїти. Він радив Горькому написати до знайомих: може вони зуміють у впливових осіб домогтися, що йому гарантують безпеку в Росії.

Олексій Максимович безнадійно махнув рукою, вдивляючись кудись далеко, в темряву.

— Нічого не вийде... Адже я сам за себе нікому не дам гарантії. Я державний злочинець!.. Боровся проти всякої мерзості на Русі і буду боротися. Я непримиренний. Куди мені повертатися — тільки друзів своїх підведу... Я підлягаю арешту і суду — значить одсиджуйся, де можеш... А тяжко, дорогий Михайле Михайловичу, жахливо проживати своє життя у вигнанні, коли любиш над усе свою країну, свій народ...

З цією думкою Горького Коцюбинський і попрощався з ним у саду біля вілли. Як завжди пішов трохи походити чищеними стежками. Було не досить тепло, щоб ходити в піджаку без пальто. Він тремтів. Починався вітер — трамонтана. Можна було застудитись. Він не думав про це.

В будинку Горького на другому поверсі засвітилося величезне вікно. Він знав: Олексій Максимович зачитався в своєму

кабінеті. Він теж не спатиме до ранку, але чи працюватиме він, як завжди?.. Певне, теж міряє кімнату з кутка в куток.

Одяг більше не захищав від пронизливої трамонгани. Але він уперто ходив під деревами, поспішаючи, немов боявся кудись запізнитися. Здавалося йому, що вже рік чи й більше він не бачив друзів, не розмовляв з Мариною, не дихав повітрям українського степу. В цю хвилину сама думка про лікування в далекому чужім краю здавалась йому мізерною. Все рідне, дороге серцю далеко, а він би пригорнув його до себе і... йому б полегшало... А як радіють вороги, що він десь залетів собі у вирій... Та й дехто з „друзів“ теж, певне, радіють...

Потім зайшов до своєї кімнати і ще на порозі в темряві відчув знайомий дух чебрецю. Це він удень знайшов за околицею один кущик, упав на нього з радості, потім обережно зрізав ножем і приніс, щоб покласти на стіл. Звідки, ким занесений був цей чебрець з його України?

Він засвітив світло, потім схопив уже зів'яле, але ще більш запашне зілля, і припав до нього.

Другого дня пароплавом з Неаполя приїхав чернігівець Якубович. Він спинився в готелі і незабаром з'явився до Коцюбинського. Він не був бажаним гостем. Вони були тільки знайомі. В Чернігові він мав власну книжкову крамницю, де часто бував Михайло Михайлович. З Вірою Іустинівною Якубович був ближче знайомий ще з часів її молодості, бо був приятелем її матері Дейші — начальниці жіночої єпархіальної школи.

Знайомі, що приїздили на острів розважатися, тільки заважали Коцюбинському працювати, відривали його від робочого стола і своїх думок. І, нарешті, його неабияк дратувало, що тут на Капрі всі його земляки — поміщики та багаті. Вони не дають йому спокою, ще навіть тільки вирушаючи в подорож, листами. Потім приїздять сюди і домагаються з ним зустрічей і прогулянок. Вони не знають, де дівати свої мільйони, а він тут заощаджує навіть на листах, боячись перебільшити положену вагу конверта, щоб не клеїти зайвої марки.

Але дружина в листах просила прийняти Якубовича і приділити йому достатню увагу. Він і з собою привіз подібного ж листа від неї.

І знову довелось водити земляка по острову, брати човна й оглядати знамениті гроти. Якубович усім широко захоплювався. А, спостерігаючи захід сонця, зворушений небаченою красою, мало не плакав. Коцюбинський дивувався: він знав Якубовича як надто ділову, заклопотану своїми справами людину, далеку від будьякого захоплення естетичним. І несподівано такі сентименти!..

Свої довгі монологи Якубович неминуче кінчав проханням познайомити його з Горьким, на тій, мовляв, підставі, що він,

чернігівський книготорговець, без краю захоплений творами великого письменника.

Михайло Михайлович заперечував проти цього знайомства. Він знав, що, приймаючи силу народу вдень, Горький мусить працювати над силою ночами. Та й не бачив у цьому знайомстві ніякої потреби. Якубович настоював. Питання розв'язалося просто і майже незалежно від обох.

Гуляючи по садку, Горький побачив на балконі обох чернігівців і прийшов до них. Якубович був захоплений від своєї удачі. Розмовляли про Чернігів, яким Горький давно цікавився. Через півгодини Олексій Максимович пішов і запросив Якубовича заходити.

Проте деякі години залишалися Коцюбинському для роботи. Кілька днів тому закінчив „Подарунок на іменини“. Тепер приваблювали його образи Кармелюка, Довбуша, але тим часом бракувало матеріалу. Вирішив улітку ще раз поїхати до Криворівні і сідати потім за народну героїку. Ділився планами з Олексієм Максимовичем і знайшов у нього гарячу підтримку.

— Це героїчна історія українського народу. Ось ви, Михайле Михайловичу, і нагадайте про неї народові... Адже герої майже забуті.

Чудової весняної днини розкішною яхтою раптом прибув Шаляпін. Разом з ним прибув мільонер Терещенко — директор петербургської імператорської опери. Він був київський і давній знайомий Якубовича.

Весь гурт знайомих з Росії, що були на острові, швидко зійшовся в Горького послухати Шаляпіна, що був тоді саме в розквіті свого таланту і слави. Він приїхав лише на один день — побачитися з Горьким, що був з ним у близьких відносинах.

Терещенко жваво про щось розмовляв з Якубовичем, і Коцюбинський не без іронії подумав:

„Ще один земляк з України, і, звичайно, теж мільонер...“

Гурт людей зійшовся чималий. Шаляпін знайомив з оперою „Хованщина“, що її сам пробував ставити. Поставка ця потім не користалася великим успіхом. Але співав свої арії Шаляпін чудово. Не розходилися до шостої години ранку. О сьомій Шаляпін розпрощався. Він співав в Монте-Карло і мусив поспішати.

Михайло Михайлович пізно вийшов на прогулянку. Він умовився зустрітися з Якубовичем, який уже, певне, чекав його на знайомій околиці міста, біля кав'ярні Моргано. Та недалеко від вілли його раптом перестріли знайомі дами. Видко, вони чекали вже його, не наважившись чомусь цього разу завітати до його приміщення.

— Як вам не соромно, пане Коцюбинський!.. — залепетали обидві. — Не удавайте, що ви не знаєте, в чому річ і що ви не повинні... Ми так сподівалися на вас — і...

Вони й справді були ображені, що їх не запрошено послухати Шаляпіна.

— Алеж він приїздив не до мене... Ми були зовсім незнайомі..

Раптом у нього промайнула щаслива думка:

— Шаляпін — це не мій гість, а ось на острові зараз один приятель, чудовий мущина, — з ним можу вас познайомити в мінімальний термін.

— Може він теж на манір емігранта з Росії, — сумно і наперед розчаровано промовила одна з жінок. З емігрантів і справді були для них далеко неповноцінні компаньйони.

— Ні, навпаки... Він — капіталіст, мій земляк... Не знає, куди дівати час і гроші, то й шукає тільки розваги.

Дам зацікавило. Їх легендарні чоловіки все ще не приїздили і замість себе і грошей надсилали їм телеграми. Перспектива подібного знайомства була приваблива.

Невеличка хитрість Коцюбинського йому вдалася цілком. Якубович зовсім несподівано зрадив свою чернігівську витриманість і цілими днями розважався з своїми новими знайомими на велику радість свого земляка, що зачинився в своїй кімнаті і, немов здійснюючи помсту своїм багатим землякам за зіпсуті йому дні, захоплено писав „Коні не винні“. Тепер йому частіше щастило робити, як і раніш, прогулянки вдвох з Олексієм Максимовичем. Після від'їзду Шаляпіна Горький був невеселий і відразу, щойно Михайло Михайлович висловився захоплено про техніку знаменитого співака, Олексій Максимович, пихкаючи в задумі цигаркою в довгому мундштуці, промовив:

— Рідко ми з ним зустрічаємось, з Шаляпіним, останні роки придивляюся я до нього пильно, пильно... І, признаюсь, Михайле Михайловичу, з деякою тривогою... Не догадаєтеся: боюся — чи не заберуть у нас наш, народний талант; за гроші, за барську ласку можуть забрати його, купити. Адже знає він, як і я, життя люмпенів, богеми і самих безталанних, забутих людей. Підняти його, пригріли... ось він і може забути за панською ласкою про те, хто він... По натурі він бунтар і в мистецтві такий, а — дивися — Шаляпіна нелегка принесла співати різним пройдохам у Монте-Карло. А хіба не співав він уже навколішках „Боже, царя храни“... А який митець!.. Який бунтар він проти гнілі і рутини в своєму мистецтві!.. От і думаєш про те, яка ж натура в ньому перемаже...

Іноді до білої кімнати флігеля приходили й сумніви. Коцюбинський писав листи дружині про чудові казки Горького, про нові його оповідання, що гідні високої оцінки, про своє безсилля й неспроможність піднятися на таку ж височінь.

Олексій Максимович якось хвально відгукнувся про його „Самотній“. Але Коцюбинський вже пережив настрої цих своїх віршів у прозі. Він не погодився з доброю їх оцінкою.

Прийшла перша книга „Современника“. Коли Михайло Михайлович зайшов до Горького, він повів його до свого кабінету і передав йому журнал. В ньому Коцюбинський побачив пере-

клад „Що записано в книгу життя“ і рецензію на другий том своїх оповідань у російському перекладі. Хвалили.

— А Марія Федорівна вже прочитала це ваше оповідання й не нахвалиться. І мені сподобалось. Добре, дуже добре, Михайле Михайловичу. Українцям є чому в вас учитися і треба учитися на ваших оповіданнях... Бо дехто з ваших земляків-літераторів надто вже захопилися модною мізерією на манір арцибашевщини або андреевщини.

Олексій Максимович не назвав імен. Певне, не хотів про них згадувати. Але Коцюбинський пам'ятав свою давню розмову з Горьким про Винниченкові твори і його демагогічну авантюру в пресі проти Горького. Він був згоден: Винниченкову бульварщину не варто було видавати в перекладах, але автор за відмовлення Горького видавати його підняв у пресі шум. Це були прикрі і ще не забуті спогади.

Він вислухав оцінку свого оповідання і хвилину думав. Потім відповів:

— Усе це, Олексію Максимовичу, не те, про що мрієш... Є багато чого розповісти людям, є сила образів, які треба пустити в люди, великі задуми є, а сили немає і тому нічого не виходить. Мої задуми — це тільки бульбашки на воді. Не вдається, не щастить мені... А між тим часто почуваю я, що, певне, не довго мені ходити по землі з своїми думками й образами...

Він схвилювався.

— Е-е... не гаразд це, Михайле Михайловичу, ну, хто з нас може похвалитися своїм серцем, легенями і подібними дрібницями... А ось же, дивіться, живемо, пишемо і довго ще жити будемо з вами, любий Михайле Михайловичу.

Якісь сумні думки опанували Коцюбинського, і Горький з властивою йому проникливістю, вгадував їх по очах свого друга. Треба було розважитися. Прийшов редактор „Заветов“ Міролюбов, що ці дні гостював на Капрі. Всі троє пішли прогулятися.

В кафе, де щоразу надвечір сходилися іноземні туристи, співав місцевий хор своїх національних пісень. Багаті forestieri, залишивши десь у Лондоні чи в Нью-Йорку свій етикет, розважалися тут шумно і поводитися вільно.

— Смак, смак який у цих людей, — промовив до приятелів Горький, почувши, як одна делікатна дама замовляла співцям давно набридлу дешеву пісню, що проте скрізь була в моді.

Господар кафе сам знайшов для Горького і його товаришів затишний куточок.

Хор заспівав замовленої йому пісні. Туристи були захоплені. Олексій Максимович заправив цигарку в мундштук і, коли стихли оплески захопленої публіки, продовжував свою думку:

— Ці кукиші¹ приїздять сюди по екзотику і просять екзотичних пісень. А пісня ця зовсім не місцева, її написав якийсь

¹ Багато туристів привозила на острів туристська компанія американця Кука.

прохвост десь у Парижі або в Лондоні. А місцевий хор му-
сить підроблятися під смак цієї публіки. Проаналізуйте слова
пісні і ви переконаєтеся, що я маю рацію.

Але ні Коцюбинський, ні Міролюбов не пам'ятали слів.

— Ось я попрошу повторити, ви послухаете ще раз І Олек-
сій Максимович переказав щось офіціантові. Через хвилину той
повернувся з відповідлю: співаки, що добре знали Горького,
просили його залишитися після офіціального закінчення кон-
церту — вони проспівують йому кілька пісень по-справжньому,
а ці ж пісеньки вони співають для форест'єрів і просять дозво-
лити їм не повторяти їх.

Горький підніс палець і повчально промовив:

— Бачите, їм навіть соромно повторяти її перед нами.

Михайло Михайлович розповів, що він здивався з подібним
явищем навіть у Константинополі, де співаки-турки співали
спеціальний репертуар для туристів, а свої народні скарби бе-
регли для себе... Та й хто з туристів міг би їх зрозуміти?

— Кожен з народів, — продовжував він, — навіть той, у кого
забрали свободу й обернули його на раба, багатий своєю по-
езією, в ній його мрії, з неї він буде роздмухувати полум'я
свого визволення. Мистецтво буде першим каменем його вели-
кої майбутньої культури. Це його святощі. І коли приїдуть
чужинці, щоб обернути душу народу на свою розвагу, щоб ку-
пити його святощі, — народ має моральне право приховати від
них свої скарби і цим зберегти від приниження свою душу. І
коли в ім'я цього доводиться показувати чужинцям не справж-
нього діаманта, а тільки імітацію, то хто ж може засудити це?..

На стіл подали простуджене шипуче вино й фрукти.

Хоч до туристського сезону було ще цілі місяці, та на Капрі
туристів було чимало. Виїздили одні, з'являлися інші, і завжди
можна було бачити на вулицях, в околицях коло пам'яток ста-
ровини, десь на горі Тіберія з руїнами його величного палацу,
в чудових кутках острова, групи приїжджих людей, що шукали
вражень. Скільки енергії і праці витрачали вони на ознайом-
лення з невідомими досі для них місцями і речами. А ввечері,
коли більшість з них приходила розважатися до кафе, для
спостережливої сторонньої людини ставало ясно, що всі ці
люди порожні, без будьякої мети в життю, нероби, що тікали
за десятки тисяч кілометрів від нудоти свого дармовісного іс-
нування. Капрійці називали їх форест'єри. Горький іменував їх
„кукишами“.

Коли після концерту вони розійшлися, і кафе майже спо-
рожніло, хор проспівав для Горького кілька кращих своїх пі-
сень. Пісні були чудесні, і виконавці немов відмінилися за кілька
хвилин. Ніхто з трьох не шкодував, що довелося довго чекати.
Олексій Максимович, зворушений, з сльозами на очах тиснув
руки співакам і дякував.

Співці обіцяли відвідати Горького на віллі і поспівати йому
в іншій обстанові.

З почуттям великого задоволення від почутого гості вийшли
з кафе. Ясний і нехолодний вечір бадьорив і освіжав обличчя.
Над містом зринали і розсипалися вгорі фейерверки. Це „ку-
киші“ продовжували розважатися.

Знову короткий, сухий лист від дружини. Здавалося, вона
більше турбується не чоловіковим здоров'ям, а прийомом, який
знайшов на острові Якубович. Котрий уже раз вона просить
відавати йому якнайбільше уваги, ввести його в коло своїх
знайомих. Адже, мовляв, на Якубовича можна покластися. Не
розуміє цього Михайло Михайлович. І чому це всі земляки, що
приїдуть на Капрі, неминуче з'являються до нього і претен-
дують на його час і увагу? А ця його клята делікатність зава-
жає йому відмовити рішуче людям у своїх послугах.

До того ж Якубович щось особливо старанно бреше всім
на острові, що він найближчий приятель Коцюбинського і що
письменник, мовляв, завжди удається до нього за порадами то-
що... Михайло Михайлович нічого не розумів: адже він у Чер-
нігові жодного разу не приймав у себе Якубовича і, взагалі,
ніколи з ним по-приятельському не розмовляв.

Але не встигає він закінчити своєї думки, як гучний стукіт
у двері підіймає його з крісла.

До кімнати заходять — в котрий уже раз — все ті ж дві дами,
що все ніяк не наважаться покинути острів без чоловіків, а
чоловіки ніяк не зберуться приїхати.

Щоправда, дами симпатичні і виключно лагідні істоти. Одна —
занадто мовчазна, любить читати вірші. Друга — щебетуха й
добрячка. Вони принесли Коцюбинському оригінальний букет
з перших розквітлих гілочок персиків і морель і запрошують
його йти гуляти з ними. За квіти Михайло Михайлович дякує,
а від прогулянки відмовляється.

— Нема часу, треба працювати...

Але жінки не зважають: вони завжди чують від нього по-
дібну відповідь.

— Михайле Михайловичу, — умовляє одна з дам, — ми ж
для вашої користі, а не для своєї розваги. Сергій Павлович
(це вони про Якубовича) нас чекатиме по дорозі, підемо блу-
кати, може захочемо поїхати на Анакапрі... Будемо шукати
в сивій далечині затканий імлюю Везувій. Сергій Павлович на-
віть уже знайшов чоловіка, що нас в Анакапрі доставить — од-
ного єврея, хоч він і не любить їх, алеж дешево...

Здивований Коцюбинський широко розкрив очі.

— Чого ви дивуетесь?

— Це так вам, — відповів Коцюбинський, — пан Якубович
розповідав про свої погляди.

— Але що вам не до вподоби?

— Несподіване для мене юдофобство Якубовича...

Балакуча дама підходила до справи по-своєму.

— А Сергій Павлович людина смілива й одверта — він нам багато говорив на цю тему.

— Про що?

— Та все про те ж... Він вважає корисним обмеження євреїв у правах щодо культури, житла, придбання нерухомої власності і т. п. Він розповідав, що говорив про це з паном Пешковим... Просто висловив йому щиро свій погляд на речі... А ви з ним не згодні?

Коцюбинський мовчки сидів, неначе вражений важкою звісткою, підперши рукою голову.

— Та що з вами? От, бачите, а ви не шкодуєте самого себе... Боїтеся і на годину покинути свій кабінет.

— Мені треба бути незабаром в Горького...

— Ну, то ви б зразу так і сказали... Хіба ми не розуміємо... Але обіцяйте після того якось присвятити й нам певний час... задля своєї ж користі.

Михайло Михайлович не заперечував. Дами, мило всміхаючись, з шумними обіцянками не забувати про нього, пішли.

Коцюбинський довго ще сидів у задумі. Він знав Якубовича і певен був, що він так собі не буде розп'ятувати. Коли й справді він демонстрував у Горького свої чорносотенні переконання, то з якою метою він це робив? Адже він напевне знав, що за це до нього не поставляться тут прихильно. Зрештою, в Чернігові нічим подібним на антисемітизм і чорносотенство він не відзначався.

Темне все було, незрозуміле... Можливо, навколо нього провадились якісь інтриги, цупкі кінчики яких досягали аж сюди, за моря...

По обіді знову читали на балконі газети. Михайло Михайлович ждав, що Горький обов'язково розповість йому про дуряцькі розмови Якубовича. Та він, як і завжди, ділився враженням від свіжих газет з Росії і мовчав про Якубовича. Коли Коцюбинський похвалився, що дістав з дому листа з родинною фотографією, Олексій Максимович попросив показати, потім заховав картку до кишені піджака і рішуче сказав:

— І не думайте вимагати—назад не поверну...

І справді, не повернув, залишив для себе, а дітям Михайла Михайловича почав готувати подарунок до дня виїзду Коцюбинського з Капрі. А цей день швидко надходив.

Хотілось Михайлові Михайловичу бодай останній місяць побути задля роботи на самоті, без гостей. І справді, один по одному гості покидали на весну Капрі. Якубович, який, мабуть, відчув холодне ставлення Коцюбинського до себе, теж вирішив їхати раніше, ніж передбачав. І, нарешті, на велику радість Михайла Михайловича, поїхав, холодно подякувавши за прийом. І навіть одного вечора обидві знайомі дами з сльозами на чудесних своїх лагідних і щирих очах прийшли прощатися. Вони принесли в його кімнату останній букет і останню скаргу

на своїх міфічних чоловіків, що так і не приїхали. Пароплав відходив рано вранці.

А весна була в буйному розквіті. Цвіли морелі, абрикоси, черешні. На острів наступала, як казково-барвіста вулканічна лава, непереможна сила квітів. Острів потопав у невидимій людському оку хмарі пахощів. Неможливо було залишатися в кімнаті. Михайло Михайлович цілими днями блукав по острову, часто разом з Олексієм Максимовичем чи й цілою родиною Пешкових.

Він засмалився, поздоровшав. Мав прекрасний, сонячний настрій, тільки сумував за Україною. Зустрівши розквітлі рожі, що виглядали зза кам'яної стіни одного селянського двору, він голосно, але з сумною нотою в голосі, привітався:

— Здоровенькі були!

І навіть зняв капелюха. Рожі були українські.

— Заздрю, багато разів вам заздрю, Михайле Михайловичу,— промовляв Горький,—незабаром будете в себе, на Україні... Колись я її теж виходив по всіх вітрах... Залюбки і тепер би ходив по полтавських хуторах або в степах катеринославських, херсонських, в Приазов'ї... Чудесна ваша Україна, я її люблю...

Коцюбинський раптом вирішив сам розпитатися, з'ясувати, нарешті, нез'ясоване вчасно питання.

— Олексію Максимовичу, хочу у вас прямо спитати: якої ви думки про пана Якубовича, мого земляка?

— А що там говорити,—відмахнувся рукою Олексій Максимович,—я сам чоловік поганий, погано й про людей думаю... Не до серця мені цей Якубович. Від першого разу—тільки побачив—так і вирішив: людина мізерних якостей. Виправдалося... Він мені про євреїв нісенітницю верзе, потім про російську інтелігенцію... Мовляв, кожен руський інтелігент, хоч трошки, хоч у мінімальній дозі шовініст... Чорт знає що розп'ятує... Приятелем вашим рекомендується, а спитав я дещо про ваші книжки, то й виявилось, що він не тільки нічого вашого не читав, а й доладу не знає, що саме ви написали... Розповідає мені про якусь вашу повість і—слухаю—дурниці... „Що за повість?“—питаю. Він подає назву, якої у вас зроду не було, а повість написав якраз Франко і давно вже... От тобі, думаю, й приятель... Не дай, боже, їх мати... У мене теж подібні є...

І Олексій Максимович, легко всміхаючись, розповів про багатьох відомих йому людей, що називали себе поклонниками його таланту, а самих його творів зовсім не читали.

— Смішні, Михайле Михайловичу, і порожні люди...

І вони йшли далі, розглядаючи знайомі і немов відроджені весною місця.

Було чудесно на острові. І працювалося легко і сил набиралося чимало. Тепер уже менше турбували знайомі туристи-

земляки. Сезон ще не розпочинався. А проте гості не вибували. Якийсь українець, київський, раптом з'явився на острові і, звичайно, завітав до Коцюбинського. Довелося навіть зробити з ним кілька прогулянок по острову.

Олексій Максимович під час обіду жартував:

— Напевне, і цей ваш земляк, Михайле Михайловичу, або великий поміщик, або якийсь акціонер, або просто багач. Скільки їх у вас, на Україні!..

— Можливо,—відповів Михайло Михайлович. Він чомусь посоромився признатися, що новий гість був і справді мільонер, що пробув зиму в Єгипті і тепер, не поспішаючи, повертався до Росії.

На щастя, він був на острові не довго. Зате одного разу, повернувшись з чудового морського гуляння на яхті, Коцюбинський застав у себе записку від дочки Чикаленка, що приїхала лікуватися й просила зайти до неї. Ця дівчина нещодавно з України, з кола його друзів і знайомих. І його потягло до неї за новинами, за свіжими оповіданнями про близьке йому життя. І він, не відпочивши, пішов. В готелі її не застав. Але власник готелю, схопивши книжку „Літературно-наукового вісника“ з „Тінями забутих предків“ метушливо показував пальцем прізвище Коцюбинського. Михайло Михайлович пояснив, що це він і є.

На обличчі господаря з'явилася не абияка радість. Він шанобливо пропустив Коцюбинського поперед себе в садок і, хоча Коцюбинський в кінці саду вже бачив знайому постать, але власник готелю запобігливо помчав до дівчини сповістити про його прихід, все ще розмахуючи над головою книжкою „Вісника“... Цей випадок розсмівив і Коцюбинського і Чикаленкову, що вже поспішала йому назустріч.

А проте десь за інших умов Коцюбинський не пізнав би дочку свого приятеля, яку бачив кілька років тому. Її симпатичне обличчя потворив неможливий вигляд хворої на сухоти людини. Але й вона сподівалася побачити Коцюбинського зовсім іншого. Хоч він і засмалився, і почував себе непогано, але Вікторія Чикаленкова, що не бачила його понад три роки, все ж була вражена його худорлявістю проти попередніх років, його зігнутою постаттю і зміненним, якимсь немов приборканим голосом.

— Ну, як же здоров'я?—Запитали вони разом одно одного і, не чекаючи відповіді, бо ж видно було й без того, почали розпитуватися про близьких і знайомих.

Дівчина приїхала лише на кілька днів і Михайло Михайлович сам запропонував себе в провідники по острову. Він уже думав про свій від'їзд і сам до себе іронічно промовляв: „надивляйся, надихайся цим повітрям і сонцем, бо може й не ступиш більше ніколи на цей острів-самоцвіт“...

Не мало псувався його настрій, що не було за що їхати додому. Раз-у-раз просив дружину переказати півсотні грошей,

але вона й не висилала й у листах про гроші не згадувала. Одержав з „Ради“ за оповідання „Лист“ тридцять сім карбованців і витрачав їх ощадливо, враховуючи кожну копійку.

Тепер він щодня багато гуляв. Ці прогулянки не абияк його виснажували. Вікторія у овляла його більше сидіти дома. Відмовився, заявивши, що, коли б навіть і не було її ні на острові, він однаково віддавав би природі всі останні дні. Тоді дівчина обирала порівнюючи легкі для прогулянки вулиці і місця і намагалася частіше відпочивати. Та Коцюбинський не завжди корився цьому режимові.

Іноді його опановував якийсь особливий настрій. Він поривався вперед і його не можна було спинити. В такі дні він робив пішки важкі подорожі вгору на Анакапрі, Монте Тіберіо, на Пунта Трогара до Тарагліонів... Вузькими крутими стрідетами видряпувався вгору на кілька сот метрів з юнацькою впривністю, хоч і хапався потім за груди.

Часто виймав невеличкого альбома і змальовував з якоїсь рослини листки, що правили колісь за зразки для візерунків античного іонійського капітелю, або якийсь пейзаж.

Він познайомив Вікторію з Олексієм Максимовичем. Під час спільної прогулянки вона познайомила Горького з своїм проектом перекладів західної художньої літератури, зокрема драматургії, на українську мову. Разом з сестрою вони думали перекласти з англійських, французьких, німецьких і італійських класиків і видавати їх своїм коштом.

Олексій Максимович зацікавився.

— Я раджу вам,—говорив він,—з поляків Виспянського, з італійців—Сан Бекеллі Гракко насамперед. Ну, і, звичайно, Ромен Роллан, Шоу, Джерома... Це—найцінніше, що є на Заході. Але треба тільки добре перекладати, інакше всі ваші труди—ні до чого.

Михайло Михайлович радив перекладати скандинавську літературу: Гарбора, Стріндберга, Гамсуна, що їх завжди читав з захопленням і цінував дуже високо.

Олексій Максимович говорив про репертуар для народного українського театру й обіцяв подумати про вибір творів для перекладу.

Вікторія Чикаленкова через кілька днів виїхала з Капрі. Лагодився й Коцюбинський у дорогу. Гроші з дому все не надходили. Він турбувався і не знав, як улаштує справу.

Олексій Максимович виїздив на кілька днів до сина. Напередодні вони вдвох багато ходили по острову. За обідом не було, як завжди, нікого з чужих. Гості з Росії, що були на острові, давно роз'їхались.

— Ви ось їдете,—говорив Коцюбинський Олексієві Максимовичу,—через кілька днів і я... Не вірю я в передчуття, а просто маю сумнів—чи доведеться нам зустрітися ще.

І ввечері, коли вони знову вдвох блукали стежками понад морем, його не покидала та ж думка:

— Серце, Олексію Максимовичу, все життя держить мене в полоні... Я його раб. Коли я бунтую, воно жорстоко мене карає. Та не можу я не бунтувати. Мало мені простору, що залишає воно мені. Буду й наперед бунтувати, хоч і певен— мій господар вичерпає своє терпіння і скарає свого раба...

— У вас просто, Михайле Михайловичу, хвилиний підупад настрою... Під впливом якихнебудь обставин... Скажу я вам по-дружньому: не вірю я в подібну жорстокість вашого серця. Ідьте додому, перебудете літо, а на зиму приїздіть знову сюди в свою білу, весняну кімнату і будемо з вами, як і тепер, блукати по острову та розповідати один одному свої сюжети.

— Хотілось би, не можна й висловити, як хотілось би,— відповідав Коцюбинський.— Чотири місяці життя на Капрі, звичайно, підняли мене... Зараз мені— хоч у солдати, не забракують. А повернуся до Чернігова— і хто зна, як воно там буде. Серце в мене примхливе. Завжди траплялось гірше, ніж передчувалося. Встигнути б закінчити нову книгу... Три роки готуюся, матеріал, як скарб, бережу... Хочу народних героїв відтворити. Не може ж того бути, щоб і цього мені не дали зробити...

Було пізно. Вони повернули на віллу.

Вранці Михайло Михайлович проводив Горького до пароплава.

Перегукувались біля берега рибалки. Кілька пасажирів, не поспішаючи, несли чемодани. Завмерлий курився пароплав. А над усім цим голубіло дивно-ясне капрійське небо, гомоніло з берегаптаство і струмила над усім запашна березнева повідь.

Треба було прощатись. Обнялися. Тричі поцілували один одного. І ще раз обнялися, наче прощались назавжди. Ідучи за носильником, Горький витирив очі.

Довго ще, стоячи на пристані, бачив Михайло Михайлович чорного капелюха в піднесеній руці Олексія Максимовича. І, стискаючи в руках томик творів, подарований при прощанні Горьким, Коцюбинський поволі пішов до вілли. Коли очі його проясніли, прочитав: „Михаил Михайлович, очень рад я, что встретил Вас и очень полюбил славную Вашу душу“.

І вже з гори Михайло Михайлович ще раз оглянувся на море. Та за деревами голубіло тільки небо, в якому розтавала хмарина чорного диму з пароплава.

(Далі буде)

Я. ГОРОДСКОЙ

ІЗ ЦИКЛУ „ДОРОГА“

І пісня далека,
і жито густе,
Північна дорога
у далеч росте.

І сталь від розливу
нічного Дніпра,
І зорі над степом
сторожа добра.

І стріли - антени
над стріхами хат,
І вітер, що лине
за мною навгад.

На Ржищів! На Ржищів!
Між стінами жит
По давніх легенях
свій напрям держи.

Мовчання курганів,
розмова лісів
І килим зірчастий
далеких світів.

І хочеш згадати
незнані пісні,
Забуте імення,
утрачені дні.

І можна заплакати
і сліз не тайть,
І вірити в кожну
мандровану мить.

На Ржищів! На Ржищів!
Між стінами жит —
По щастю люльському
свій напрям держи.

Отчизна — не слово,
а прапор в бою.
Я так розумію
отчизну мою.

І пісня, і північ,
що тіпі снує,—
Це рідне, це рідне,
твое і моє.

Не дарма ж бо колос
рясний і густий,
Не дарма на варті
застави й пости.

На Ржищів! На Ржищів!
Між стінами жит
По зорях армійських
свій напрям держи.

Ми поспішаєм. Ще не близько,
— А тіні стеляться в долу.
Та от стрілою обеліска
Трипілля пробиває млу.

Гукати голосно — не гоже:
Ми тут над урвищем крутим.
Воно усе сказати може
Мовчанням стриманим своїм.

Всі зорі п'ятикутні нині,
Трипільським с йвом горячи.
Печаль і слава — дві дружиці,
Ти зрозумів це — і мовчи.

Сумуй — причин тому не мало.
Та знай, що величі мети,
Тут наші братія умирали,
Щоб у безсмертя перейти.

Вийняв місяць все добро,
Кинув в ріки сrebro.
Тясмин став багатієм,
Псьол посвідчує вогнем.
Геть розвіяв сон столол
Партизанський мій Хорол.
Од села і до села
Розцвіла моя Сула.
Ніч проходить по мостах,
Все в порядку на постах.

Переклав з російської
М Рильський.

ПАМ'ЯТІ М. О. ОСТРОВСЬКОГО

Ти жив, боровсь, творив і звав на бій,
І кожен з нас любив тебе, як рідний;
З нас кожному твій образ бойовий —
Як прапор мужності, гімн боротьби побідний.

Павлом Корчагіним у бурі народився,
Як сталь, загартувався у боях,
І перед смертю навіть не схилювся,
У даль ясну ти бачив рівний шлях.

І скільки раз ти смерть душив руками,
І для вітчизни рятував життя!
Надломлений у пройдених путях,
Ти йшов вперед, ти був завжди між нами,
Ніс прапор Леніна і Сталіна могутній,—
Живе твій образ — образ незабутній.

ПЛОЩА ДЗЕРЖИНСЬКОГО

Хто бачив вночі феєричну картину Держпрому.
 Коли зупинявся, йдучи через площу додому,
 Той знає, які почуття окриляють тоді і хвилюють,
 За думами думи злітають, снують і вирують.
 Дзержинського площа лежить мовчазна і велична,
 Недавно сотворена і навки уже вічна.
 Я ще пам'ятаю, як тут була пустка. Лякливо
 Брели перехожі та бігали пси шолудиві,
 Шпориш проростав; консервні валялися банки,
 І в чаклому сквері чекали коханців коханки.
 В безводних пустелях лежали оазами парки
 І димом їдким задихався запилений Харків.
 Та зводились вгору легкі спорудіння Держпрому,
 Нові краси провіщаючи міль невідому.
 Та роки пройшли і могутнім велінням народу
 По площі проходять травневі колони в походи.
 І співи лунають і вітер знамена полоще,
 Мов дивна озія звелася Дзержинського площа.
 Я вийшов з села. Знаю степу весняного вицвіт —
 Душею вітаю конвалію, сон і горлицвіт,
 І сонячні зайчики ранком ясным на узліссі,
 І спів солов'я, і зозулі кування у лісі.
 Як ріки шумлять і гаї зеленіють... Як повен
 Весною дитинства захоплює спогадів човен.
 Прекрасна природа первісна і нерукотворна,
 То зеленню вбрана, то снігом покрита, то чорна.
 Та вища краса є в природі відтвореній. Може
 Її досягнути й збагнути зуміє не кожен.
 Хай гляне вночі на осяяні вікна Держпрому,
 Хай вічність відчує, йдучи через площу додому,
 Хай в квіті й граніті відчує незримую згоду:
 Первісна природа відтворену любить природу.
 Хай просто промовить, як кажуть радіючи діти:
 Такого майдану — не знайдеш у цілому світі!
 І пройдемо ми і пролине багато століть, вір,
 Все житиме площа, епохи великої витвір!

ЗВЕРТАННЯ ДО МОРЯ

Величне життя протікає вгорі наді мною,
 Прекрасне й могутнє, як моря немовчний прибій.
 Бушує прибій. Він змагається з далиною,
 Підходить, відходить і знову кидається в бій.

Чому ми так любимо, так прославляємо море?
 Воно нам говорить про вічне шукання земне.
 Про вічність і мить. Зустрічаючись, море і гори
 І величчю ваблять і силою давлять мене.

Та ні, я не здамся! Бо я не мізерна піщина,
 Я в моря позичу відвагу його й широчінь.
 Немає у світі нічого величніш людини,
 Дерзання її, і незламності й сили волінь.

Я знав одного, що як море думками могутній,
 Він жив поміж нас і не знав ні падінь, ні зневір.
 Він жив як Тантал і помер як Гіган. Незабутній,
 Цей духом сміливий, що смерті йшов наперекір.

Хай славиться сила, незламна хай славиться воля,
 Народжена бурею. Хай буревісник зліта
 Високо за хмари. Одна нам заказана доля —
 Не даром прожить бистроплинні, високі літа.

Із вітром в ладу, з громовицями бурі у згоді,
 Стою перед морем, з п'яним приймаючи бій.
 Вслухаюсь в неспокій землі і води. — У природі
 Шумить і шумить безперестану дужий прибій!

С В І Т О Ч

Не буває весен без квіток,
 Не приходить осінь без плодів,
 Не тече без гуркоту поток
 З гір крутих: не зв'януть молоді,
 Сильних духом не здолать біді...

І нема години у житті —
 Ні в моєму, ні в чийому з нас, —
 Щоб на нашій сонячній путі
 Сталін не стояв. Дороговказ!
 В ньому щастя кожного із нас.

ОКСЕНТІЙ МУСІЄНКО

КРАПЛИНА

Ти пливеш зі мною по стрімкій ріці.
 Понад нами — хмара. Блискавка. Гроза.
 Од того й краплина, як жива сльоза,
 Розпливлась химерно на твоїй щоді.

Дошова краплина — рідна, дорога,
 В хмарі народившись, впала з висоти...
 А зі мною поруч загадалась ти:
 Чи вона остання?.. чи впаде й друга?

ІВАН БОГУН

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Весна 1648 року була тривожна. Знову по всій Лівобочній Україні палахкотів гнів народний. Тремтіли в смертельній небезпеці за стінами своїх замків бундючні пани. І не одна шляхтянка ридючи ламала в розпачі руки, не знаючи, яка доля її чекає завтра...

„Смерть ляхам“, як божа кара стоїть перед кожним паном, проникає за товсті мури, й нема від неї ні захисту, ні рятунку, ні змилювання. Люті за свою кривду повстанці руйнують вщент усе, щоб духу панського не залишалось..

А втім мури лубенського замку князя Вишневецького досить надійні. Їх захищає кілька тисяч добірного княжого війська. Полковник Чарнецький, що керує безпеченством замку, теж воїн хоробрий і бувалий, не раз розправлявся в боях з татарами й козаками, знає всі їх хитрощі. За мурами лубенського замку, слава богу, можна почувати себе в цілковитій безпеці. А проте, власник замку і володар майже всієї Лівобочної України, ясновельможний князь Ярема Вишневецький, ось уже другий день ходить понурий, грізно насупивши брови. Якась нав'язлива думка затьмарює княжі очі. Ні розважлива княгиня Гризельда, ні двірські веселощі, ні старання пана полковника Чарнецького показати на параді гарцювання улюблених княжих гусарів—ніщо не веселило його ясновельможної княжої милості. Ярема хмурился.

— Нехай пан біг оберігає його дні,—співчутливо шепотілись по кутках його близькі, родичі і кривні. Прокляті хлопи! Звичайно, не хто інший, як вони, турбують князя своїми злочинськими вчинками. Той лотр і зрадник Хмельницький проголосив себе хлопським гетьманом і... Хто знає-відає, чого можна сподіватися Жечі Посполитій, коли розгортаються такі небезпечні події? Все хлопство наче знавісніло. Повстання, мов та гідра. Ледве стяли Наливайка, як на його місце—Гуня з Острином. Розбили цих—а тут уже, дивись, Хмельницький... Панські замки—це поодинокі острівці серед розбурханого моря. Так і сподівайся, що набіжить хвиля і залле, затопить, розтросить усе на прах, що й сліду від панства не залишиться. Дрібна

шляхта скрізь втікає, збігається до замків... Та що з того? Великі пани Потоцькі, Калиновські і багато інших зледащили. Один князь Ярема по-справжньому тримає в руках меч... О, князь Ярема—звитязний воїн!

Двірське панство намагалось лестощами розрадити князя. Але й лестощі не помагали. Ярема вперто мовчав, зневажливо пропускаючи те панське базікання проз вуха, і хмурився, і хмурився, без кінця хмурився.

На десятий день відтоді, як похмурий князь втратив свій спокій, пізно ввечері приїхав звідкись пан Чарнецький. Поміж двірським панством зараз же пішли чутки, ніби пан полковник щасливо виконав якесь дуже небезпечне важливе доручення й привіз князеві втішні вісті. Імовірно, це було близько до правди, бо Ярема немов повеселішав і пожвавішав. Звелів зараз же покликати Чарнецького до себе. Полковник навіть не встиг обтрусити з себе пороху дорожнього. Стояв перед князем Яремою в покоях, так як був, у простому гусарському плаші. Схудле, почорніле від дощів і нестач втомливої подорожі його обличчя, з темними синцями під очима, проте не втратило своїх рис загартованого в боях і походах суворого воїна.

— З якими вістями, пане полковнику?—питав нетерпляче князь Ярема, махнувши рукою на поклін і привітання свого вірного полковника. Пан Чарнецький безбоязно витримав на собі пронизливий погляд нестерпно моторошних зелених очей князя і з гідністю, твердо доповів:

— З поганими вістями, наш ясновельможний княже.

— Говори,—сухо наказав Ярема.

— Хлопство піднялось по обох боках Дніпра. Хмельницький веде Січ, Кривоніс лютує на Поділлі й на Волині. З полум'ям і димом наших замків устають до неба зойки і прокляття нашій золотій ойчизні. На згарищах лежать замордовані шляхетські жінки й діти. Шляхетська кров проливається річками й закликає до помсти, а наші ясновельможні пани гетьмани тим часом...

Чарнецький замовк, шукаючи відповідних слів для вислову свого обурення.

— Говори, говори,—наказував Ярема. Його маленька сухорука постать пересмикувалася в конвульсіях ледве стримуваного гніву.

— А наші ясновельможні гетьмани тим часом,—продовжував Чарнецький,—точать образливі, несумісні з гідністю шляхетного воїна, бабські яси про небезпечність ворога, замість того, щоб гарматами й шаблями розігнати хлопську наволоч.

— Хмельницький хоробрий і хитрий, а до того ще й розумний ворог,—зауважив Ярема.—Цей не дасть себе зловити так, як Наливайко... Ясновельможні гетьмани не даремно квокчуть. Цей шуліка вирве не одно курчатко в наших паніматок-квочок...

— На шуліку треба грізного орла, ясновельможний княже!—патетично вигукнув Чарнецький. Ярема бридливо знизав плечима.

— Орел не буде захищати квочок. Орел вилетить лише тоді, коли його покличе ойчизна... І не будь я князь Ієремія Вишневецький, хлопство прокляне той день, коли воно наважилось підняти руку на ойчизну! Пан полковник виконав моє доручення?

— Богун у замку, найясніший княже,—вклонився Чарнецький.

— Вести!—Очі князя спалахнули хижим загадковим блиском.

Тим часом серед панства у замку поширилася нова чутка, ніби пан Чарнецький, повертаючись з об'їзу коронного гетьмана пана Потоцького (куди його було послано з важливими князівськими листами) зустрівся в дорозі з таємними козацькими послами до самого короля. Посли мали при собі таємну відповідь на таємну згоду короля потурати хлопству в цьому небезпечному бунтарстві, щоб винищити все невгодне королеві панство...

— Яка ганьба! Хлопський король!—Усі надії місцевого панства покладали тепер на Ярему. Князь Ярема не дасть загинути шляхетській вольності. Затримані послі козацькі мають посвідчити перед князем слабість короля... Тоді орел вилетить на помсту, і грізний меч його впаде на голови чужих і своїх ворогів шляхетської ойчизни. Серед зловлених послів козацьких, клянуть, є цей зраїця і драпіжник, хлопська душа, Богун, який торік утік, знехтувавши милістю й довір'ям свого князя. Мало йому честі було служити Яремі, невдячний пахолок. Потягло до Хмельницького... Нехай тепер послужить з ласки княжої на палі.

Всі ці теревені панського дозвілля в дійсності мали далеко не такий привабно романтичний вигляд: Чарнецький не їздив до Потоцького, ніяких послів козацьких він не бачив і не чув, а що Богун був у замку—то це правда. Мстива і всевладна Вишневецького рука дістала козака в дорозі, щойно він з'явився на Лубенщині з універсалами Хмельницького, дістала зрадою, за гроші, але... Пан Чарнецький міг пишатися: він привіз Яремі Богуна, того страшного Богуна, про якого в замку ходили легенди, ніби сам пекельний сатана загартував йому руку й серце й тому нема такої шаблі, що могла б його взяти в чистім полі й нема тої пани, що могла б розтопити його серце чарами кохання.

Князь Ярема стояв біля вікна глибоко замислившись, коли до княжої світлиці ввели Богуна, міцно зв'язаного сирівцями. Два княжі гайдуки, озброєні з голови до п'ят, вели його на залізнім поводі. Богун був без шапки, в простій коротенькій козацькій свиті; давно неголений чуб нагадував вороняче крило; середній вік лише справніше обточив його немов з бронзи вилите тіло, наділив його сповна козацькою силою, відвагою!

і завзяттям, зробив привабливим для жінок і страшним для ворогів. Спокійно, навіть гордо, пройшов він тих кілька кроків по світлиці, кинув оком на суворий стрій княжих покоїв, де переважала розвішана по стінах зброя, й мовчки став перед князем: ні безсонні ночі, ні ганьба полону, ні те, що він стояв зв'язаний в руках своїх ворогів, ні глум і приниження, яких йому довелося зазнати від Чарнецького в дорозі, — ніщо не могло зламати тої вишості, того байдужого презирства й мужності, що іскрилися в погляді бранця. Князь Ярема метнув своїми зеленуватими очима на приведеного Богуна і несамохіть довго милувався цим безбоязним відважним козаком.

— Розв'язати, — звелів він по хвилі гайдукам. Пан Чарнецький інстинктивно поклав руку на держак своєї шаблі. Вишневецький помітив цей рух і саркастично посміхнувся. Що міг зробити неозброєний Богун? Нічого. Поки гайдуки розв'язували Богуна, Ярема тим часом роздумував. В його яві одна по одній вставали непривабні картини внутрішнього політичного життя країни...

...Зубожілий, доведений до відчаю великими поборами польський посполитий люд бунтується... Бунти тліють мов губка й спалахують з найменшої причини... Дрібна шляхта зледащіла, опустилася: кожен мріє бути „крулем“... А вельможне панство тоне в розкошах, марнує час у хвастошах, інтригує при дворі безвільного короля, лестощами випрохує титули й нагороди, віддавши на волю найманим ладскнехтам оберігати свою честь і спокій... Яка ганьба! Їм байдуже, що козацький край горить в огні повстання... Вельможне панство має про запас Ярему. Шибеницями й палями треба розмовляти з бунтівливим хлопством... З живим тілом, з жилами і кров'ю треба виривати дух сваволі. О, Ярема вмій це робити! І він зробить. Де пройдуть полки Яреми — там трава не ростиме... Він навки втихомирить Січ — це розбійницьке свавільне кубло, шибеницями й палями втілить дух покори в бунтівливе хлопство, а Хмельницького на прив'язі приведе в Варшаву й кине в ноги безвільному королеві... Князь Ієремія Вишневецький не буде просити королівських милостей і нагород. Він сам уміє нагороджувати вірних слуг. Шкода, що багатодітних воїнів не стане в залізних полках... Хмельницький — не Косинський. І нема в цьому нічого неподобного для княжої честі, коли він, князь Ієремія Вишневецький, маючи на оці благо королівства, обі яє цьому хлопцеві, Богунові, — до речі, хороброму воїнові, козацьку б'яву за голову Хмельницького... Там, де це вдається, хлопів треба бити їх власними хлопськими руками...

Ярема ще раз пильно звірив Богуна своїм гострим пронизливим поглядом, — хотів проникнути в саму душу, — тим поглядом, від якого навіть пан Чарнецький обливався холодом. Розв'язаний Богун сміливо витримав цей погляд, не змигнувши оком. Віра в свою силу, в своє право, холонокровність воїна, який нічого не боїться й не розгублюється перед найстрашнішим во-

рогом, своя козацька гідність і, нарешті, сповнене краси одверте сміливе обличчя — все в цій мужній постаті подобалось Яремі.

„Справжній воїн. Таких би воїнів побільше Жечі Посполитій. Шляхетська нобілітація облагородила б його минуле“... Ярема подав знак Чарнецькому: „Видалити гайдуків за двері“.

Здивований, але звиклий до послуху, пан Чарнецький виконав наказ. Тепер у світлиці не було сторонніх вух.

— Ти знехтував виявленою до тебе милістю... Покинув мое військо... Мало того, заходився бунтувати моїх хлопів... Знаєш, що тебе чекає паля? — уривчасто спитав Ярема, ближче підступаючи до Богуна. Бранець з гідністю вклонився.

— Знаю, княже. Справжній воїн ніколи на ліжку не вмирає... А б'ється він завше там, де йому велять його лицарська совість, честь і переконання.

Ярема їдучо посміхнувся.

— Твоє виховання в Сорбонні могло б придатися тобі в інших умовах... Ти цього не врахував. А тепер мені доводиться таке добро на палю садовити, воронам і гракам задарма віддавати...

— Княжа ласка, — зухвало повів плечима бранець. — У мене був дід козак і в нього завше така була приказка: „Краще гракам, ніж ворогам“.

— Твій дід дурень був, — кризь зуби процідив Ярема. Пройшовся до вікна й назад, до Богуна, немов би збираючись з думками. Тепер в зелених очах князя світилася скрадлива ласкавість.

— Ти заслужив палю. Але ти хоробрий воїн. А я люблю хоробрих воїнів і поважаю мужність, звідки б вона не походила. Хіба нашій матері-ойчизні не потрібні сміливі відважні лицарі? Подумай. Ти міг би покрити свій важкий зухвалий злочин, заслужити милість короля й увічнити своє ім'я навки... Шляхетський герб і слава покладуть основу для нового роду Богунів...

— Що я мушу для цього зробити? — нетерпляче перебив Богун.

— Привезти нам голову зрадника Хмельницького. Нам голова — тобі булава...

— Голова за булаву? — Глузливий сміх козацький дзвінком ляпасом хльоснув Яремі в обличчя. — Мала плата, ясновельможний княже, за голову Хмельницького! Хмельницький хоче Україну аж по Львів, ще й далі, по саму Варшаву... За таку голову не сором віддати ціле королівство та ще й на придачу короля!

Смертельною блідизною вкрилося обличчя князя. Ярема довго безпомічно ворухив губами, поки зміг, нарешті, вимовити:

— На коліна, хлопе.

— Стаю тільки перед богом, та й то по охоті,—гордо відказав Богун, випростовуючись на весь зріст, тоді як очі його горіли страшним вогнем жагучої ненависті.

— На палю,—прошипів Ярема, задихаючись від гніву.

— Гей, гайдуки!—гукнув Чарнецький й одночасно блиснула вихоплена з піхов шабля. Але рука полковника не встигла звести шаблі. З нелюдською силою Богун схопив Чарнецького за зап'ясток: шабля висковзнула, підхоплена козацькою рукою.

— Раз мати родила, раз і помирати!—одним стрибком козак опинився біля грізного Яреми. Блиснув кривий Яремин ятаган, подарунок татарського хана. Стукнули шаблі, викрешуючи першу іскру смертельного бою. Відбив Ярема перший Богунів удар, бо й сам був звитяжний воїн у боях.

А вже ззаду на Богуну набігали вірні княжі гайдуки.

— Беріть живим!—наказував Ярема. Та ще не вродився той, хто міг би взяти Богуну в бою живим. Є ще в козака для князя про запас удар, від якого ні один у світі пан не вбережеться. Богун вимірився, змахнув шаблею, а потім раптом, блискавично, на льоту перехопив свою страшну зброю з правої руки до лівої і, маючи тепер перед собою підставлене ліве плече князя, вдарив на нього з усією силою своєї козацької ненависті.

— За тебе, Богдане!—проголосив удар за Хмельницького. Захована під кунтушем сталевя сорочка князя на лівому плечі залилася кров'ю. Ярема похитнувся. Ахнув пан Чарнецький з гайдуками.

— Святий Єзус! Захищайте князя!—Знетямлені вірні гайдуки кинулись наосліп: захистити або вмерти. Та Богун не думав більше нападати. З незвичайною спритністю, мов вихор, обкрутився він навколо себе, відбиваючи удари засліплених страхом гайдуків, пробив собі дорогу до вікна, й коли в світлиці гримнуло два постріли Чарнецького й Яреми—Богун уже був за вікном укритий вечірнім сутінком. І пропав слід козака. Обшукали в замку кожну п'ядь землі, всі сховища, пішов немов у воду.

— Характерник,—тихо з жахом шепотілись проміж себе гайдуки. Тієї ж ночі, перед ранком, замкова сторожа випустила з замку сварливого нетерплячого хорунжого з двома гусарами. Статний молодий хорунжий вимагав скоріше опустити звідний міст.

— Гей, там! Швидше чухайтесь! Погоня! Напали на слід Богуну!—і вихором проскочив, збиваючи з ніг сторожу, кріпосні вали. Вихопившись ген аж за місто, молодий хорунжий обернувся на коні до замку. Глузлива посмішка заграла на його сміливому обличчі.

— До кращої зустрічі, пане Чарнецький!

На ранок у замку знайшли три трупи, не долічилися трьох коней і двох конюхів двірської челяді.

II

Весна застелила степ одним зеленим несходимим килимом. Нема йому кінця-краю. Так просторо і вільно у степу, що, здається, дай сюди людей з усього світу—й однаково всім вистачить місця для вільного щасливого життя. Аж ні—степ не вільний. Степом ішло військо. Два дні тому¹ вранці січове товариство вислухало на січовому майдані подячний молебінь святій покрові про дарування перемоги над ляхським ворогом. Січовий панотець Микита нашвидку, підтикавши ризи, спід яких виднілася начеплена вже в похід добряча козацька шабля, окропив святою водою козацькі лави. Виїхав наперед війська козацький гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький. Махнув булавою.

— З богом, товариство!

І вісім тисяч січового товариства, з арматою, з усім бойовим припасом відділились від Великого Війська Запорізького й під голосний поклик бойових сурм вирушили з Січі в похід, на славу й на смерть за волю України.

Військо йшло вже другий день, з короткими перепочивками, поспішаючи до Кодака². Пильно чатували в степу вислані вперед і по боках козацькі під'їзди.

Шпиги гетьмана Потоцького (прикуті в обозі до гармат) виказують: „Вислав гетьман свого сина о десяти тисячах, жеби заступити козакам дорогу на Кодак“...

— Не бачити тобі, стара халяво, Кодака! Даремно той твій жовторотий горобець-синок допріж часу нахваляється!—Хмельницький прискорив марш. Незабаром і Кодак покажеться. Нараз гостре Богданове око здалеку помітило в степу підозрілий рух кінноти.

— Татарам Тугай-Бея ще не час тут бути... Невже встиг Потоцький!

Загін, коло двох сотень, видно, не добачав того, в якій грізній небезпеці опинився він і безпечно перетинав шлях, відходив від Дніпра, заглиблюючись у степ.

Передові дозорці причаїлися—ім був наказ: „Помічених окремих супротивників і шпигів ловити без гвалту, купне ж військо в жадному випадку не полахати й о тім не гаючись одразу сповіщати...“

По знаку Хмельницького від головного Стеблівського куреня відділилися дві кінних сотні. Загін посувався далі, не відаючи того, як козацькі сотні відірвалися й відразу зникли в степовій глибокій балці, що підковою заходила ворогові ззаду і на правий бік на перехват. Козацький слід винайшовся аж тоді, як ворогові зблизья за плечима блиснули козацькі шаблі й розітнувся громовий голос Богдана:

¹ 22-го квітня 1648 року похід Хмельницького на Жовті Води.

² Кодак—польська фортеця, збудована того ж часу на Дніпрі, за п'ятдесят кілометрів від Чортомлицької Запорізької Січі.

— Попоштуєм ляхів, лицарі-молодці!

Застуканий зненацька ворог обернувся лицем до козацької лави й так скупчений, в німому здивованні застиг на місці. Один лише молодий ставний хорунжий, краса польської гусарії, мабуть, не тямлячись від сорому, що так необачно дав себе зловити, вимкнувся з рядів своїх жовнірів і, підстроживши коня, погнав наосліп, просто під козацькі шаблі.

— Це мій! — гукнув Хмельницький, направляючи свого коня назустріч. Зметнулись підстрожені коні. На льоту покрили віддаль, що розділяла обох противників. Хмельницький вже був наготовився підвести шаблю, щоб одним ударом по-козацькому прийняти ворога... І раптом — що за вража мати?! Шабля молодого хорунжого сковзнула в піхви, а натомість полетіла вгору його шапка.

— Згода, батьку! Згода! — привітався радісний Богун, щиро сміючись з своєї вигадки.

— Слава війську запорізькому!!! — гукали переодягнені богунці. Здивований Хмельницький осадив коня.

— Цур тобі, Іване! Що це за кумедія?

— Сам здоровий бачиш, з панів повдягалися, — пояснював Богун. — Хлопці голі, все Яремина челядь, по лісах стикалися, де їм своєї одежі набрати? А панської вистачить. Молодці на руку гожі: ріжуть ляхів, як поросят на великдень.

— Щастя боже, на почин, — пожартував Хмельницький. — А нам сотня добра молодців не вадить...

Старі друзі-побратими сердечно обнялися, не сходячи з коней.

— Що чувати з ляхами?

— Певного нічого, гетьмане. Я там трохи, ненароком погостював у Яреми й коли вже вибрався сюди — в дорозі чув...

Богуні відомості збігалися з тим, що знав Хмельницький.

— Думаю, ляхів нам зустрічати недалеко, — міркував Богун. — Я так не в зневагу тобі кажучи, гетьмане, вже й місце винайшов для зустрічі...

— Де саме?

— Жовті Води.

Козацький вождь на хвилину замислився. Позиція, що її пропонував Богун, являла собою висоту, подібну до півострова. Річка Жовті Води ділилася тут на два рукави — на західний, річку Жовту й східний, Очеретяну балку. Висота, оточена з трьох боків — східного, південного й західного — річками, була панівною в цій місцевості. Позиція дуже зручна тим, що тут і ліс, і вода, і пасовисько для коней, і крім того вона лежала на широкій битій дорозі, від західного краю запорізьких вольностей, — дорозі на Січ. Молодому Потоцькому не минути Жовтих Вод. І коли тут добре окопатися, поставити гармати, то...

Проникливий розум і військовий досвід Хмельницького відразу оцінили всю вагу вибраної Богом позиції.

— Кращого місця для зустрічі, як ти, Іване, вибрав, нам, мабуть, і не знайти, — схвалив він Богунову пропозицію. І підсилене Богуновим загоном козацьке військо рушило далі.

... Через Кодак — на Жовті Води.

III

В козацькому таборі на Жовтих Водах панувала незвичайна тиша. Не видно було вештання людей, не чути гомону і криків, навіть коні не іржали.

Козацьке військо, розташоване чотирикутником, окопане валами й отаборене за своїм звичаєм возами, виставивши на валах гармати, стояло готове до бою.

Богун з полковником Чорнотою вдвох постерігали з високого дерева за підходом польського війська. Усе йшло так, як передбачав Хмельницький. Стефан Потоцький, не підозріваючи козацької засідки, вів своє військо просто на козацький табір. Ось воно вже підійшло до ріки Жовтої. Почало переправу на лівий берег. Гарячий молодий Чорнота хвилювався.

— Тепер саме бити їх!

— Нехай розділяться по половині... — Богун пильно стежив за переправою. З подвійною обережністю вимірював він силу ворога. Хмельницького не було в обозі. Вони обидва з Чорнотою порядкували військом: Гетьман поспішив учора до Дніпра, у Кам'яній Затон, назустріч реєстровим козакам, що змушені запродавцем полковником Барабашем пливли сюди під польськими знаменами на з'єднання з Потоцьким. Хто знає, може там проллється братня кров? Тоді боротьба затягнеться. Козацьку запорізьку силу берегти треба... І Богун, який ніколи не знав міри молодецькому завзяттю, розважно вичікував слушної хвилини.

— Ти дивись бо, що воно там робиться? — понукував його раз-у-раз Чорнота. — Бачиш, ляхи либонь назад повертають...

— Бачу. — Кілька кінних хоругов, що вже були перейшли на лівий берег Жовтої, раптом повернули знову через річку до правого берега. Виходило, що Потоцький якось довідався про розставлену йому козацьку пастку. Тепер він відійде назад і, звичайно, з'єднається з головним коронним військом.

— Прикувати до табору, — вирішив Богун.

— Доведеться нам, Івасю, стати трішечки на хвіст ляхам... Нехай подождуть батька, — радився з Чорнотою.

— Давно пора! — зрадів Чорнота.

І розімкнувся козацький табір. Ринула добірна запорізька кіннота. З гуком, свистом, одним махом доскочила до польських хоругов.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — Злітав попереду всіх призовний поклик Богуна.

— На погибель ляхам!!! — обізвалися до нього ліс і поле. Обернулися чванливі пани. Панський гонор! У кожного шапка закосичена пером. Лють до хлопа пориває взятися за шаблю.

— Смерть ребелі! — Першим кинувся наосліп пан Чарнецький, а за ним і все засліплене від люті панство кінно вдарило на козаків. Застогнала земля під кінськими копитами обох сил — козацької і панської. Міцно зійшлися вороги. Зразу рубнулися стіна на стіну, а потім немов вихором усіх порозмітало — один на один: пани жадні були втопити в хлопській крові свою лють; козаки шукали перемоги й погібелі на панів.

— Га, сто дяблів! Ти вже тут! — кричав Чарнецький, пробиваючись до Богуна. — Тепер я вже не випущу тебе з своїх рук!

— Мое шанування пану! Прошу подождати трохи, — глузував Богун. — Ось я лише впораюся з панськими собаками й тоді до послуг пана!

Чарнецькому так і не довелося зійтися з Богуном. Не зважили пани козацького завзяття. Не в добрий час зустрілися. Порозмітала їх козацька сила. Багато шляхти наложило головою. Недобитки кинулися врозтіч, через воду, до правого берега. А з ними і пан Чарнецький — втікаючи згубив свою полковницьку з пером шапку в Жовтих Водах. Перемога підбадьорила козацтво. Проте Богун звелів не переходити на правий берег. Там стояла ушикована, міцна, загартована в боях піхота з гарматами, прикрита по боках добірними драгунськими й гусарськими полками.

— Нехай пани самі подумують, як їм утікати, — розсудливо доводив захопленому першим успіхом Чорноті. Десь от-от мав підійти козацький спільник Тугай-Бей Та й сам Хмельницький — така була Богунова думка — повинен би повернутись не з порожніми руками... Велику справу задумав Богдан. Тут не можна легковажити. І обережний Богун обмежився тільки тим, що порадив Чорноті підвести козацький табір на ніч ближче до берега. Тепер польський обоз був скований, на очах.

Надходив вечір. Коронне військо Стефана Потоцького, розхолоджене невдалим боем на переправі, окопувалося на ніч. В козацькому таборі так само не чути було ні співів, ні криків, не виїжджали з табору охочі молодці помірятися з панами козацькою силою. Лише де-не-де обізветься своїм пострілом козацький вартовий — і знову все затихне. Тихо здіймалася ніч над берегами...

На ранок Стефан Потоцький зібрав своїх військових порадників. Справи коронного війська виглядали вкрай погано: спереду, на висоті, стояли козаки; праворуч ішла річка Зелена, притока Інгульця, рівнобіжна до Жовтих Вод; ліворуч тягнулася глибока балка Княжі Байраки, вкрита непролазним лісом, замкнена річкою Великим Омельником; скрізь, праворуч і ліворуч, глибокі трясовини — багнища. Податися в бік, щоб обійти козацький табір, неможливо. Єдиний вихід — назад.

— Що маємо діяти, нанове? — питав своїх порадників молодий Потоцький.

— Подвоїти свою мужність, вийти з табору й розбити хлопську наволоч, — пропонував пан Чарнецький, палаючи помстою за свій вчорашній бій на переправі.

Пан комісар Шемберг був іншої думки.

— Дніпром до нас поспішають разом з найманими рейтерами реєстрові козаки... Для чого легковажити? Моя думка, краще закріпитися й чекати допомоги. — Поміркуваність пана Шемберга узяла верх. Збили міцніше вози. Поставили вартові хоругви. А вся решта війська стала до роботи — виводити земляні вали. Значні пани скидали пишні кунтуші й, закотивши рукава, у приклад іншим, брались за лопати. Працювали безперервно до полудня. Під полудень на горизонті знялася курява. За всіма прикметами сюди йшло військо. Курява зближалася — росла надія...

— Підмога йде! Підмога!

Згодом у куряві зачорніла суцільна маса грізної великої числом кінноти.

— Ми врятовані! — Пани на радощах обіймалися.

— Тепер ми канчуками розженемо хлопську наволоч!

— Хмельницького на палю!

— З того лотра Богуна з живого здерти шкуру!

Кіннота порівнялася з коронним військом, підкинула шапки вгору, збудила своїм криком бойовим усю околицю...

— На рани боскі! Що то є?! — Сподівана допомога на очах усього здивованого панства поминула польський табір і не зупиняючись вихором промчала до козацького обозу.

— О, зрадливі пси! — стогнав від люті пан Чарнецький. Крик відчаю й прокляття звис над польським табором.

— Зрадааа!!!

Його заглушив козацький крик бойової радісної зустрічі і братнього єднання.

Козацький табір клекотів мов відголос близької бурі. Повітря гуло, насичене радісними вигуками й привітаннями.

— Здоров, Ганджа!

— Здоров Кривуля, вражий сину!

— Вирвихвіст! Дробина! Тур! Здорові, братчики!

— Привет с Великого Дона Помагайбе!

— Стенька, язви тя чума! Друже мій єдиний! Знову заманулося до нас?

— Пришол, ядрьона душа! И товарищей привел!

— Спасибо, батько нас с дороги подобрал... На себя охулки не положим! Панов крушить рука чешетсяааа!

Хмельницький поспішив знайти в обозі Богуна. Козацький вождь, здавалося, виріс тепер на цілу голову — виросла козацька

сила—подвоєна енергія горла в його вольовій рішучій постаті. Ніколи ще Богдан не був таким веселим.

— Як наші ляхи тут поживають?—питав він Богуна, по тому, як вони на radoшах обнялися.

— Ляхи наші, гетьмане, дуже гонорові стали,—сміючись казав Богун.—Не хочуть самі штанів скидати...

— Скинемо!—погрозово гукнув Хмельницький, — я з самого Потоцького штани скину... На глум усій Польщі!

І коли вже трохи заспокоївся, продовжував:

— Спасибі Тугай-Бею, дав мені під козаків п'ять тисяч коней, а то б сьогодні не поспіли... Ми вже йому за це п'ять тисяч панів одсиплемо, хай знає нашу добрість. Завтра починаємо генеральну баталію. Тобі, Іване, буде багато діла. Бери вночі піший загін козаків і нишком, тут мені тебе не вчити, виводь його болотами...

— На Княжі Байраки?—підказав Богун. Хмельницький ухвально посміхнувся.

— Недарма ж ото про тебе кажуть, що ти характерник. На Княжі Байраки. Засядь там—і пильнуй. А втім роби, як сам знаєш, коли збиті назад ляхи покажуться в чистім полі...

— Будь певен, гетьмане. Поля їм не бачити,—пообіцяв Богун, красномовно вказуючи на держак своєї шаблі.

— Отож, і я так думаю. А щоб панам не соромно було згадувати, що їх побив простий козак, то я придбав тобі оцю річ... Гей, молодці! Усе славне запорізьке товариство, чуйте!—зринув над табором громовий голос Богдана.—Годиться нам козак Богун полковником?

— Годиться, батьку!!!—покрив його одностайний поклик усього козацтва.

— Прийми!—І гетьман урочисто на очах усього війська, вручив Богунові полковницький пірнач.—Носи його, полковнику, на страх ляхам, на честь і вічну славу Україні!

— Слава!!!—підхопило все козацтво, вкриваючи хмарою шапок ясне прозоре небо.

Стояла тиха зоряна травнева ніч. У балці Княжі Байраки, що місцями сягала до шестидесяти сажнів глибини, було темно мов у домовині. Глибокі болота, провалля й урвища, порослі густим лісом, поховали тут не одну душу, що попадала сюди вночі. Недоброї слави зажила собі балка. Пропаші душі стогнали й ридали в лісовій темряві так моторошно й страшно, що найодчайдушніший козак, який нічого в світі не боїться, проїжджаючи вночі повз Княжі Байраки, хрестився й швидше підганяв коня. Але цієї ночі вся нечиста сила десь зникла. Натомість було чути приглушене глибиною балки рипіння пилоч, стукіт сокір, хряск поваленого дерева... Це Богунів загін готував Потоцькому „перейму“.

— Не жалійте кілля, молодці. Насаджуйте густіше, щоб пан який, бува, на вас не образився, що ви йому кола не затесали...—І сам Богун показував, як треба розставляти в хитро споруджених вовчих ямах гострі палі, як рубати, споруджувати засіки. До ранку вся балка являла собою хитро споруджену страшну пастку, в багатьох місцях пересічену непрохідними для обозу засіками, обсажену густими вовчими ямами.

На світанні козацькі дозорці перейняли переодягненого старцем посланця. Пани сповіщали коронного гетьмана Потоцького про свою велику скруту.

— Ніхто вам, панове, не допоможе, ані святий боже!—глузували Богунові козаки і вдили посланця, показуючи йому свої споруди.

— Отут вам, ляхи, і скрутиться і змелеться...

Зловісно-червоно займався схід сонця. Сонце посилало на польський табір свої велетенські вогнисті стріли, що проймали серця жовнів забобонним страхом. Білоденно стогнали в лісі сичі. Тихо, оглядаючись на панів, шепотілися проміж себе польські драгуни-українці.

— Не стало нам проти своїх братів іти...

— Рука не підіймається.

Стефан Потоцький наказав виводити в поле полки. Виходили на праве крило грізні, в блискучих шоломах, у важких залізних сорочках, надія всього війська, коронні гусари—їх вів перемогти або вмерти пан Чарнецький. Понуро ставали на лівому крилі драгуни пана Сапеги. В центрі лаштувалися гармати й піше військо пана Шемберга.

— Хлопи ще відчують нашу міць!—Молодий Потоцький не тратив віри в своє щастя.

Козацькі сурми грали до бою. Гримів перед полками могутній голос Хмельницького.

— Браття, славні лицарі низового війська запорізького і ви, всі козаки, сини єдиної матері України! Настав час нам міцно стати за наші козацькі вольності! Пани відібрали нашу волю, честь, і віру нашу православному, від батьків нам заповідану, горше лютих і невірних басурманів під ноги попирають... Обернули нас на своїх хлопів! Випалили й понищили наші мирні оселі. Погвалтували наших матерів, жінок, сестер... Невинна кров мордованих братів горить на наших стягах! Стійте сміливо проти чванливої ляцької шляхти! Бийте ляхів, як батькі ваші їх били, неощадно! Пригадайте славу дідів ваших... Наливайка, Гуню, Острянина. Вони кличуть вас... Вперед, до перемоги!

Зашуміли козацькі знамена. Здригнулося поле. Грізний гомін бою прокотився з краю в край по всій околиці. Тисячі мушкетів випалили водночас, обволікаючи небо й землю порохом димом. Ішли піші запорізькі курені. Всі в чорних коротких свитках, у білих на смерть одітих сорочках, поголені чуби. Ішли без вигуків, невпинними рівними рядами.

Вдарили польські гармати. Колихнулася стіна панцерних гусарів.

— Не бендзе хлопам мілосці!— покликнув пан Чарнецький. І панцерні лави рушили вперед: крізь дим, під рев гармат, покотилася залізна хвиля чим раз дужче й дужче. От-от набіжить, ударить і потрощить у прах козацькі курені. Але напроти неї вже гримів Хмельницький.

— Піші курені, роздайсь!

Вихопилась козацька кіннота— немов скеля обвалилася— приймаючи на себе лютий вал.

— На бога!— зблід Стефан Потоцький. Панцерні гусари вдарились грудьми об скелю одномастної козацької кінноти, зіткнулись на короткий час в гарячому двобої, змішалися й розлетілись безладними табунами, вкриваючи поле своїм трупом. Не встигли приголомшені пани опам'ятатися, як знову жах скував їм руки і серця. Піші запорізькі курені громили центр. Драгуни пана Сапеги— українці— враз, несподівано, вимкнулися з поля, метнулись праворуч, і з радісними вигуками, що віщували кінець лядській неволі, поєдналися з козацькою кіннотою. Замовкли гармати.

— Гей, пани! Лишайте штани та соліть п'яти, бо далеко вам буде тікати!— глумилися запорожці. Розбите польське військо тікало з поля. Недобитки знову замкнулися в таборі. Тоді перед польськими окопами почувся голос, що покритив собою клекіт битви:

— Згода, панове поляки, згода! Не будемо даремно проливати кров!— Хмельницький пропонував замирення. Козакам лишаються гармати— польське військо має вільний вихід.

„Корисніше нам зараз пристати на такі умови й відкупитися від безсумнівної загибелі, аніж полягти марно й тим завдати шкоди цілій Жечі Посполитій“,— умовляв пан Шемберг знавцілого від горя Стефана Потоцького, що рвався в бій покрити смертю свій пекучий сором. Потоцький мусив послухатися.

Польське військо відходило, радіючи, що так дешево відкупилося. Козаки здаля випроводжали непрсханих гостей.

„Які дурні хлопи!— тішився пан Шемберг.— За кільканадцять поганеньких гармат вони випустили ціле військо й додержують свого слова... Хвала пану-богу. Ми їм покажемо, як діяти на війні, коли в нас буде перевага. Через тиждень ми зловимо Хмельницького з усіма його підручними й закутих привеземо до Варшави разом з нашими гарматами... Фініс коронат опус!“

Уже три милі відділяла польське військо від ганебного поля. Ось уже й Княжі Байраки. Пройти цей моторошний яр— і відступ буде забезпечений.

— Може пан комісар скаже, що то там видніється?— Потоцького непокоїла та жовта хмара, що он ген ген ззаду, із-за лісу, вихопилася. Досвідчений пан Шемберг глянув у той бік, звідкіль вставала хмара, й поточився на коні, весь синій і безпомічний. Безчесний невгамований страх порвав його вперед.

— Татари! Прискорити марш! На бога, скоріше до балки! Там станемо відбиватися...

Військо прискорило марш. Усіх охопила одна думка: „скоріше до балки“.

— Скоріш! Скоріш!— підганяв пан Шемберг. Жовта хмара куряві півколом налітала ззаду й по боках. До задніх вже доносився знайомий бойовий татарський клич:

— Алла! Алла! Алла!

Задні натискували на передніх. Поламали лад. Кінні змішалися з пішими. Забили весь обоз, що сам збився у вісім рядів. І вся ця позбавлена команди, нездатна ні на який опір, безвільна маса людей, коней і возів кинулася стрімголов у яр Княжі Байраки.

Посипались татарські стріли. Обоз угнався головою в балку, залишаючи татарам свій беззахисний відкритий хвіст і спинився: дороги далі не було. Упоперек балки чорніла козацька засіка— три сажні завширшки—глибокий рів з насипаним на той бік високим прямовисним валом, засіяним гострим нахиленим до ворога частоколом. Пробратися крізь таку засіку годі й думати. Звернути в бік— не можна: коні падали, вози застрявали в грузькому болоті, в сухих місцях провалювалася земля— сховані вовчі ями приймали на гострі палі коней і людей. А всі схили балки ошірилися козацькими заставами богунців.

Козацьке „на погибіль“ потрясло Княжі Байраки. Багато шляхтичів, в смертельній тузі заломивши руки, проклинали свою зловісну долю і самого бога. Стефан Потоцький намагався боронитися.

— Страміться, воїни! Краще смерть аніж зганьблене полоном життя!— умовляв він легкодухих. Частина хоробріших зімкнулася в чотирикутник: відбивалися мушкетами, шаблями, камінням, голоблями від возів—у зойках і прокляттях гинули приречені пани...

— Не шкодуйте шабель, молодці!— покликав нещадний голос Богуна. Страшна Богунова шабля швидко пробила собі дорогу до Потоцького.

— Молодий ти ще, пане Потоцький, воювати з нами, козаками!

Посічений Потоцький зсунувся під ноги Богунові. Заціліла шляхта склала зброю. Надвечір підійшло до балки головне козацьке військо. Хмельницький зустрівся з Богуном. Гетьман, здається, був невдоволений. Казав голосно, щоб заціліла шляхта чула:

— Що це ти, полковнику, тут накоїв? Я пустив ляхів додому, а ти взяв та й погромив їх, не зважив на мое слово...

— Не дозв твого наказу, гетьмане. Нехай уже ляхи мені пробачать...— не моргнувши оком відповів Богуна. Пан Чарнецький, свідок цій розмові, люто скригнув зубами.

— Пане гетьмане козацький! Польща і король ніколи не простять тобі цього блюзнірства!

Богунова рука потягнулася до шаблі. Хмельницький відвів руку.

— Не можна, — завважив напівголосно. — Мені треба чимось Тугай-Бею платити за коней... — І обернувшись до Чарнецького, де стояв спустивши голову і пан Шемберг, голосно додав:

— Фініс коронат опус! — Кінець — ділу вінець.

Полетіла від Жовтих Вод по всій Україні, переганяючи козацьке військо, радісна вістка: „Висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха“. Пройшла слава й про Богуна. Через тиждень під Корсунем нова перемога вкрила славою козацьку зброю. Хмельницький виконав свою погрозу. Одягнені в довгі сорочки, без штанів, сиділи верхи на гарматі, та потіху всьому козацькому лицарству, горді польські воеводи — старий коронний гетьман пан Потоцький і польський гетьман пан Калиновський. Веселе козацтво розважалося...

— Гей, Потоцький, Потоцький! Розум у тебе жіноцький!

— Не годишся ти гетьманувати... Будеш тепер без штанів ходити та нашому батькові Хмельницькому годити!

— Не хотіли ви, панове, з нами, козаками, хліба солі вживати!

— Поїдете тепер у Крим сивої кобилятини жувати!

За п'ять тисяч коней Тугай-Бей повів у Крим з собою вісім тисяч шляхти.

IV

Козацьке військо отаборилось у Білій Церкві. Підіймалася вся Україна, від Полтави до Дністра. До Білої Церкви щодня плавом пливли нові й нові ватаги повстанців. Формувалися нові полки. Узброювалися. Хмельницькому було над чим подумати: справа вимагала взяти в одні руки увесь рух, скерувати його в одну ціль. Полковники знемагали у важкій роботі формування за короткий час цілої, величезної своєїми розмірами, дійсно народної, козацької армії. Найбільше роботи припадало Богунові. Його слава відважного в полі сміливого козака, невичерпно багатого на військові хитрощі і штуки „характерника“ — усталена за ним на Жовтих Водах і під Корсунем — збирала до нього одчайдушних сміливців, що мріяли зрівнятися з Богуном в козацькій справі. Полк зростав щодня. Потрібний був міцний лад. Богун знав — не дарма ж ото він побував у Гуні, на Дону й на Запоріжжі — завзятість непогана річ, та без козацької науки і козак не козак. Попереду козацьку армію чекають тяжкі битви... Голим тілом їжак не вб'єш. А рейтарина, що цілий вік свій з мушкетом і шаблею не розлучається, і поготів не візьмеш. На силу — важить сила з наукою, з хитрощами. І завбачливий Богун щодня водив свій полк у поле: вчив козацької науки, копав земляні вали, укріплення, показував, як брати воєвода на хитрощі, зміцнював козацький послух.

Збирання козацької армії було в повнім розпалі, коли до Білої Церкви прийшла вістка: „Помер король Владислав IV“. Вістку ствердив перехоплений лист від брацлавського воеводи пана Киселя. Зібралася полковницька генеральна рада. Багато нерозв'язаних питань стояло перед гетьманом козацьким: як діяти далі, з чого починати, яких змін у королівстві можна сподіватися? Смерть короля звільняла від присяги, диктувала нові плани. Війна проти панської сваволі, де, козацький гетьман сподівався, король буде посередником, тепер оберталася в війну проти цілої Польщі. Все це треба було зважити Рада почалася, як завжди, звичайно. Генеральний писар прочитав перехопленого від пана Киселя листа. Потім гетьман повинен був ствердити від себе це важливе повідомлення.

— Панове товариство, всі полковники, отамани, осавули війська запорізького козацького! — поважно оповістив Хмельницький. Маємо незаперечні докази, що король польський, Владислав IV, з ласки божої преставився...

— Туди йому й дорога! — випалив Чорнота.

— Здох пес, нехай і дух його не смердить, — обізвався Кривоніс. Хмельницький звик уже до того, що його полковники висловлюють на раді всі свої думки у голос — продовжував:

— Сам бог у своїй незвіданій милості до нас є свідок нам, же ми не в порушення присяги всталисьмо до зброї, а до того спонукали нас одверті наші вороги, зловиве панство...

— Не вмер Гаврило, то галушкою вдавило! — глузував Нечай. — І охота ж ото тобі, Богдане, артикули правити... Був король — ми били короля! Тепер короленят будемо добивати, один біс!

— Не займаю, Нечая! Попсуєш оказію! — благав Небаба, полковник Чернігівський, охочий до складних промов і пишних церемоній.

— Віднині, як не стало короля, — не моргнувши оком, провадив Хмельницький далі, — совість наша в зложеній йому присязі чиста й вольно нам тепер чинити так, як того вимагають край наш і козацьке наше право... Яка буде в тому ваша, товариство, полковники, отамани, осавули, рада?

— Може почекаємо нового короля? — з осторогою порадив поміркований Небаба.

— До біса твій новий король! — скипів знову запальний Чорнота.

— На ката він нам здався, — скочив Кривоніс.

— А якже? — реготав Нечай. — Може ж таки „найяснейший круль“ дозволить деяким своїм вірним слугам хоч зад йому облизати...

— Непристойні речі точиш ти, Нечая! — загукали обурені голоси. Рада поділилася. Помірковані схилилися до того, що „сходніше буде почекаати виборів нового короля й на соймі потвердити всі козацькі вольності“. Прихильники Чорноти, Кривоноса й Нечая хапалися за шаблі.

— Годі! Досить з нас тих королівських милостей! Нехай ляхам буде Польща, а нам Україна!

Хмельницький терпляче слухав. Він, здавалося, не помічав того, як вирували пристрасті. Глибокі думи обіймали гетьмана. Перед ним, як перед тим казковим Святогором — три дороги: по якій дорозі йти, де шукати щастя-долі знедоленій Україні?.. Чорнота, Кривоніс, Нечай — кричать своє. Небаба, Гладкий, Кричевський — свого хочуть. Ян Виговський — шляхтич великого розуму й до справи козацької прихильний, по-іншому радить. А султан турецький з наших чвар з короною радіє, підштовхує нас в проваддя. Московські бояри — не добереш їх — раз за нами, другий за панами... А нам без помочі не встояти, коли на нас вийде сила усієї великої Польщі. Доведеться допріж цього трактувати з ляхами. Написати листа до короля, немов би він ще живий — що не проти королівства, а за кривди, заподіяні нам від панів, встали ми, всі вірні королівські слуги... Нехай у Варшаві знають те, що ми за короля. А час своє покаже. Що це мій Богун мовчить сьогодні, наче в рот води набрав?

— Згода, товариство, згода! — Звелась на знак тиші булава. — Нехай наші вороги гризуться... Як ти думаєш, Богуне?

Окликаний гетьманом Богун підвівся. Завжди запальний у суперечках, він сьогодні кожне своє слово зважував.

— Багато говорити, гетьмане, а мало слухати. Я мислю так: поки світ стоїть — не буде братом козакові польський пан. Бити шляхту треба! Бити так, щоб не верталася назад вона в наш край ніколи, поки світа-сонця... А до того нам, панове-товариство, полковники, отамани, осавули, відайте, годиться міцно готуватися. Армату добру справити. Лад козацький добре покріпити. Козакам би, поки збита в полі шляхта утікає, не давати по обозах шарити. Твердий козацький послух встановити. Бо пани добро своє нам залишають, а за тоє голови свої рятують... Силу лядську, головне нам, нищити. Народ пливе до нас з усього краю... Нещадима голь. Ні штанів, ні постолів, одна душа в тілі, саморобний спис або тесак — і весь козак. Тобі, гетьмане, це краще відати: велику справу зняли ми на нашій Україні... Не простять її тобі пани! І король ніколи не простить. Не встоїмо з нашим голим ненавченим військом проти сили лядської, коли на нас рушить вся велика Польща — військо добре спорядити слід нам. Низовому товариству ще раз поклонитися. На Великий Дон гукнути. Славні лицарі-донці учують голос наш — орлами прилетять. Одна козацька мати нас родила — одна кров і тут і там... Тоді вивернемо вражу Польщу догори ногами, станемо на Вислі й скажемо: „Мовчіть, ляхи!“

— Добре Богун каже! — почувлися ухвальні голоси.

— Стоїмо на тому, гетьмане!!!

— Чи всі на тому стоїте? Чи буде ще яка порада? — опитував усіх Хмельницький.

— Усі на тому стоїмо!!! Заганяй ляхів за Вислу! — вимагала більшість. Помірковані розважно поступилися. Воля більшості —

закон. Постать Хмельницького знову винайшла в собі незламну силу. Полковники, отамани, осавули знову бачили перед собою свого рішучого гетьмана.

— Не бачити ляхам України! На тому міцно будемо стояти всім нашим козацьким військом до кінця... Виб'ємо з неволі лядської народ наш руський! Лядську славу заженем під лаву!

— На погибіль ляхам!!! Слава!!! — привітала волю гетьмана старшина, об'єднана надією близького визволення. Полковники розходились. Справа ясна. Ляхів бити до кінця.

— А ти, Богуне, залишись, — затримував Хмельницький. — Маю ще до тебе діло...

Залишились віч-на-віч. Три глибокі зморшки прорізали впоперек чоло козацького гетьмана. Казав роздумливо, по дружньому:

— Знаю сам, Іване, що нелегку справу взяли ми на себе. Багато ще проллється козацької крові... Ляхи по-доброму не відступляться. Думаю „покірного“ листа їм написати, депутацію послати до Варшави — нехай бавляться. А нам тим часом би універсалами народ увесь підняти. Військо добре спорядити. Низовому товариству тож — це ти намислив добре, — треба ще раз поклонитися. Донських орлів гукнути... Одна віра — один дух. За батька Гуні донці славно помагали — не відмовлять і тепер. Тож і думаю я, поки ми тут будемо ляхам точити теревені, зуби замовляти — кинься ти, Іване, нишком з моїми листами на Великий Дон. Приїхав я, мовляв, до вас, відомий вам козак Богун Іван, Гуні Дмитра ватамана славного менший козацький товариш... „Кто їз вас, брати, донские рыцари, охотнейший горазд постояти за веру православную и вольности козацкие против наших губителей панов лядских — тот пускай без промедленья прибывает к нам, до нашей компании козацкой...“ Тут все це тобі написано, в листах. Ідь і швидше повертайся. Та щоб ляхи не почули — по дорозі бережися Листів явно не читай. Покажи охочим козакам — і там спали. Неспідручно зараз нам без волі його милості царя Великої Русії явно-самовольно з Доном домовлятися і тим Москву гнівити. Москва ще може нам згодитися... Іди. Щасливої тобі дороги! — Гетьман і Богун сердечно обійнялися.

На п'ятий день пішла чутка: „Скочив Богун кудись, невідомо, де його й шукати, а гетьман розгнівався й погрожує від нього полк забрати...“

V

Аж через чотири місяці пройшла чутка про Богуна. Чотири тисячі охочої донської „голутьби“, — одчайніших козаків — на потугу Хмельницькому вів завзятий молодий отаман Степан Разя. Славлять, ніби молодий отаман великого розуму козак і в бою звитяжний воїн, що й самому Богунові під пару годиться. Донці, вибравшись відомим шляхом з „Дону в Зпороги“, в кінці серпня минули Січ; вийшли трохи вище, за Кодаком, до

Дніпра; переправились на правий берег; і тому, що обносилися в дорозі, не гаючись, поспішили до Хмельницького „покривать нужду козацькою“. Богун дорогою відділився від донців, заскочив на Микитин Ріг, на Січ, довідався, що січове товариство відрядило Хмельницькому ще три тисячі добірних козаків і задоволений сам один уже продовжував свій шлях на Захід.

Стояв погожий вересень. По-літньому ще припікало сонце. Задумливо мріяли ліси. Обабіч дороги часто зустрічались затоплені в зелені рясних садів хутори і села. Давно вже перестигли рясні баштани. Покогом лежали незаймані густі родючі ниви, вкриті хмарами чорного крикливого гайвороння. Приклякле до землі колосся проростало. Ніхто не прибирав рясних садів. Догнивали подовбані птицею, поливані дощами соковиті кавуни й дині. Нікого не видно на нивах. Лише чорне гайвороння, стривожене вершиником, здійметься хмарою на кілька верст в околиці, заслонить собою сонце, що аж темно стане в білий день, і довго, довго кружляє в небі, сповнюючи осиротілу землю своїм зловісним криком.

По селах і хуторах пусто. Наче чума людей повимітала. Пустками стоять скрізь позабивані хати. Не видно ні старого, ні малого. Тільки де-не-де, зрідка, древній сивовусий дід, про якого й смерть, здається, вже давно забула, сидить — вигрівається на призьбі проти сонця. Голубить і вчить свого маленького нетямущого правнука тримати в руках дідову люльку.

Проте, вилюднені села часто оживають. Нехай по появиться який необережний пан. Як зараз же десь беруться, немов з пекла налітають, страшні в своїй невмолимій помсті люті повстанці. І тоді ні хрест, ні бог — ніяка божа сила — нічого не вдіють. В маєтках панських — самі згарища. На згарищах валялися ще недавно грізні зухвалі пани й шляхетні ніжні красуні-панни. Линиві пси стерегли їх, позіхаючи з нудьги, бо й без того мали скрізь добрий пожиток.

Богун їхав, не турбуючись про себе. Козацька одіж, добра шабля й слава Богуну цілком убезпечали його від усяких несподіванок. За Білою Церквою, на півдорозі до Пиляви, зустрів знайомого кобзаря.

— Здорові були, діду! Що чувати доброго?

Сліпий кобзар, пізнавши Богуну по голосу, здивовано перехрестився.

— Свят, свят, свят! То ти живий?

— Живий, діду, раз на коні їду, — пожартував Богун до старого. Кобзар, не звіряючись на голос, поторкав живого Богуну за руку й аж тоді зайшовся радісним старечим сміхом.

— Ну, ну! Це то штука?! А там чутка така пішла, ніби порубали вже тебе ляхи... Сам чув, як нахвалялися: „Нема вже вашого харциза Богуну. Уже й шкуру його запродали й псячим салом начинили...“

— Собака бреше — вітер розносить... — відмахнувся на те Богун. — Як там батько наш Хмельницький поживає?

— Отаборивсь на Пиляві. Не гаразд чинить, нехай здоров буде, наш гетьман, — нарікав кобзар. — Тепер саме бити б ляхів, щоб аж дрантя відлітало, а він з Киселем та з комісарами торгується.

— Виторгують ляхи собі безголов'я!

— Дай їм, боже! Бувай здоров, сину. Стрінеш гетьмана, скажи: „Пішов старий“.

— Куди, діду, поспішаєте?

— До Києва. Угодничкам печерським поклонитися, — лукаво підморгнув кобзар.

— Шасливої дороги! — Розпрощавшись з кобзарем, що не інакше як виконував якесь таємне гетьманське доручення, Богун натиснув на коня. Жорстока посмішка на мить спотворила його лагідне обличчя.

— Пождіть, панове! доберуся до Пиляви... Тоді дізнаєтесь, по чому моя шкура продається! — Добрий кінь без попасу відмахував одну верству за другою. Уже й сонце сідало за обрій. Час був подумати про нічліг. А Богун усе ще підганяв коня.

— Гайда, кося, гайда! Доберемось до Пиляви... Ото вже порадуєм ляхів!

Смеркало. Прокидалися зорі. Натомлених за цілий день коня і вершника потягнуло на спочивок. Кінь набавив ходу. Попереду бованіли, обгортаючись туманом і вечірньою імлою, придорожні хутори. Запахло згарищем.

— Отут і заночуємо, — вирішив Богун, в'їжджаючи на хутір, пускаючи коня безлюдною вулицею. На хуторі панувала мертва тиша. В жодній хаті не світилося. Богуну це мало турбувало: в кожній хаті знайдеться жменя пшона, — куліш зварити козаків, — сало є своє, в саквах, і для коня щось можна буде роздобути... Він уже спинився був біля навстяж розчинених воріт, наміряючись заїхати у двір, як раптом мертво тишу розітнув пронизливий одчайний крик. Не встиг Богун притримати коня — оглянувся: еге, ціла ватага озброєних списами людей обскочила його кругом.

— Попався, вражий лях!!! — привітали одностайним вигуком повстанці. Хоч-не-хоч, а мабуть доведеться почекаати з відпочинком. Богун добув шаблю.

— Що тут за крик у вас, люди добрі? Хто серед вас старший, підійди сюди! — Владний голос і добута шабля справили потрібне враження. З ватаги виділився величезний на зріст, озброєний шаблею і мушкетом козарлюга з довгим запорізьким списом у руках.

— Еєе, та се ж Богун! — скрикнув здивований велетень, звертаючись до своїх людей. — Здоров, братику! Ото не сподівався?!

— Вернигора?! — пізнав Богун запорожця. — Яким вітром тебе сюди занесло?

— А я, братику, без вітру... Надокучило сидіти в тому курник. — Пиляві. Поки батько там зводить торги з ляхами... Дай, думаю, вискочу подихати волею козацькою. Та так і подружился

тут з добрими людьми... Тьху на мене! Ото, дурний! З того дива забув навіть привітатися... — І велетень-запорожець поліз до Богуна чоломкатись.

Ватага тихо гомоніла, з пошаною розглядаючи славетного полковника. І трапиться ж таке. Ловили ляха, а самі попалися... Та ще кому? Самому Богунові.

— Кого ви тут частували, молодці? — питав Богун. Його зацікавила людина, що звивалася в руках двох дужих хлопців. Невідомий знову спробував смикнутися — не вирвався й пронизливо заверещав.

— То ми тут одного старця — утівав від нас — зловили... Дурно налякали чоловіка божого, — співчутливо казав Вернигора.

— Пустить його, хлопці, з богом, — наказав він вартовим. Пущений на волю старець радісно закутуляв, швидко втікаючи далі від небезпечного місця. Богун допитливо оглянув незугарну постать старця й, очевидно, щось смішне побачив у цій наляканій злодійкуватій постаті, бо голосно розсміявся.

— Звідкіля, дідусю, бог несе?

— До Києва, ясний паночку, до Києва, угодникам печерським поклонитися, — гугнявив старець, кланяючись і підбираючи поли своєї заліпленої в усяку нечисть, смердючої свити. Кінь Богуна ніби не навмисне пересік дорогу божому чоловікові.

— Ось вам, діду, три червінці. Помоліться за здоров'я козака Івана...

— Простибі, ясний паночку, простибі! — Старець жадібно підставив пригорщі. Опускаючи лівицею червінці, Богун правою рукою несподівано поцупив старця за волосся.

Вернигорі полізли рогом очі.

— Згинь, нечиста сило!

У божого чоловіка під сивим волоссям була зовсім молода русява голова, з виголеним польським чубом.

— Таке-то, старче божий! — мовив насмішковано Богун. — Коли ти вже брав волосся, то було б тобі ще й другу голову взяти про запас... Від кого й куди йдеш? — питав зловленого шляхтича, проймаючи його своїм гострим як ніж поглядом. Той мовчав, прикутий жахом до землі, не в силі поворушити губами.

— Вогню, хлопці! Покажемо йому, псявірі, на цім світі пекло! — гукнув страшний в своїй люті Вернигора.

— З листом від Киселя, брацлавського воеводи, на Москву, — насили вимовив тремтячий шляхтич.

— Подай лист! — звелів Богун.

— Він там... у перуці!... проше пана полковника...

Розпатрошити перуку — це недовго. Лист зараз же виглянув на світ, припечатаний гербом пана сенатора.

— Ну, тепер ми вже якось обійдемося без тебе... — казав Богун, ховаючи листа. — На гілляку його, Вернигоро.

— Надобраніч, молодці. — Богунові час був відпочити та вставати на зорі. До Пиляви не близька дорога.

Невеличкий пилявецький замок у волинській глушині — інший значний пан міг вік прожити й не почути про таку мізерію — враз набув гучної слави. Все вельможне панство в цілій Польщі, стривожено дослухалося до тих, часом невиразних, розголосів, що виносились за стіни замку. Там осів страшний Хмельницький. Ціле літо їздили сеймові комісари, їздив сам пан воевода брацлавський, сенатор Кисіль — ганялися по всіх нетрях за козацьким гетьманом. Домовлялися, перемовлялися, схилялися, обіцяли — все робили, аби збутися страшної гідри — козацького повстання. А що взяли? Козацькі загопи вигнали все панство, вийшли на кордони української землі, стали по ріку, на Случі, і — „Стой, ляше, по Случ наше!“

А тепер згромаджена козацька сила прикувала польське військо до Пиляви. Битва неминуха. Знову доля Польщі зависла на волосинці... І недаремно князь Заславський з паном сенатором Киселем востаннє мудро вирішили — „Не будемо до краю спокушати Марса“ — надіслали мирного листа Хмельницькому. Тут важить час. Втягнути в осінь, протягнути до зими — а там буде обрано нового короля — зимою бунтівлива чернь розлізеться, порізнені полки козацькі теж осядуть на місцях, а тим часом зібране й посилене коронне військо зготовиться до зими... Зима розсудить!

Надісланий з мирним листом посланець, підручний пана Киселя — піп Лиска, пильно, до дрібниць винюхував усе, що відбувалося в замку козацького гетьмана. Він встиг уже побачитись наодинці з новопризначеним генеральним писарем Виговським, першою особою при гетьмані. Хто збгне шляхи господні? Уродзоний шляхтич, а дивись, пристав до хлопів? Обіцяє вгамувати рикаючого лева... Допоможи йому, пречиста діво! Це важка робота. Третій день промітний. Лиска щодня перепитував Виговського: — „Коли ж, нарешті, гетьман урядить свою високу відповідь на лист?“ — і третій день Виговський незмінно відповідав: „Нехай уже на завтра. Бо сьогодні гетьман злий, не підступися“. Може це й на краще. Кожен відтягнений день — наближення надії на замирення. От-от підуть дощі. Низькі багністі береги Пилявки відкриються широкими непролазними озерами — козакам тоді не вилізти, поки й осінь не мине... Милість твоя, господи, не змінно з нами да перебуде!

Нудьгуючи, Лиска знічев'я бродив по дворішці, не раз ставав на підгляді замкових валів, на підслух розмов між козаками — скрізь гординя і зухвальство. Несподівано набрів на панотця Микиту — товариша давньої щасливої пори юнацтва. Превелібний владика Петро Могила обох їх разом випестив у своїй академії, разом і на життя і на працю — чесно служити народові — випускаючи благословив. І от тепер, після довгої розлуки, їм судилося зустрітись на цьому дворішці.

— Лиска? Ото диво! Яким побитом сподобив ти нас, отче, побачити тебе в нашім товаристві?

— Я, брате Микито. Мир і благодать господня з нами... — поточився Лиска зопалу застуканий у своїх мирських помислах. Рухлива кабачком голівка враз присіла, метушливо забігали догідливі сірі очі, лише ніс гостренький на щучому обличчі ще більше виткнувся й подовжився. Лиска одним оком позирнув на хрест наперсний, другим обережно покосився на козацьку шаблю, що висіла в панотця Микити при поясі.

— Ти, отче Микито, бачу, поєднав духовний меч з мечем земної юдолі насильства й гвалту? За прикладом святого апостола Петра, що відрізав вухо раба Малха...

— Доводиться. На ляхів рука свербить! — по щирості казав панотець Микита. Він давно вже скинув рясу — не підходить вона в козацькому ділі. На ньому був короткий оксамитовий жупан, підперзаний зеленим поясом, спід шапки з коротким запорізьким червоним верхом вибивалося підстрижене волосся, за поясом пара карбованих сріблом турецьких пістолів, при поясі важка козацька шабля, сам хоч і в літах, проте міцний, ширококолиций, з голубими по-дитячому правдивими очима, рука, видно, давно звиклася до шаблі, один золотий наперсний хрест, — ознака сану, — прикрашав широкі груди зученого в лицарській виправі січового панотця.

— А ти, отче Григорію, бачу пасеш свою душу в чистоті духовній... Не всім однаково нам пан біг дав напору, — жалкував глузливо панотець Микита. Лиска те сприйняв, як боже просвітління загрубілої душі гульвіси запорізького попа. А вже, певно, цей гульвіса має вільний вхід до свого гетьмана...

— „Сам пан біг в святій своїй направі посилає мені ще одного спільника“, — подумав Лиска й обережно, здалеку, почав.

— „Всяке царство само в собі розділяється — спустошиться і дім на дім упаде“... За гріхи наші, отче Микито, накарав нас милостивий пан біг! Ллється безневинна кров... Осквернюються вівтарі святі! Розбещена чернь забула послух свій і віра наша руська — православна від того підупадає, отче. Велика скорбота скрізь пішла! Припинити! Припинити треба братовбивчу прю! Вам би, козакам, на Січі панувати, з агарянами, невірними татарами, за віру православну міцно воювати... Черні й гречкосям би коритися своїм панам, як пан біг то заповідав. Рачитель віри православної козацький добродієць пан сенатор воевода брацлавський Кисіль Адам душею вболіває за козацькі привілеї... Сенат до великих милостей всім запорізьким же і реєстровим козакам схиляє... До миру братнього усіх нас закликає!

— Он як?! — покотився зо сміху веселий панотець Микита. — Мудрий лях по шкоді. А ти, отче, часом не від пана сенатора приніс ту доброзичливу раду?

Лиска не збентежився.

— Єстем, грішний, духівник пана сенатора і посланець його мосці з радчим листом до Хмельницького...

— До його мосці вельможного пана гетьмана війська козацького запорізького Богдана Зиновія Хмельницького, — поправив

Лиску запорізький панотець. — Я то чув, що якийсь піп приніс нам те сенаторське „простибі“, та не відав, що це будеш ти, чесний отче... Думають ляхи миритися? Побачимо! Яких то милостей нам пан сенатор обіцяє?..

Лиска не встиг відповісти. Підбіг конем джура.

— Вельможний пан гетьман запрошує пана посла на почесну бесіду.

Обидва панотці поспішили до замку. Сьогодні гетьман був у добрім настрої. Чотири тисячі донців, три тисячі добірної запорізької кінноти — свіжа сила підходила до Пиляви.

Запорошений з дороги, радий, що скінчилася щасливо його подорож, Богун довго переходив з обіймів в обійми, коли ж дійшла черга до гетьмана — переповів йому ту радісну звістку про наближення козацької підмоги, й оточений тісним колом своїх друзів полковників повів дотепну бесіду про свої дорожні пригоди.

— Маю, гетьмане, для тебе подаруночок з дороги, — інтригував Хмельницького. Гетьман добродушно відмахнувся.

— Нехай уже потім. Справимо відповідь на лист... Ану, читай нам, пане писарю, чого там хоче пан сенатор воевода брацлавський?

Увійшов послішно Лиска, боязно покосився на войовничі постаті полковників, похапливо віддав шану гетьманові, вклоняючись трохи не до самої землі і, згорнувши молитовно руки, нишком сів, намагаючись по змозі не привертати до себе уваги. За ним панотець Микита привітався з гетьманом і, поспішив скоріш до Богуна — поздоровити з дороги свого, вславленого тепер по всій Україні, січового товариша.

Виговський добув листа, прокашлявся:

— „Вельможному гетьману козацькому Зиновію Богдану Хмельницькому з товариством ласки божої і доброго здоров'я зичимо“, — читав голосно Виговський. — „Серце наше кров'ю обливається від того, що ти, пане гетьмане, достойний син ойчизни нашої великої Жечі Посполитої наважився підняти руку на свою єдину матір...“

— Бач, куди загнув?! — завважив голосно Богун, звертаючись до Кривоноса.

— Хоч до рани прикладай його! — сміявся Кривоніс. Лиска з пострахом постерігав, як насміхалися полковники з Кисілевого листа: „Єдино же на милість твою покладаю всю свою надію, господи. Велику силу, кажуть, має цей пекельний виплодок Богун над гетьманом? Коли б чого не наброїв?“ — метушливо бігали стривожені маленькі очиці.

— „Що винна тобі ойчизна, яка тебе виховала?“ — зворушливо продовжував Виговський. — „Що винні святі церкви й костьоли того бога, який дав тобі життя? Схаменися перед лицем всевидячого ока! Ми, всі вірні своїй матері ойчизні шляхтичі, одної віри православної-козацької з тобою, закликаємо тебе...“

ПЕРЕКЛАДИ З РОБЕРТА БЕРНСА¹

ПІСНЯ

Засміялось сонце
Усміхом весни,
Хлібороб орати
Вийхав лани.

Голосна пташина
Високо літа,
У рості скупалась,
День ясний віта.

За сохою ходить,
Весело співа:
„Над життя мужицьке
Краще не бува!“

З орачем співати
Вранці почина,
А вночі він засне—
Задріма й вона.

КОХАНІ

— Пустити в хату мене, пустити, пташко моя.
Пригодуб, як колись, відчини!
Ти забула мене — вік кохатиму я;
Зглянься, пташино моя, відчини!

Стужа з вітром лихим б'ють мене по виду.
Але серце твоє холодніш;
Я замерз без тепла, через силу бреду.
А безжальність твоя дошкульніш.

¹ Роберт Бернс, шотландський поет-демократ, був о ним з найлюбиміших поетів П. А. Грабовського. Український поет переклав з Бернса ряд творів і лаштував до друку окрему збірку цих перекладів. Проте, вдалося видати лише поему „Тем О'Шентер“, що вийшла в 1898 р. у Чернігові під назвою „Хома Баглая“ (видання Б. Грінченка). З інших перекладів три вірші та одна поема були надруковані у львівських періодичних виданнях („Зоря“, „Літературно-науковий вісник“); ці самі три вірші ввійшли також у збірку Грабовського „Доля“ (Львів, 1897).

На сьогодні всіх перекладів П. А. Грабовського з Бернса відомо шістнадцять: дві поеми та чотирнадцять віршів. Одинадять з них віршів ще ніде не друкувалися, і ми їх публікуємо вперше. Ці одинадять віршів Грабовський надіслав був до Б. Грінченка разом з остаточно виправленим текстом поеми „Хома Баглая“. При цьому поет писав: „Хому Баглая“ виправив — посилаю. А як таку дрібну річ незручно друкувати, то я додав ще одинадять віршиків — всі з Бернса. Одшіліть до цензури і видайте з „Баглаєм“ укупі, підписавши „Вірші Р. Б.“, а заголовок зробіть, який захочете“. І застерігав у постскрипті: „Хому Баглая“ друкуйте, як я його виправив, — так буде краще“ (лист від 27 грудня 1897 р.). Всупереч волі автора, Грінченко подібних віршів не видав, та й текст поеми надрукував не за виправленою редакцією, а за якоюсь іншою, очевидно, попередньою, трохи відмінною від виправленої.

— Чули вже, доволі! — владно перебив Богун. — М'яко стелить пан Кисіль, та твердо виспиться... Почитай но, пане писарю, нам цього другого листа, цей цікавіший!

Лиску біла лихоманка. Помутнілим поглядом уп'явся він у той зловісний лист з гербом — на червоному полі білочорний намет, перевитий двома золотими обручами на верхів'ї. Кому ж як не Лисці, знати цей герб пана сенатора, брацлавського воєводи. А лист уже невмолимо переходив до нахмуреного гетьмана. Хмельницькому досить було глянути: і тут і там, в обох листах, одно письмо позначилося.

— Читай, — одривчато звелів гетьман. Виговському відібрало голос.

— „Его царському... величеству... Великия Руси... самодержцу...“

— Голосніше, пане писарю, не чуємо! — гукав Богун, здіймаючи на сміх це раптове зникнування завжди голосного пана писаря.

— ... „Онний же вор и богоотступник Хмельницкий, — читав тремтячим голосом Виговський, — учинил свой беззаконный бунт против своего законного государя-короля, навел басурманов для пролития христианской крови и ведет войну не для ради корысти народной, а для ради алчности своей воровской к грабёжам, кровопролитиям, и к тому же на доuku великому государю козаков донецких побужает...“

Гетьман потемнів від гніву. „Помилуй мя, боже, по велицей милости твоей“, — цокотів зубами Лиска.

„Помысли, великий государь! — благав Кисіль. — Ибо сие грозит великими бедами не токмо нашей короне польской, но и твоей богоспасаемой державе, Великой Руси, многия напасти учинить может тот алчной вор Богданко...“

— Годі! — гримнув кулаком об стіл Хмельницький. — Не може твоя, пане Кисіль, рада... Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява!

Отерплюму з переляку Лисці здалося, що тут наспів його „кінець гріховний“.

— Помилуй, гетьмане! — скотився він гетьманові в ноги. Підійшов отець Микита, штовхнув лежачого ногою.

— Забирайся, поки живий, юдо!

(Далі буде)

Білий місяць давно в тумані заховавсь,
Надішов і для мене вже час...
Де брати? Де любог? Увесь світ відцуравсь...
Більш не буду шукати я вас.—

Відчинила вона — зустрічати біжить:
Мертвий труп за дверима лежить.
— „О, милесенький мій!“ — простогнала і з ніг
Повалилась, як криж, коло його на сніг:
Дві душі перестали враз жить.

* * *

Коли б ми так дуже палко,
Коли б ми так сліпо дуже
Не любились — не кохались,
Не стрічались — не прощались,

То про лихо б і байдуже,
Не було б так серцю жалко,
Наші груди б до могили
Не щеміли — не боліли!

* * *

Ой, Іване, моя втіхо,
Друже мій Іване!
Як побрались ми з тобою,
Серденько кохане,

Але кат з ним, з отим людським
Невсипущим лихом!

Було личко в тебе світле,
Як смола волосся;
Нині зморшки тебе вкрили,
Сивіть довелось.

Ой, Іване, моя втіхо,
Друже мій Іване!
В гору йшли ми, щастя знали,
Не саме погане.

Добре вид твій завірюхи
Впорошили снігом...

Треба під гору спускатись;
Зійдем і спочинем,
Та один другого в світі
Повік не покинем!

* * *

Власну маю я дружину
І нікому не продам,
Загорюю копійчину,
Загорюю, проте, сам.

Я в дугу не гнув нікого,
Та й попихачем не був;
Не боюсь зате нічого,
Поки сили ще не збув.

Людя я не позичаю,
Бо терплю лиху біду,
Але й сам з того звичаю
Позичати не піду.

Ні одна душа не туже
Над убожеством моім;
То й мені про всіх байдуже—
Не допоможеш слізьми їм!

ДО . . . . .

В полі чи дома, улень чи вночі,
Все я про тебе гадаю,
Пісні на спомин складаю,
Часу збачення ждучи:
Серце мое, важким лихом прибите,
Ти розважаєш і гоїш, мій квіте!

Де б не судиясь блукати мені,
Хоч за самісіньке море
Хай занесе мене горе,
В темну далечинь, — і в тій стороні
Серце мое, важким лихом прибите,
Буде прихильним до тебе, мій квіте!

БОЯЗКА ДІВЧИНА

Я без нььки ні до кого,
Я без нььки всіх боюсь:
Коло парубка меткого —
Не дай боже! — опинюсь.

Довгі ночі в зимню пору;
Побалакати прийшла б,
Так не збудеш поговору,
Зараз славонька пішла б.

Вийшла б заміж — молода ще;
Парубків метких боюсь:¹
Я за нььку захилюсь,
Коло нььки мені краще!

Люта стужа — вся я мерзну;
Хай минеться лиш зима —
Зацвіту, як квіт, на весну,
Ради дам собі сама.

В мене є нова спідниця,
Уберуся - зодягну...
Як до тебе притулиться,
Мій козаچه? Враз помну.

Вийшла б заміж — молода ще;
Парубків метких боюсь:
Я за нььку захилюсь,
Коло нььки мені краще!

ЛИХА ДОЛЯ

Я не знав — які ті сльози,
Був собі раденький;
Так спалили ранні грози,
Збили бурі та морози
Цвіт мій зелененький!

Підтоптався, зажурився
Козаченько жвавий.

Сяли очі; буйно вився
Волос кучерявий;
На світ весело дививсь я..

Покотились дрібні сльози,
Вид змарнів біленький,
Бо спалили ранні грози,
Збили бурі та морози
Цвіт мій зелененький!

¹ В автографі цей рядок випадково пропущений.

НА ГОРИЩІ

Н журюсь живучи,
Менше лиха чи більш;
Злиді сняться вночі,
Вдень бідую ще гірш.

В мене ролу нема,
Користь з мене яка?
Тинь за мною сама
Невідлучно блука.

Вик дружина моя
Не Ізрідить мені;
А як часом... то й я...
Без жалю, без брехні...

Не схитнусь нізашо,
Хіба се, це здихне...
Скажи ж, доле, пощо
Ти згинаєш мене?

* * *

Болить серце мое. Сльози ллються з очей;
Я не чую давно голубливих речей;
Есі забули мене — друзяки й вороги...
Куди ж дітись мені від гадюки-нудьги?

Гей, кохання мое! Ти солодке було!
Гей, кохання мое! З тебе вийшло все зло!
Серце кров'ю стіка. Що ж робити мені?
О, скоріше б, скоріш відпочити в труні!

Сам я винен собі, сам я щастя згубив;
Сам я долі колись відцуравсь, не злюбив;
Там в хатинці вона край води пожив,
Світом нудить, як я, слізьми муки злива.

* * *

Важко б'ється серце,
Плаче щогодини
Без краси-голубки,
Милої дівчини.

Навік поховали
Мое щастя-віху;
Вже вона не прийде
На розмову тиху.

Вже мені ніколи
Не засвітять очі,

Як сонечко з ранку,
Як зіронька з ночі.

Вже не буду більше
Любувать на вроду...
Гей, пуцу свій човен
Та на бисіру воду...

Хай пливе по морю,
Хай несе в чужину;
Там, кленучи долю,
Сиротою й згину!

КОСТА ХЕТАГУРОВ

КУБАДИ

Літом, зимою
Зігнутий нуждою,
Мов холодом лист,
Сидить і співає
Для рідного краю
Старий фандирист¹.

В н виріс безродним,
Під небом холодним...
І там, де бугав —
За крихти чурека,
За щастя далеке
Для всіх танцював.

Голодного били,
Роздітого били —
Нізашо, за всіх,
В дощі, сніговії —
Ніхто не жалів
Порепаних ніг.

І краще б загинуть
Тобі, сиротині,
Без ласки людей!..
Тебе хай зі світу
Того пожаліти
Матуся прийде.

Вона не зростила,
Мов промнем білим,
Своїм молоком;
І завжди в нестатках —
На грудях дитятко
Не гріла теплом.

Прийшлося чабанові
Спать ночі дощові
В обдертім хліву...
Як сніг випадає —
В печері співає
Про волю живу.

Чи вівцям підкине
Він бережно сіна
З свого арчі —²
Усе на фандирі
Березовім щиро
Він грає йдучи.

І гори кришталні,
І скелі печальні,
Дерева німі —
Усі чабанові
В пориві любові
Дірують пісні.

Польоти орлині,
І плач вітровіння,
І громи небес,
Козулі принала,
І гра водопада, —
У пісні тій єсть!

Дощами промитий —
День світлий. І сита
Отара кругом
Розкішна природа,
Жадання свободи, —
У мріях його.

¹ Народний співець, що співає у супроводі національного інструменту фандир.

² Повітка.

Та щастя з літами
Не довго між нами
Без жертви бува.
Вовк лютий не даром
Вівцю із кошари
Вночі забива!..

Розумний побачить
В хазайстві нестачу —
Він жити хотів.
І от у Кубади
Згубилась із стада
П'ятнадцять голів.

А де ж їх шукати?
У кого прохати?
Що вдома казати!
Палати високі,
А князь в них жорстокий
Чого ж помирять?

— Втечу... — і поспішно
Покинув затишне
Село між вершин.
Адаєм, по схилах,
Пробрався на силу
В Дигорю він.

Там краєм гористим,
Де він фандиристом
Тоді не блукав?
У славнім Тобілісі
За співи провісні
Вино розпивав...

Слова чарівливі
В легендах і співах,
Чи можна ж забуть?
Хто міг би до того ж
Без сміху дзвінкого,
Без плачу їх чуть?

І скільки без втоми
В житті мандрівному
Пісень розивіло!..
... І от вже Кубади
Сліпим і безрадним
Вернувся в село.

Сидить під горою,
Зігнутий нуждою,
Мов холодом лист...
Сидить і співає
Для рідного краю
Старий фандирист.

Хіба ж ти не знаєш його?..

Переклав з осетинської
Ф. Гарія.

МИХ. СТЕЛЬМАХ

НА ЛУЗІ

Дукати зрідка золотисті
Береза в коси заплела,
А дуб ген-ген зеленолистий
Іде по стежці до села.

Мені, хороша, із тобою
Не розминутися в лугах.
І знов зустрілись над водою
На перехресних двох стежках.

Про все тобі сказати хочу,
Чим думка повниться жива.

Погляну дівчині я в очі —
І всі розгубляться слова.

Буває: важко нам кохати,
Сказати ще важче про любов...
Хмарина зводиться крилата,
Спадає косо в шум дібров.

І до хмарини шепче листя:
„Ти нас, хороша, приголуб“...
З'єднала райдуга барвіста
Струнку березу й дальній дуб.

СОНЯШНИК

Солодким хлібом пахнуть стерні,
Рипить шляхами ключ підвід,
І чуйно соняшник поверне
Пожовклу голову на схід.

Йому не віриться, що літо
Лягло спочити серед кіп,
І сонце, хмарами повите,
Скотилось в даль, неначе сніп.

Пливуть з полів скрипучі валки,
Туманом кутається брід,
А він, до сонця звикши змалку,
Стоїть і дивиться на схід.

В С А Д У

Виходжу в сад і запахи черемух
 Мене чарують подихом весни...
 О, як чудово у саду моему
 Серед квіток пахучих і рясних.
 Як пройдеш ти повз шумовиті віти
 І ненароком іструснеш гілля —
 Тебе укриють білі хмари цвіту
 І розтривожать співи солов'я.
 І хочу я оглянуть зором все це
 І обійти сади мої ізнов...
 Це ж солов'ї мені розкрили серце,
 Весна туди влила свою любов.
 В саду я вирву квітку соковиту,
 Разом бджолу сполохану здмухну...
 І це уже нагадає про літо,
 Про повноцінність цвіту наливну.
 Як блискавиця в небесах засвітить
 І zarazом ударить перший грим —
 Відчую я всю плодovitість літа
 І вічну весну в серці молодім.

Я ЗДОБУВАЮ ЧЕСНІСТЬ

(Закінчення)

НОВИЧОК

Через кілька днів з'явився в таборі новий чоловік. Високого зросту, трішки худий і трішки сутулий, він щойно з'явився в таборі, привернув до себе увагу владною ходою, гордим обличчям і широкими жестами. На вигляд йому можна було дати не більш як тридцять років. Але вільні й невимушені манери, яких він додержувався в стосунках з найбільшими нашими авторитетами, говорили за те, що це старий і досвідчений злочинець.

Ніхто його не знав, але вже з першого дня всі пройнялись до нього незрозумілою для нас самих повагою. Ця повага підтримувалась, між іншим, досить ефектно: якогось вуркагана, за те, що той насміявся поставитись до нього не зовсім добре, він оглушив таким ляпасом, що нещасний ледве дух перевів. Він підійшов, коли я стояв з Іциком серед комунарів, розштовхав з десяток людей і звернувся до нас просто, майже добродушно:

— Ви, що, найголовніші тут?

— А хочби й так, — відповів я, готовий захистити честь мундиру.

Це його анітрохи не збентежило, він подав мені свою кістляву широку руку і промовив:

— Будьмо знайомі: Костя-Граф.

Цим було сказано все. Ми, звичайно, знали й чули про поїздного злодія, що орудував у поїздах Москва — Хабаровськ. Це був спеціаліст вищого класу і нічого було дивуватись, якщо про його „роботу“ писали закордонні газети. Він діяв разом з молодю жінкою, румункою, на ймення Ванда, про красу якої багато хто мріяв. Секрет їхньої роботи був ось у чому. Нарізно, ніби не знаючи один одного, вони сідали в Москві в експрес і займали в одному вагоні місце в різних купе. Нічого й казати, які багаті пасажири їдуть міжнародним вагоном цього експресу. Треба гадати, що не одну тисячу, а інколи й не один десяток тисяч возили з собою ці люди. Але шлях далекий і довгий, і от пасажир нудьгуючи починає шукати розваг. Тут і підвертається йому під руку те, чого він так жадає, молода вродлива Ванда.

Ванда не горда; їй теж нудно їхати одній такий довгий і втомливий шлях на Далекий Схід до чоловіка, який перебуває на військовій службі і якого вона не бачила протягом року. Ванда весела й дотелна, вона не проти того, щоб навіть повечеряти в компанії з такою люб'язною людиною. І от на дзвінок прибігає провідник, він приймає замовлення на пляшку вина, смажену курку, салат-олів'є, банку шпротів, трішки голандського сиру, трішки ікри, і через хвилину в затишному купе сервірується стіл на дві персони. При червоному світлі настільної лампи Ванда запаморочливо вродлива, і фантазія довірливого незнайомця вже креслить в думках найприємніші перспективи. Він курить, він п'яніє від мрій і вина і зовсім не уявляє, що наситити кількома краплями морфію заздалегідь заготовлену цигарку не складає ніяких труднощів для тверезої і такої досвідченої жінки, як Ванда. І коли фантазія досягає своєї межі, на горизонті з'являється підступна цигарка. Вона викурюється жадбно, до кінця. Тут потрібен лише час, щоб підхопити знесилене тіло і вкласти його на ліжко. Це Ванда вміє робити. І от незнайомий спить; разом з ним заснула його мрія. Тоді з'являється Костя-Граф. Вони спішають: до Казані лише півгодини їзди! Чемодани, гроші, годинник, дорогоцінності,— все це переходить в руки молодій вродливої Ванди та її спритного партнера. Казань. Два червінці провідникові „на чай“, потім поїзд і зворотний шлях — до Москви!

Ось цей Костя-Граф і стояв зараз перед нами. Ми познайомились і вийшли в табір.

— Де ж Ванда? — спитав я.

— Де ж їй бути! — весело сказав Костя. — Звичайно, тут. Нас зцапали разом. Все в тій же Москві, а головне — без діла.

— Поганий жулік попадається „з ділом“.

— Останнє діло було невдалим. Одне — за два роки. Я зразу відчув запах концтабору. — Костя замовк, потім зупинився, тикнув пальцем в лоб, а потім запитав: — А що б його випити? Пішли до Ванди!

Ванда сиділа на тапчані і заплітала свої довгі золотисті коси. Дивлячись на її розум'янене обличчя, на повільні рухи нижніх рук, що не знали зморщок, здавалось неймовірним, як може така дівчина опинитись у колі грабіжників і злодіїв.

Я вперше бачив Ванду і враження вона на мене справила приголомшливе. Ванда ніби це відчула і ще більше всміхалась, ледве схиливши голову і показуючи бісерні зубки неймовірної білизни, але Костя-Граф був далекий від будьякої ідилії. Він підійшов до неї, як людина, на яку краса її не робить абсолютно ніякого впливу. Він сів поруч неї, відшвирував пасмо волосся, що впало на його костюм і сказав своїм звичайним, трохи грубуватим голосом:

— Дай флакон одеколону.

Ванда завагалась.

— Ну, давай скоріш, чого думаєш? — підвищив голос Костя і, перекинувшись через ліжко, поліз у тумбочку. Ванда затримала його.

— Без рук, знаєш, не люблю цього. Встань з постелі.

Цей владний тон примусив Костю скоритись. Ванда вийняла з тумбочки чемодан, зняла ключик, що висів на грудях і дістала флакон тройного одеколону.

— На. Останній.

— Остання в попа жінка.

Цим скромним даром, що одержали від красуні Ванди, ми й відсвяткували появу Кості на горизонті третього таборового пункту. Трохи повеселішавши, Костя розповів нам секрет, що стосувався Ванди.

— Знаєте, що вона тримає в своєму чемодані? Вгадуйте хоч сто років! Там у неї помада, пудра, набір всяких кремів до лица й тіла, духи, одеколон, всяка всячина. Ванда на ніч натирає все тіло якоюсь особливою сумішшю. Її шкіра чиста, як тіло медузи.

Ми з Іциком висловили загальне здивування. Але Костя вже перевів розмову на інше.

— Вурки, — сказав він. — Пора якось влаштуватись.

— Влаштуватись? — повторив Іцик. — Велике діло. Що ти гадаєш про це, Антоне?

— Треба Костю влаштувати в нас. Але ким би його призначити? Є лише одна можливість: реорганізувати комуноу. Але для цього треба зібрати комунарів.

— Тоді зберем, — запропонував Іцик.

— Іди в барак і збирай народ. Ми прийдемо.

Іцик зник. Коли ми ввійшли в барак, там уже були в повному зборі всі члени комуни. Я відкрив збори просто, без передмов.

— Наша комуна виросла вдвоє, — мовив я, — тепер в ній вже понад двісті жуліків і не завадило б розбити комуноу на дві бригади, — по сто чоловік у кожній. Хтось буде заперечувати?

— Нам однаково, — відповіли комунари.

— Коли так, тоді посада начальника робіт анулюється. Іцик, ти призначаєшся начальником першої бригади, Костя-Граф — другої. Собі на помічників оберете по одному чоловікові. Ця п'ятірка буде старостатом комуни і вирішуватиме всі справи. Заперечення є?

— Немає.

— Розійдись!

Костя тільки дивувався з моїх адміністраторських здібностей. Він оселився зі мною.

Дружба обіцяла бути міцною й цікавою.

ЛЮДИНА З ВОЛІ

Та трапилась подія, яка змінила всі наші плани на майбутнє, відкрила перед нами нові манливі перспективи.

Коротеньке заполярне літо наближалось до кінця. Приходили з тайги суворі вітри; сушили бляклі, скупі сходи рослин і трав, нагнали нудьгу, і знову жильці тимчасового і жорстокого пристановища відводили душу в сумній вуркаганській пісні. А за семафором, ліворуч від шляху, на сухому пригорку все так само одиноко і сумно виділялась темною плямою сирітська Наталіна могила.

Заполяр'я не знає осені. Зима приходить зразу, владно, як вимогливий хазяїн, який дуже довго чекав запрошення. Сіра маса туману, що невпинно рухається, висить над табором, як бліде гадування про блакитні далекі береги променистого півдня.

Люди кутаються в теплий одяг, в бараках починають димити теплі печі, конопатяться повстю стіни й двері. Табір готується до зими.

От одного з буденних, що нічим не відрізнялися, днів, на таборовий пункт приїхав чоловік з волі. Простий, без особливих прикмет: середнього зросту, світле каштанове волосся на голові, спокійна хода, повільні жести. Але зразу ж, ніби від помаху чиеїсь дирижерської палички, поповзли по табору чутки, одна за одну фантастичніші.

Одні говорили, що чоловік з волі приїхав на місці переглянути справи ув'язнених, і що ніби понад 50 процентів буде достроково звільнено. Інші твердили, що чоловік привіз з собою постанову про загальну амністію і про ліквідацію таборів. Треті повідомляли, що ув'язнених гадають колонізувати, тобто видати всім пашпорти і оселити тут на постійне життя. На цих трьох основних версіях будувалося багато різних варіантів, як от: наближення війни, розгон карного розшуку, вербування на нове надзвичайне будівництво найбільшого в світі каналу та інше. Алеж достеменно ніхто нічого не знав. Бачили лише, що в кабінеті начальника таборового пункту Козинця приїжджий разом з таборовим начальством уважно переглядав кожного ув'язненого і коли не-коли робив якісь таємничі помітки в своєму блокноті. Тоді вурки зібрали раду і вирішили, що оскільки далі нема можливості бути в такому нестерпному стані цікавості, доручити одному досвідченому кишеньковому злодієві вкрасти таємний блокнот у незнайомця і вручити його комісії з п'яти чоловік у складі — Кості, Іцика, Сашки Фонарова, Пантельки й мене.

Для виконання такого відповідального завдання, як крадіжка блокноту, маса таборового активу одностайно висунула кандидатуру Петьки Земцева, на прозвисько Синок. Ми його консультували перед виконанням історичного акту і напутили на подвиг батьківськими словами:

— Гляди, не принесеш блокнота — голову одірвемо.

Синок був віртуозом своєї справи. Він володів даром тягнути з кишені навіть на ходу — байдуже з якої: з штанів, з верхнього піджака і навіть з внутрішньої кишені. У відповідь

на наші напучування він тільки весело гикнув і закрутився на одній нозі:

— Я його таким манером захурдачу, що все буде честь честю.

Петьку довелося чекати до пізнього вечора. Багато хто з нашої п'ятірки, серед них і я, вирішили, що справа провалилась і Петька тепер десь ховається, боячись показуватись на очі. По-давньому вірив у Сінка лише Сашка Фонаров і почасти Пантелька. Нарешті, коли в таборі пробили відбій. Петька, тяжко відсапуючись, вдерся до мене і ледве зміг перевести дух. Вигляд у нього був моторошний. Можна було подумати, що він біг не зупиняючись не менше як десять кілометрів одним духом.

— Є? — спитав я.

— Захурдачив таки, — переводячи дух, відповів Петька і тремтячою рукою поліз до кишені.

Нарешті довгожданий блокнот був у наших руках. Я послав за чотирма членами „комісії“. Вони прийшли всі разом, заінтриговані до нестями. На першій сторінці блокноту стояв незрозумілий напис: „Сокири й пилки — механізація, а де ж продуктивність праці? Лебрито — гол. Нінащо?“. З цього не вдалося витягти ніяких відомостей. Друга сторінка була більш зрозумілою, але ніяких натяків на ціль приїзду вільної людини в ній також не було. Тут були хапливі записи про те, що кінофільм „Механический предатель“ хворіє на ряд технічних дефектів і в кінці стояло незрозуміле: „Сооб: упр. К.“. Вся третя сторінка була густо покреслена якимись деталями. На четвертій сторінці зазначалось, що в управлінні справами НКВД треба бути 22 об 11 годині вечора. П'ята сторінка була наполовину обірвана, а на залишеному клаптику стояло: „Повідомте начальника, Семьонов завтра вихідний“.

Ми хапливо перегортали листки блокноту, вивчаючи кожен запис. Так було вивчено коло двадцяти сторінок, але всюди річ ішла про якийсь лижний цех, про „репертуар на завтра“, про всяку всячину. І раптом, на останній сторінці... всі ми розкрили роти від здивування. Там, чорним по білому були записані всі наші власні прізвища: моє, Кості, Іцика, Сашки й Пантельки.

Ми ледве не скрикнули від здивування. Сашка Фонаров дивився на цей звичайний листочок так, ніби там був написаний його смертний вирок. Пантелька голосно свиснув і ледве чутио бридко вилаявся.

— Що ж це таке? — запитав Костя. Раптом він схопив Петьку за комір бушлата й почав трясти його, — хто він такий? Ти можеш довідатись — хто він такий?

— Кажуть... з Москви... — всім тілом тремтів Синок.

— Точно довідатись треба, а не переказувати, що кажуть! Довідайся, а інакше не приходи!

Петька вискочив з кабінки, немов опечений. Блокнот лежав перед нами, — такий близький і такий незрозумілий. Та ми марно чекали приходу Петьки. Не з'явився він і наступного дня. Переказували, ніби він аж три години намагався виловити в канцелярії хоч якісь відомості. Звивався в хитрощах і викрутасах, але так нічого і не довідався. Тоді нас охопив справжній неспокій.

— Чув, ніби непоправних назавжди поженуть на пустельні острови, — сказав Фонаров.

— І баб теж, кажуть. Хто яку захоче, таку й бери з собою, — підтримав Пантелька.

— А тобі що — твоя вже набридла? — ушіпнув я.

— Та чого набридла... — виправдувався Пантелька, — так просто кажу, до слова.

— Ну й дурень! — різко обірвав Костя, — на пустельні, — передразнив він Фонарова. — З ведмедями жити. Сказав би краще — розстріляють, воно правдивіше.

— Розстрілювати на самолоті приїжджають. В Кемь везуть, — повідомив Пантелька.

— А по-моєму треба домовитись, що й як, — мовив я, — чорт його знає, що тут може бути. Давайте триматись разом покищо.

— Вірно, — підтримав Іцик.

На цьому й спинились. Ніч ми провели тривожно в якомусь напруженому чеканні. Лякала невідома, може, страшна перспектива. „Непоправні“, — подумав я і несподівано запитав себе — чи непоправний я? І не зміг відповісти. І „так“ і „ні“ боролись між собою, міцно вчепившись одно в одне. Так бореться інколи зима з весною: вже по-весінньому гріє землю сонце, розтопило й висушило залишки снігу, та ось надвечір несподівано подує вітер, і біла крупа, танучи на льоту, падає на землю. А може це просто боягузтво? Боягузтво перед силою непоборних і безкомпромісних фактів? Там, на волі, коли мене застукали в квартирі її хазяї на місці злочину, я міг викрутитись із біди різкою загрозою і демонстративним рухом — рукою в праву кишеню штанів. А тут?

З цими думками я став чекати наступного дня, бо нічого іншого не лишалось робити. Але ранок прийшов в такому ж тяжкому втомливому чеканні. Обідати зібрались у моїй кабіні всі, крім Пантельки. Пісний борщ стояв у великому алюмінієвому казанку. Ми вже взяли до другої страви, коли в кабіну постукали.

— Ввійдіть, — гукнув я.

І на порозі з'явився таємничий москвич. Спокійний, ледве помітно всміхаючись, стояв на порозі чоловік у цивільному.

— Здрастуйте!

Ми промовчали, щоб не видавати розгублення. Чоловік привів на табуретку і скинув шапку.

— Я не за блокнотом. Будьте спокійні... Доречі, добре, що всі ви тут. Одного нема, здається?

— Фонаров, піді поклич Пантельку, — сказав я, ще більш схвильований цією простою, нехапливою мовою. „Ну, такою мовою про погане не говорять!“ — одночасно зрадів я. І справді, дивлячись уважно на цього чоловіка, тяжко було повірити, що він може сказати щось неприємне, погане, образливе або тяжке. Весь його вигляд являв природну добрість, м'якість, розум і турботу. Пантелька не ввійшов, а вскочив у кабіну, витираючи на ходу ще мокрі від борщу губи. Він сів мовчки, оглянувши усіх, почухав за вухом, ніби думав про те, що йому сказати і як взагалі триматись у компанії цієї незнайомої людини.

— Ну, як же ваш син? — раптом спитав москвич.

Пантелька глянув на мене. Я знизав плечима.

— Та нічого, громадянин начальник.

— Покищо не начальник, — звичливо поправив москвич, — може буду — це інша річ. За цим і прийшов.

— То давайте до діла! — запропонував Костя. — Чого дурно ще час марнувати!

— Будь ласка. Кажучи просто, питання одно: в Люберецьку комуна під Москвою їхати хочете? Працювати вільно, в Москву пускати будемо. От я вас відібрав п'ятьох, самих пристойних.

Тут між нами трапилась невеличка заминка. Та могли статися й неприємні речі, і я вирішив попередити їх.

— Дайте нам подумати до завтрашнього дня, — звернувся я до москвича, — подумавемо — скажемо.

Москвич згодився, і тільки то він зник за дверима, ми зібрались в тісний гурток і швидко заговорили всі разом...

РІШЕННЯ ПРИЙНЯТО

Поїздка в Москву була принадною. Чого варта була одна зміна клімату! Але найголовніше, звичайно, не в цьому. Під виглядом поїздки в комуна можна було втекти, роз'їхатись у різні сторони за тисячі кілометрів — жити, пити горілку, їздити на таксі, гуляти. Та ми добре розуміли, що цей крок був ризикованим. Втекти з комуни, де широко розкриті всі двері, де немає конвою і де працю оплачують, це значило на випадок провалу дістати не менш як п'ять років і потім про комуна лише мріяти. Тим, що один раз втекли, шлях до комуни був закритий назавжди. Ця думка, тверезо висловлена мною, засмутила четвірку. Пантелька був відмовився їхати зовсім, Фонаров вагався. Іцик похмуро мовчав. Костя міряв кроками кімнату. Я чекав. І, нарешті, заговорив Костя:

— Не нам гадати, що через рік буде. Перспектив взагалі нема. Та й звідки їм бути? Ми на волі знаємо, що завтра буде? Чи може хтось із вас вирішить стати чесним? Поїдемо, змиємось, а там побачимо, що і як.

— А мені ж як? — запитав Пантелька, — жінка, син... куди я з ними?

— А я що — без баби, чи як? — спалахнув Костя. — Адже Ванда тут залишиться! За бабами заскучав! Там їх у Москві хоч греблю гати. Три мільони! А син виросте. Що з тобою, що без тебе, — однаково. Без тебе розумнішим буде... і щасливішим.

Пантелька махнув рукою.

— Це вірно.

— А раз вірно — чого думати? Кудеяров, скажи ти!

— Я за комуну.

— І я теж, — мовив Іцик.

Фонаров згодився останнім. Другого ранку я зустрівся з москвичем і заявив від імені всієї п'ятірки, що ми згодні їхати в Люберці.

— Ну от і добре, — сказав москвич, — готуйтесь. Завтра ввечері і виїдемо.

— Єсть, громадянин начальник, — по-військовому козирнув я.

Я враз забув і про комуну, і про агітбригаду, і про все інше. В старостаті з п'яти чоловік зосталося лише двоє. Козинець сам зібрав комуну, вона вибрала нового начальника і двох бригадирів. Обидві агітбригади — таборова і комунарська — злилися в одну.

— Ну, братва, не згадуй лихом!.

Це була остання ніч, яку я проводив в таборах. Вона була сповнена особливого змісту. Ми з Костею лягли спати не перекинувшись ні єдиним словом. І тільки, коли ходики перевалили за північ, Костя сказав перевертаючись на бік:

— Ех, і прощання мені б де з Вандою...

Прощання з Вандою і справді було не легке. Щойно примхлива румунка довідалась про те, що Костя кидає її, з нею трапилось щось таке, що видає схвильованість людини зразу, в одну хвилину. Так було і з Вандою. Вона раптом осунулась, стала мовчазною й покірною і як була з ранку на своїй постелі за в'язанням косинки, так на ній і залишилась до полудня.

Коли прийшов Костя, вона стиснула зуби і хотіла показати, що зовсім спокійно переживає втрату людини, з якою ділила ризик, гроші й постіль протягом десяти років.

— Перед від'їздом зайдеш ще? — спитала вона, коли Костя збирався виходити. Потім подивилась йому в очі і з хитрою усмішкою сказала: — перевиховуватись значить їдеш... Щасливої дороги.

Костя різко обірвав її:

— Кров у тебе, Вандо, зіпсована...

Більш він до неї не з'являвся. Залишок дня минув за одержанням продуктів з продовольчої каптьорки, в коротких ділових нарадах на ходу „що і як“ та в інших лаштуваннях в дорогу. За дві години до від'їзду мене викликав Козинець. Він докоряв мені спершу відомою скаргою начальникові відділу, але

потім сказав, що ліквідацією великої кількості відмовників на таборовому пункті все ж зобов'язаний мені. Ці заслуги, може, вимагають і більшої нагороди, ніж та, що дає мені Козинець, але обставини тут винуваті більше ніж він. З цими словами начальник таборового пункту вручив мені ордер на одержання нового комплекту обмундирування. Та я вирішив бути колективістом і заявив, що крім мене до Москви їдуть ще четверо і що вони крім користі нічого таборові не принесли.

— Ну, добре, — сказав Козинець, — нехай буде по-твоєму. Тільки Пантельці я не видам, він цими днями одержав, — і червоним олівцем виправив цифру один на чотири.

Потім він вручив мені документ про переведення з Ведмежогірського табору НКВС до Люберецької трудкомуні. Цілком зрозуміло, що, одержавши такі документи, які робили нас наполовину вільними, ми не забарились одержане обмундирування обернути на гроші, махорку, цукор та інші корисні речі. Козинець не зважив того, що в кожного з нас був цивільний костюм, досить пристойний на перший час. З його боку це була просто данина поваги до великих жуліків, які в таборі не крали, не хуліганили, а тільки не з'явилися тут, за сотню кілометрів від полярного кола, засукали рукава і чесно працювали. Так принаймні здавалося Козинцю. Але читач знає справжню підкладку справи і треба сказати, що мої передбачення були точними. Коли б у мене не було доброї виробничої характеристики, — хіба я міг мріяти про Люберці?

Було вже темно, коли ми залишили табір. Над нами горіли зорі; легенький вітер дув у спину. Я озирнувся. Жовті вогники ліхтарів тьмяно блимали, погойдуючись з боку на бік. З темряви долітав глухий шум електростанції. Я ступав твердою, що ще не встигла вкритися снігом, землею, і думав про те, скільки разів ще доведеться повертатися сюди в цей дикий непривітний край.

На рейках стояла допотопна „Овечка“ з єдиним пасажирським вагоном. Він був призначений для нас. Поїзд приставить шістьох пасажирів на станцію „14-й роз'їзд“, де ми маємо пересісти у справжній пасажирський поїзд і доїхати до Ленінграда. Ми ввійшли у вагон. Москвич зайшов останнім. Його привітне, усмінене обличчя стало замкненим і зосередженим. Тепер він відповідав за п'ятьох злочинців, передчасна поява яких на волі була б особливо небажаною. Та наші думки працювали в іншому напрямку. Ми прагнули до Москви — такої ще далекої, але вже близької нашим серцям.

Хіба я міг тоді гадати, що більше ніколи не повернуся в концтабір?

ПОЇЗД ІДЕ ДО МОСКВИ

Наш крихітний поїзд рушив. Я підійшов до вікна, якраз в ту хвилину, коли в ньому блимнув червоний ліхтар семафора. На-

пружуючи все своє вміння розрізняти речі в темряві, я шукав очима Наталіну могилу, щоб послати останнє „прощай“ сиротливому недбало накиданому горбку землі. Але я не знайшов могили. Над землею висів чорний бушлат ночі. Ми їхали, роблячи по 15—20 кілометрів на годину, вагон розмірено підскакував на стиках, часто зовсім зменшував хід, рухаючись зі швидкістю пішої людини.

Наш провожатий скінчив щось записувати до блокноту, закрутив вічне перо і підвівся.

— Години через дві прийдемо. От ночі які тут ранні, а ранок — пізній. Зараз, мабуть, годині о десятій розвиднюється?

— Мабуть пізніше, — відповів я.

— А в нас, в Люберцях, зимою в цей час лише гуляти починають. Хто до Москви — під вихідний, хто до клубу, а хто в кімнатах розважається. Літом, звичайно, в саду. Великий він у нас... Лави самі поробили — фасонні, посидіти приємно. І джаз свій — кращий утьосовського: сорок чоловік та десяток солістів. Кіно теж є; після Москви всі фільми до нас ідуть, в першу чергу...

Москвич продовжував хвалити комуну, ми підтакували, хитали головами, дивувалися. Але по суті це нікого не цікавило. Зараз надворі жовтень, в Москві ще встигнемо фруктів поїсти, та й покупатись, очевидно, можна. А на Кавказі зараз зовсім тепло. В Сочі, мабуть, по-давньому посуваються на площі безперервні черги по воду, нарзан і берзатне пиво; в „Кавказській Рів'єрі“ вечорами гамірно і весело від звуків джазу і відкорковуваних пляшок шампанського; кружляють у вихорі ніжні пари у вузькій просторіні між столами, і хитрі офіціанти щедро одержують „на чай“... Прибережна смуга моря густо вкрита тілами курортників. Берег рябіє від різнобарвних парасольок, голоси пропонують ескімо і шоколадні вафлі, а вітрець пустоливо набігає на берег.

Та от відчинились двері і до вагона ввірвався струм холодного повітря. Контролер приніс із собою незаперечні докази того, що ми ще знаходимося в Карелії. Він перевіряє наші документи, придириливо вивчає кожну деталь і заспокоюється лише тоді, коли йому до рук потрапляє авторитетний папірець москвича, що нас супроводжує. Але відходячи, він кидає останній погляд на нас. Москвич дивиться на годинник. Поїзд прискорує ходу — тепер пасажири провірені і можна везти їх на волю не озираючись. Нашими мовчанням заражається й москвич. Тепер ми ідемо мовчки й посилено куримо. Нарешті в далині замигтіли вогні „чотирнадцятого роз'їзду“. Москвич знову глянув на годинник і полегшено зітхнув; до приходу лєнінградського поїзду двадцять п'ять хвилин...

Вперше за весь час „конвоір“ залишає нас і йде купувати квитки. Зоставшись без охорони, ми сміючись перезираємось.

— Душа, мабуть, в п'яти полізла.

Москвич повертається, проте квитків нам не дає, а ховає в свій бумажник і вони тонуть у спідній кишені піджака. Цей крок ще більше зміцнює стіну, що виникла між нами, але москвич робить вигляд, що все це так і мусить бути і навіть жартує. Станція „14 роз'їзд“ — це не вокзал, а лише дві душних кімнати без звичайного залізничного буфету. Пасажи́рські поїзди спиняються тут тільки на дві хвилини, щоб скинути пошту і прийняти декілька пасажирів. Ось, нарешті, в далині з'являється двоє маленьких горючих очей. Через кілька хвилин зелений поїзд з переможним гуркотом влітає на роз'їзд і зупиняється; з шумом випускаючи пару. Ми входимо у вагон. На наших плацкартних місцях з'являються білі постелі, — це на думку москвича, повинно зм'ягчити нас. Ми вечеряємо разом, розклавши на моїй нижній лаві оселедець, хліб, солоні баклажани, а на закуску в нас чай з цукром і соковита цигарка з махорки. Поїзд уже мчить крізь полярну ніч. У вагоні тихо. Москвич лягає спати навпроти мене на верхній лаві. В одному з купе зі мною Костя і Фонаров. Іцик і Пантелька укладаються поруч. Поїзд м'яко рухається вперед, назустріч волі. Засинаємо, несучи з собою останнє бажання: скоріш би скінчилася ніч... Але ніч довга. Ця густа, непрониклива темрява пливе повз мене, як безкінечна панорама, і темні силуети дерев коли-не-коли з'являються за вікном, тихі і сиротливі, як кинуті вдови. „Дочекаюсь же я світанку!“ — вперто думаю я, повертаючись з боку на бік, і засинаю якраз в ту хвилину, коли несміливо починають гаснути зорі. Я прокидаюся від енергійних струсів, думаючи про те, що мерзота десятник прийшов сьогодні раніш звичайного, але бачу перед собою Іцика.

— Еге, ти спиш як на волі, а ми лише під'їжджаємо до Лодейного Поля! — жартує він, — вставай пити чай з варенням.

— З яким варенням? — протираю я очі.

— З варенням з оселедцевого розсолу, — сміється Фонаров.

Костя й Пантелька ще сплять. Граф прокидається викривляючись, позіхаючи, витягуючись всіма членами свого кряжистого тіла.

— Котра година?

— Одинадцять.

— Ого, чорт, заспався як... Кип'ятку набрали? — Він натягує свої фетрові піми, ще раз протяжно позіхає і потім випростується. Москвич стоїть перед ним, м'яко всміхаючись. — Здрастуйте, товаришу начальник! Добре спали? А я виспався на відмінно. За весь час...

— Лодейне Поле! Приготуйтеся! — оголошує провідник, обходячи пасажирів.

— Пантелька! — підробляюсь я під манеру провідника, — приготуйся за кип'ятком!.. Твоя черга!

На Лодейному Полі разом з Пантелькою вискакує москвич. Він повертається за хвилину до приходу Пантельки, з великим

пакунком. Там — тістечка, цукерки, п'ять пачок хороших цигарок. Вперше за рік без малого я затягуюсь по-справжньому, по-джентльменськи.

В сумежному купе затіяли гру в доміно. Я не люблю таких малоазартних ігор і відмовляюсь грати. Але поза тим, вся четвірка приєдналась до гри і я лишився в купе сам.

Саме в цю хвилину і підійшов до мене присадкуватий дідок з білою, клином, борідкою, що займав бічну лаву, і попросив мене постерегти його речі. Я похапцем згодився, і старий пішов до вагону-ресторану. Два тяжких чемодани стояли на полиці, тісно притулившись один до одного. У мене негадано перехопило дух; здобич сама йшла мені в руки! В купе нікого нема! Щаслива хвилинка змитись до всіх чортів!

Вже цілком визрів план — взяти обидва чемодани, вийти з ними в тамбур, викинути їх на ходу, а потім вискочити самому. Я глянув у вікно. Лише за кілька кілометрів видно було велике робітниче селище. До нього, розрахував я, можна буде добратись за годину — дві... Отже... але в цю хвилину я почув за перегородкою схвильовану розмову. Говорили два чоловіки: один здався старшим, у нього був приглушений хрипкий голос, другий — молодший і голос у нього був чистий і дзвінкий.

— Дурниці, справжні дурниці, кажу вам, — мовив старший. — Ніколи не повірю подібним фантастичним переродженням... Краля людина вже життя і раптом каже, перекувався. Незрозуміло!

— Що — незрозуміло? — гарячився молодий. — Все, по-моєму, закономірно. Був час — крав. А тепер нінащо, не треба цього!

— Не треба! Ви от візьміть такого хлюста, який звільнився з табору, та й доручіть йому свій чемодан. Ану! Спробуйте! Не залишиться від вашого чемодана ні дна, ні покритишки.

Слідом за цими словами кілька чоловік розреготалися. Я стиснув зуби від злості! От у кого хотілось би мені потягти чемодан! А в цього... В приємного дідуся, що довірив мені, злодієві? Потім заговорив внутрішній голос: „Побудь ти хоч одну годину в житті чесним“. І рішення прийшло... Я дивився за чемоданами так, ніби вони були мої власні. Потім, коли дідусь повертався з обіду, він зустрівся з провідником. Вони розговорились. „А речі свої — ви кому доручили?“ — спитав провідник. „А там, молодій людині“. Провідник злякано сказав: „Та що ви!“ — і розповів, хто їде в сусідстві з ним. „Це я в старшого взяв, з Москви він“, — скінчив провідник. Тоді прийшла черга дивуватись дідусяві. Не чув, про що говорили вони далі, але з'явившись в купе через кілька хвилин, дідусь привітно всміхнувся мені своїми маленькими м'якими очима і міцно потиснув руку:

— Дякую, товаришу, дякую!

ШКІРЯНЕ ПАЛЬТО

Над Ленінградом пливли сірі, густі тумани. Якби не було протяжних гудків і сирен, настирливих трамвайних гудків і голосних криків всюдисущих носильників, можна було б подумати, що город вимер. Ми повечеряли в привокзальному ресторані, і москвич щедро розплатився за всіх. Московського поїзда треба було чекати не більше години. Ми розговорились про Ленінград, пригадали „діла“, що творили в недалекому минулому, і час проходив майже непомітно.

Наступного дня ми були в Москві. Над нами світило холодне осіннє сонце, — про купання не могло бути й мови, та зате фруктів було ще досить. Москвич явно спішив. Просто з ленінградського вокзалу він попрямував з нами на казанський, щоб зараз же їхати в Люберці, але ми запротестували.

— Востаннє в ресторані пообідати треба. Потім поїдемо. — Москвич вимушено всміхався на цю вимогу Кості, і ми пішли на вулицю Кірова, де й сіли обідати в ресторані неподалеку головного поштамту.

— Розповісти вам цікаву історію, що трапилась зі мною в Ленінграді? — спитав я.

— Качай, — попросили всі.

Я згадав випадок, що трапився зі мною кілька років тому назад. Власне, розповідь цю я вигадав лише для того, щоб хоч чимось захопити москвича і тим часом відмовитись від його послуг.

Це оповідання, вислухане всіма з великим зацікавленням, мало свої наслідки. Ми обідали за столом, що стояв біля вікна, яке виходило на гамірливу московську вулицю. Обід кінчався. Вже подали компот, коли я побачив у вікно чоловіка... в жовтому шкіряному пальто. Як би там не було, мене охопив запал і я вирішив, що момент настав.

— Одну хвилинку, товаришу, — сказав я, звичайно збрехавши, — зараз повернусь.

І вискочив на вулицю. Я перетворився в кішку, а чоловік у шкірянці — в мишеня. Я переслідував свою жертву довго й вперто. Вона дійшла до площі Дзержинського, обійшла її з правого боку й почала спускатися до Театральної площі. Я йшов не за людиною, а за жовтим куском шкіри, якому людські руки надали форми пальто. Дійшовши до вулиці Горького, жертва зупинилась біля тролейбусної зупинки і простояла там хвилин п'ятнадцять, поки вневмилась, що потрапила в цей час в машину неможливо. Жертва пішла вгору вулицею Горького. Деякий час вона байдуже розглядала книжки у вітринах букіністичних книгарень і в'яло тягнула дим з товстої цигарки. В одну з букіністичних книгарень поруч з будинком Московської ради жертва зайшла. Продавець ввічливо поздоровався з нею і пропустив за прилавок. Вона почала копатись в укритих пилом філософських книгах, побіжно перечитуючи цілі сторінки з них. Одну

книгу вона одклала і перейшла до полицок, де стояла література з питань мистецтва. Там теж відібрала одну—велику в важкій зеленій оправі з золотим тисненням і цього разу пішла до каси. Вийняла з кишені паку пом'ятих і складених вдвоє папірців, чотири відрала касирші й одержала в продавця старанно перев'язаний пакунок. Жертва легенько торкнулася козирка шкіряної кепі і вийшла. Вона пересікла площу Свободи, перейшла дозволеним місцем на правий бік, а потім повз великий гастрономічний магазин попрямувала до Пушкінської площі. Дійшовши краю, жертва повернула знову праворуч. Вона піднялась у ліфті на шостий поверх редакції однієї московської газети, навіть не глянувши на мене. Я пройшов за нею коридором. Вона зникла в кімнаті і більше не виходила. Тоді я побрів назад. Біля сходів, направо, на дверях висіла невеличка табличка — „Приймальня і кабінет редактора“.

Саме в цю хвилину я побачив чоловіка низького зросту, без пальто, з невеличкою рудуватою борідкою, в кепі, надкозирна частина якої була зсунута на потилицю, і з швидкими лукавими оченятами...

Він вийшов з свого кабінету й почав спускатись вниз сходами. Куди було жертві, яку я висліджував! Це був редактор. Кілька хвилин я простояв мовчки, слідкуючи за тим, як він сходить униз, потім у мене з'явилось несподіване рішення. От у нього має бути хороше пальто! — подумав я, і лише він зник з поля мого зору, хляснувши дверима на третьому поверсі, я відчинив двері до прийомної. Особиста секретарка — жінка років тридцяти з фальшивим золотистим волоссям — сиділа спиною до мене і до кабінету і друкувала на машинці. Вона навіть не повернулася, гадаючи, очевидно, що повернувся редактор. Я проскочив у напіввідчинені двері редакторського кабінету. В кабінеті було тихо й пусто, м'які меблі тонули в розкішних килимах. Я почав шукати очима вішалку, побачив на ній коротку шкіряну чорну куртку. Думати було вже ніколи. Я швидко одяг її на себе — добре, що був без верхнього одягу, — і так само швидко вилетів з кабінету. Я спускався вниз, на вмісне роблячи карколомні стрибки. На моє щастя ні одна жива душа не зустрілася мені на шляху. Вискочивши на площу, я пішов праворуч, прямуючи до будинку Московської ради. В знайомій вбиральні на другому поверсі стягнув з себе шкірянку і піддав її детальному обслідуванню. Результати були далеко не блискучі: куртка була старенька, підкладка в окремих місцях протерлася, і біля правого борта чорніла дірка розміром у великий горіх і відти стримів клопоть бурої вати.

— Прибідняється, сволоч, — вилаявся я, але шкірянку всеж поніс до знайомого перекупника на Воздвиженку. У підвалі одного з будинків, недалеко від Арбатської площі куртка перейшла в руки літнього хирявого чоловіка в окулярах. Він покрутив її біля вікна, кілька разів підносив її до спеціально

засвіченої електричної лампи, подивився поверх окулярів, а потім запитав мене:

— Де це ти таке дрантя викопав?

— Що ти, Єгоричу, шкірянка непогана.

— Куди там! — передражнив перекупник, — поноси тиждень, вона й розсиплеться.

— Не розсиплеться. Любите ви, правда, за дешево купляти. Скільки даси?

Єгорич жваво повторив генеральний огляд і насупив брови.

— Двісті карбованців. Хочеш — бери. А більше не варта.

— За двісті біжи сам кради! Давай сюди, повезу на Всевятське.

Я колесував трамваем добрих сорок хвилин. На ленинградському шосе жваво снували перехожі і гаркали гудки автомобілів. Це були „години пік“, і трамвай, набитий пасажирами до нікуди, рухався поволі, здригаючись і видзвонюючи вікнами. За академією я зійшов і повернув праворуч у виселок. За рік тут теж багато чого змінилось: з'явився брук й тротуари, де-не-де лежав уже гладенький асфальт, виводились нові кам'яні корпуси. Так, ідучи повз дерев'яні будиночки, добрався я, нарешті, і до другого перекупника. На жаль, його не було дома. Мене зустріла ще не стара, але значно полиняла жінка, що знала мене кілька років. Вона злегка здивувалась моїй появі.

— Де ви цілий рік пропадали? Ай, яй-яй... Знову сиділи? Петро скоро прийде, посидьте. Він за цукром в крамницю пішов, — вона підставила мені стару незграбну табуретку і витерла її вогкою ганчіркою. — Сідайте. Значить все по-старому? А я думала, — виїхали зовсім з Москви, кудись подалі.

Ввійшов чоловік — здорова широкоплеча людина з пишними вусами, він зовсім не здивувався побачивши мене і зразу запитав:

— Що приніс?

Я зняв з себе шкірянку й подав йому. Жінка хотіла була поглянути теж, але чоловік сердито глянув на неї:

— Тобі що! Іди горшки мий!

Тут тільки поставив він на стіл великий паперовий пакунок і взявся розглядати куртку.

— Що це ти так збіднів?.. Чи не везе?

— Ти дивись, що принесли, та й усе. Годиться — бери, не годиться — давай назад.

— Чому ж не годиться. Візьму, — відказав він, а скільки хочеш?

— Говори ціну, я торгуватись не люблю.

Він навішось спробував натягти її на себе, а коли не вийшло, склав її вдвоє, як роблять досвідчені гардеробники.

— Сто п'ятдесят. Платити?

— Чортові заплаати.

Шкірянка знову опинилась у моїх руках.

Злість ось-ось мала вихопитись назовні, але я вирішив поїхати ще до одного перекупника, який здався мені чеснішим за інших. Його квартира була за п'ятнадцять хвилин їзди від Сокольнічеського круга. Їхати туди треба було не менш як годину. Я стиснув зуби і вирішив принести останню жертву.

Мене не їзда дратувала, такі вже нормальні витрати нормальної діяльності нашого брата. Дратувала свідомість того, що я наряджався на небезпеку за якихось дві сотні, які навіть за найгірших часів не складали й половини мого одноденного заробітку. Я повторював в думці різноманітні образи на адресу власника куртки, „дурень з ім'ям“, „збіднілий царьок“, і багато інших, навіть нецензурних виразів, але від цього злість не щезала. Так дійшов я до Богородського; надходив вечір. Кривою і невимощеною вулицею дійшов я до будинку перекупника краденого. Вся родина, що складалася з чоловіка, жінки і двох маленьких дітей, сиділа за столом і пила чай при світлі невеличкої електричної лампи. Побачивши мене, голова родини, єврей, з лисиною, кивнув головою, але навіть блюдечка на стіл не поставив.

Діти кинули на мене погляд повний підозри і до самого відходу не спускали з мене очей. Нарешті Соломон Мойсейович важко підвівся зза стола, витер лице кінцем сірої скатертини і пішов шукати на комоді окуляри.

— Так у вас усе спокійно? Це, звичайно, дуже добре, хоч я про себе цього не можу сказати... Не той уже товар пішов, розумієте. Раніш, бувало, й приносять більше й продавати вигідніш було. Вже як підставляти шию, то за щось путнє, правда? А тепер приносять раз на тиждень, що ж робити? Ви принесли мені оце шкіряне полупальто? Воно ж зовсім старе, що я з ним робитиму? Ви не пробували показати його комусь іншому? Даремно. Воно мені якраз не підходить. Минулого тижня мені принесли багато краще і то я не взяв, бо в Москві на них нема попиту...

— Давай сюди! — перебив я його трелі.

Я не взяв, а вхопив нещасну шкірянку... В цю хвилину в мені прокинулось таке обурення, що... між тим, я сів у трамвай, заховуючи зовнішній спокій і якби хтонебудь глянув на мене збоку, то навряд чи помігив би на моєму обличчі сліди якогось збентеження, бо маскуватись — найголовніше в поведінці зл чинця. Але я являв собою велику небезпеку для кожного, хто б захотів прощупати мою холоднокрівність. Я прямував до центру Москви. Поїзд метро висадив мене на Смоленській площі. Теплий вечір огорнув місто і засвітився теплим світлом зірок і електричних ліхтарів. Натовпи перехожих сунули вулицями і площами, як отара заведених олов'яних солдатиків, яким байдуже куди йти й що робити. Авжеж, я кажу так, бо добродійність — приділення цих людей. Злощасна шкірянка — предмет моєї злості тепер пекла мені плечі. Я йшов

швидким розмашистим кроком, намагаючись підкреслити свою незалежність від цих людей, багато з яких, очевидно, вже на своїй власній шкурі відчули, що таке втрата власності.

Я пройшов Бородинський міст і пішов понад річкою. Берег був пустий. Напівзатопл ні човни чорніли над берегом, поскрипуючи й погойдуючись бортами. Нарешті, вибравши тихий і закинутий завулок, я скинув з себе куртку, розстелив її на вогкому березі підкладкою догори, поклав на неї великий обліплений землею камінь і застібнув шкірянку на всі гудзики. Вилізши на рештки розбитого плота і, дійшовши до самого його краю, я шисила жбурнув куртку в крижану воду.

Вона видала звук, схожий на глухий удар дерев'яного молота...

ІСТОРІЯ З ПІДБРАНИМ ГАМАНЦЕМ

Лише тепер, після дурної історії з шкірянкою, я вирішив подзвонити на свою стару конспіративну квартиру. До речі, телефон встановлений в мене являв би чималий інтерес для московського карного розшуку, коли б він знав про існування такого. Як би там не було, але в умілих руках ця скромна штучка, пофарбована в чорний колір, була моїм рятівником. Справа дуже проста: припустимо, я попадаю у відділ міліції, мені не пред'явлено ніякого обвинувачення. Я ще тільки підозрілий, але перше питання, яке ставлять мені в міліції — одне і те ж: „Де ви працюєте?“ — „Трест Мосводобудпроект“, відповідаю я не моргнувши оком. „Ага, — багатозначно каже міліціонер, ніби за цією фразою схований секрет відомий лише йому одному. „Телефон там теж є?“ — „Звичайно“. Я витягаю записну книжку і кажу номер телефону своєї „установи“. Міліціонер дзвонить. Він довго з подробицями розпитує про мене — чи добре я працюю, чи не маю стягнень, чи дисциплінований. У відповідь він одержує одні лише позитивні відзиви, і цього досить, щоб він упевнився, що перед ним чесна людина. Звідки йому знати, що він розмовляє з моєю конспіративною квартирою, де кожна людина, що не назвала пароля, мій ворог.

Цю штатну посаду посідала жінка років тридцяти з гаком, в минулому завідувачка пивного рундука на якійсь московській околиці. Там вона розтратила кілька тисяч карбованців, а тепер ховається від правосуддя вже протягом трьох з чимось років. Я плачу їй шістсот карбованців на місяць лише за те, що від десяти до п'яти вона повинна сидіти біля телефону. В мою ж відсутність вона розпоряджалась такою самою сумою грошей, яку мала право брати з моїх запасів. Вона виконувала свою роботу досить сумлінно. За квартиру мені не платила, жила по паспорту, який я добув у Мар'їній Роші, шила собі модні плаття і фарбувала губи. Я подзвонив: хвилину або дві мені ніхто не відповідав, н решті в трубці почувся знайомий голос. Я сказав пароль і попередив, що зараз прийду. Схвильованим

від радості голосом вона висловила мені свою колишню прив'язаність, яка, між іншим, мене мало зворушувала.

Після спокійно проведеної ночі трапилось те, про що я збираюсь зараз розповісти. Я вийшов з дому о восьмій вечора. Хто був у Москві, той знає неповторну принадність ранніх осінніх сутінків, інколи так різоче схожих на вечір пізнього літа. Вітру зовсім нема, повітря чисте й спокійне. В садах і парках ще чуються веселі голоси. І тоді проймаєшся почуттям доброти й святкової благодущності до всього, що оточує тебе в цю хвилину. Забуваєш злість, стихійні спалахи зненависті, нервові стиски кулаків і весь віддаєшся цій пізній несподіваній м'якій чарівності, свіжості, широті і спокою.

В такому настрої був я тоді, коли зайшов до гастрономічного магазину за цигарками й побачив поперед себе біля прилавка невисокого чоловіка в осінньому пальто і в кепі чорного кольору, а на підлозі між мною та незнайомим — жовтий, місткий гаманець. Я міг нагнутись і підняти його, на мене ніхто не дивився, всі метушились біля різних прилавків, за якими височила велика кількість краму, починаючи від карамелі й кінчаючи настільними люстрами. Але, коли я, підкоряючись особливому інстинкту, відомому лише нам, представникам злочинного світу, нагнувся й гаманець підняв, то опинився на розшті двох широких доріг, одна з яких для мене була прямою, дослідженою і до подробиць знайомою, а друга — невідомою і тому інтригуючою. Саме оця заінтригованість — „а що як чесно?“ — а не що інше підштовхнули мене на рішення, яке іншим часом здавалося б мені щонайменше дивним.

— Це ваш гаманець?

Людина в осінньому пальто повернулась на голос і зразу полізла в бокову кишеню свого піджака.

— Що за неподобство! — намагаючись бути спокійним, сказав чоловік, ніби дивуючись з своєї легковажності. — Звичайно мій... Дякую... Дуже дякую! — Він взяв з моїх рук гаманець і одночасно стис обома руками мою руку. Потім трохи розгубившись і поправляючи кепку, додав:

— Ви мені... зробили велику послугу... Неоціниму... Зайдемо до мене, я тут недалеко.

Але я ввічливо відмовився, симпатії публіки, що оточила нас, були цілком на моєму боці. Можете зрозуміти, що це для мене була новина, від якої можна було зрадіти, але на цьому історія з гаманцем не закінчилась. Продовження її відбулося наступного дня ввечері. До цього часу події останніх місяців розчинились в цьому вічно бурхливому шумі автомобільних сирен, людських голосів, в безупинному русі електричних реклам, нове, нежданне і від того ще більш радісне сьогодні заслонило хмуре і непривітне вчора. Я вийшов з кіно на Пушкінській площі. „Курить сигари Гаванна!“ закликала яскраво-червона реклама поруч на чотирьохповерховому будинку. Я стояв, підвівши очі до цього гостинного запрошення і раптом почув знайомий

голос мого вчорашнього хвилинного знайомого в осінньому пальто. Вірніше не він, а комфортабельна „емка“ спинилась за два кроки від мене, а висунувшись з дверцят, усміхаючись, дивились добрі очі власника жовтого гаманця.

— От бачите, ми й зустрілись, — сказав він. — Сідайте в машину, поїдемо до мене.

Але я знову відмовився. І знову на цьому не судилось скінчитись історії з жовтим гаманцем. Продовження її сталося наступного дня. І, ніби скоряючись цьому могутньому потокові життєрадісності, день видався на диво сонячним, по-літньому ясным і безвітряним. В Центральному парку культури і відпочинку панувало святкове пошвавлення. Тут були тисячі молодих людей, дівчат, солідних старих жінок і чоловіків, алеями бігала багатоголоса дівчора. І сталося так, що цього разу опинився тут і я — злодій, що обманним шляхом утік з табору. Але цьому я, особисто, мало б дивувався, якби на майданчику біля ресторану не зіткнувся лоб у лоб з нав'язливим чоловіком в осінньому пальто. Цього разу він був не один. Невисока, середніх років жінка йшла з ним під руку. Я встиг лише здивовано пересмикнути плечима, а потім зовсім несподівано для мене опинився всередині, захоплений з обох боків.

— Ну, що! — сміючись сказав чоловік, — тепер попались!

— Та я бачу, що ви мене буквально переслідуете!

— Знайомтесь; моя дружина...

Віра Олександрівна подала мені свою тоненьку ручку.

— А мене звать Іван Петрович, — сказав власник гаманця, — будемо знайомі.

Я назвав ім'я й по батькові, яке зроду не було моїм власним.

— Ну, тепер вам уже не відкрутитись... Дружина вже знає, хто ви. Ми за вами здалеку стежили. Доведеться вам пообідати сьогодні з нами. Правильно я кажу, Віро?

— Ми вас просто не відпустимо! — підтримала дружина свого чоловіка. — А щоб ви не спробували тікати, повеземо його, Ваня, додому!

Я опинився в такому становищі, в якому не лишалось нічого іншого, як, жартуючи й добродушно обурюючись, іти за цим гостинним подружжям. Знайома „емка“ стояла біля головного виходу. Віра Олександрівна сіла за руль, ми з Іваном Петровичем — на задне сидіння, і машина помчала гладеньким асфальтом Калужського шосе, прямуючи до центру; обігнувши Трубну площу, машина виїхала на Рожественський бульвар і зупинилась перед монолітним восьмиповерховим корпусом, фасад якого був облямований сірими гранітними плитами.

— От ми й приїхали щасливо з своїм втікачем, — сказав Іван Петрович.

Ми піднялись на другий поверх. Іван Петрович відчинив вхідні двері англійським ключем і ми опинились у вузькому передпокої, в який виходило троє дверей: одні в столову, з якої двері вели до кабінету, другі — у вітальню і спальню;

треті двері вели до кухні. Все це мені на ходу пояснив Іван Петрович. Поки Віра Олександрівна готувала на кухні обід, ми обійшли всю велику квартиру і найбільше мені подобалась в кабінеті бібліотека, а у вітальні — кабінетний рояль. Читач, очевидно, пам'ятає мою пристрасть до музики, яку я виявив у Тулі. Іван Петрович це помітив.

— Це Віра Олександрівна в мене учиться... А ви — граєте? „Чи я граю?“... Я взяв кілька акордів, і сам здивувався, як це, після цілого року розлуки з роялем, не розучився грати. Акорди прозвучали бадьоро, урочисто, з тим особливим піднесенням, який виявляє в музиці наявність внутрішнього вогню. Іван Петрович підійшов ближче і поклав руку на моє плече, ніби хотів цим підбадьорити мене ще більше. Я зробив паузу і зіграв по пам'яті першу частину „Місячної сонати“.

Коли я скінчив, біля мене стояла також Віра Олександрівна.

— Чудово! Чудово! — вигукнула вона, — я вам зараз ноти принесу.

— Не треба, я в них нічого не розумію.

— Як же ви, на слух? — здивувалась вона.

Я кивнув головою. Вони здивувались.

— Так у вас слух надзвичайний, — сказав Іван Петрович, — талант! Ви — москвич?

— Ні, приїжджий, — збрехав я.

— Жаль, — зітхнув Іван Петрович, — були б ви москвичем, в консерваторію можна було б влаштувати. Вам слід учитись.

— Навіщо? — усміхнувся я і, сказавши першу брехню, вирішив брехати далі. У мене професія є, вона теж недалеко від мистецтва.

— Це ж яка?

— Я — журналіст.

— Ах, он що! — вигукнув Іван Петрович, — інтересна професія. Ви в Москві в командировці?

— Вгадали.

— Ну, тоді, будь ласка, влаштовуйтеся у нас, — раптом запропонувала Віра Олександрівна, а Іван Петрович гаряче її підтримав.

— Не соромтесь, послуга за послугу!

Такий негаданий поворот справи зовсім приголомшив мене. Лишатися туг, коли в мене є своя квартира! Що подумав „телефоністка?“ Я рішуче почав відмовлятися, доводити, що це неможливо, що в мене в готелі речі, нічого не помогло. Всі доводи були биті, а щодо речей, то мені запропонували перевезти їх сюди на „емці“.

І я лишився в цій квартирі, оточений щиросердою приязню двох зовсім незнайомих мені людей. Мені відвели кімнату з роялем, на тумбочці біля вікна стояв телефон. Хазяї якраз вийшли, і я вирішив повідомити на квартиру. Я підійшов до телефону якраз в ту хвилину, коли він задзвонив. Я зняв трубку.

— Це квартира професора тов. Леонова? — спитав невідомий чоловічий голос.

Я зовсім розгубився. „Квартира професора Леонова“...

— Одну хвилину, — відповів я і пішов когонебудь відшукати.

Я знайшов Івана Петровича в кабінеті за читанням газет.

— Пробачте, Іван Петрович... Ваше прізвище — Леонов? — запитав я таким тоном, ніби не вірив, що таке прізвище може взагалі існувати. Іван Петрович подивився на мене крізь окуляри і сказав, як щось абсолютно звичайне і просте:

— Так, я Леонов...

СИНИЙ КОСТЮМ

Цю ніч я провів неспокійно. Думки лізли в голову довгою, якій не було кінця, валкою, змінюючи одна одну, стикаючись між собою. То я переносився уявою в хмурі Таганрогські вулиці, то уявляв спокійне, сковане холодом кладовище в Карелії, самотню, нікому невідому могилу дівчини, що понесла в землю ніжну любов до всього благородного, чистого. Про що б не думав я цієї ночі, лежачи в затишній кімнаті в гостях у члена уряду, але обов'язково повертався до сумних спогадів про Наталію. Містика, так само, як і брехня є неодмінним супутником нашого брата. Разом із спадковим почуттям боягузства, обов'язковим через постійний страх, вона являє той вантаж вироблених і прищеплених ре ідивів, які й відрізняють злочинця від чесною людини. Ці навички, що легко переходять в пороки, в свою чергу розгалужуються на багато собі подібних і відомих — як зло, несправедливість, хитрість, лицемірство, зухвалість, розпуста, бажання збагачуватись. Але в природі людей нашого сорту є й інші риси, які, на жаль, не завжди помічають романти й драматурги. Ця риса — рабська вірність законові традицій спайки, обов'язкової, як присутність повітря, щоб не задихнутися. Можна знайти двадцятичотирьохлітнього юнака з бороною, прачку без мозолів на руках, годинникаря, що не вміє поставити маятник, але ви ніколи не знайдете справжнього злочинця, щоб він когось видав представникам влади.

Одна риса, ніколи ніким не помічена, властива великій більшості людей, що належать до злочинного світу. Письменники, що відображають цей світ так чи інакше, односпайно, ніби за якоюсь дивною згодою, виводять злочинця, як людину грубу, деспотичну, з душею глибоко загубленою, загрозуло в намулі всіляких пороків. Вони не побачили за цією грубою шкаралупою емоційного серця, природної доброти, які майже ніколи не виявляються зовнішніми ознаками, але які існують і навіть прогресують. Саме ці роздуми приводили мене весь час до спогадів про нещасну Наталію. Її любов до Кудрявцева була така велика, що вона не вагаючись прощала йому всі гріхи, навіть тоді, коли вони йшли врозріз з її власною чесністю. Ця внут-

рішня слабкість мала свою сильну сторону, остільки сильну, що історія, яку я розповів кільком довіреним вуркаганам, коли змився спід опіки відомого москвича в ресторані на вулиці Кірова, справила такий великий ефект, що Наталію ладні були прилучити до лику святих, як би такий чин існував в злочинному світі.

Продовження історії з жовтим гаманцем, нічим не оскверненої під час мого перебування в квартирі Івана Петровича Леонова повернулось для мене самим несподіваним боком, щойно я покинув його гостинні апартаменти. Я дуже полюбив за ці дні Івана Петровича і Віру Олександрівну для того, щоб скомпроментувати їх славою переховувачів злочинного елемента. Розпрощались ми дуже зворушливо. На прощання я знову грав першу частину „Місячної сонати“, яка на думку Віри Олександрівни, повинна була посвідчити, що ми обов'язково ще зустрінемося.

Незабаром я знову перетворився в бродячого москвича. Це були дні, коли я мав можливість перетравити велику порцію психологічної їжі, зажитої під час перебування в квартирі на Рожестьвєнському бульварі. Я давно забув і жовтий гаманець і його хазяїна, але гостинність, з якою мене було прийнято, знову і знову повертали мене до цього, як мені здавалося на перший погляд, незначного випадку.

І справді, єдиний доказ чесності, який коштував мені звичайного руху руки, так широко був оплачений. Думки про цей незначний гаманець, розвиваючись в моїй голові, змінилися настільки, що я сам собі несамохіть поставив питання: а що як весь вік прожити чесно? Це було остільки нове, що відповіді я навіть не пробував шукати. Вечір того дня, коли мені запало в голову таке питання, я відмітив на календарі червоним олівцем. З „телефоністкою“ я був небалакучий, вона й не розпитувала мене про причину зміни. В нашого брата так часто буває такий настрій, що знати про причини цього, значить перетворитись в свідка.

Потім трапилось зо мною одно з давніх перетворень. Кілька годин тому я ще був під владою тієї роздвоєності, яка зветься блуканням у темряві. Поза цією роздвоєністю була гамірлива післяобідня столиця. Вона жила яскраво й неповторно, на всю красу своїх вулиць-панорам. Цими вулицями крокував я — людина непевних потягів і неоформлених почуттів. Хто знає, може серед цього енергійного плину людей я був єдиною темною плямою?..

Праворуч від себе я побачив сходи. Вони були такі широкі, стрункі і так красиво підводились вгору, що мені захотілось пройти по цьому блискучому відшліфованому паркеті. Ці сходи, здавалось, не відчували моєї ходи: вони навіть не зарипіли піді мною. І коли я опинився у великій залі, тісно вставленій залізними ліжками, гору над моїми почуттями взяв, нарешті, інстинкт і я озирнувся навколо. Це був звичайний гуртожиток,

чисто вибілений і охайно прибраний. Шість широких вікон з обох боків приміщення вщерть наповнювали його сильним осіннім світлом. В далекому кутку, ліворуч, були двері, що вели до іншої кімнати; звідти долітало шльопання босих ніг по мокрій підлозі — йшло прибирання. В залі було так тихо й порожньо, як і в мене на душі. Так саме це, а не щось інше, може вивести людину мого складу з байдужого стану.

В одну хвилину хід моїх думок враз перестрибнув в інший бік. Тепер ця зала повернулась до мене своїм нутром, розчинивши переді мною свої шафи, і зір безпомилково намацав серед цього багатства найдорожче. Ним був синій шевіотовий костюм, шитий на замовлення, на шовковій підкладці з двобортною жилеткою. Коли здобич була під пахвою, знову з'явилися широкі і красиві сходи. Цього разу вони зарипіли піді мною кілька раз і досить часто — я спускався покvapно перестрибуючи через дві сходинки. Звичайний професіональний спокій з'явився в мене в ту хвилину, коли моя нога торкнулась асфальту. Це означає цілковиту безпеку. Першому-ліпшому зустрічному я міг би дати вичерпну відповідь про походження костюма, який ніколи не був моїм. І моя відповідь ні в кого не могла б викликати ні найменших сумнівів навіть тоді, коли б переді мною був найвередливіший адвокат. Москва дає нашому братові необмежені можливості щодо збуту. Велика мережа скупних магазинів, розташованих на базарі і по всьому місту, гостинно розчиняє двері перед кожним зустрічним, якщо він володіє шматком матерії, придатним для носіння взуттям, шовковою і шерстяною хусткою і т. ін.

З однаковою люб'язністю пролавець почне розглядати товар злодія і чесною людини. Касирка навіть не гляне на вас, виплачуючи гроші зза свого скляного прикриття. За таких умов наш брат не завжди вважає потрібним звертатися до свого вічного ворога — хитрого й жадібного перекупника, а несе товар просто в скупний магазин, кудинебудь на Сталешніков провулок, чи на Арбат. Точнісінько так зробив і я. Високий продавець з тонким проділем у волоссі і з фельдфебельськими вусами протягом добрих п'ятнадцяти хвилин розглядав мій шевіотовий костюм, але так і не знайшов в ньому ніякої вади.

— Скільки хочете?

Я назвав ціну досить скромну, хоч вона й була трохи вищою від тієї, яку я міг одержати в перекупника. Продавець здивовано звів брови.

— Ну, знаєте, цю ціну можна було два роки тому просити. Тепер в магазині дешевше — і він запропонував мені суму, майже вдвоє меншу від тієї, яку я назвав. Ледве стримуючи обурення, я забрав назад костюм і попростував до іншого магазину. Там запропонували стільки ж. Я зціпив зуби... і згодився. Я пішов з грішми в кишені і не міг зрозуміти, що сталося навколо мене. Сліпе божевілля разом з почуттям невдоволеності все настирливіше шукало виходу.

СТЕЖКИ-ДОРІЖКИ

І знову, як багато разів останнім часом, я згадав Таганрог, Женьку Кудрявцева... Власне, мені нікому було сповідатись. Я був самотній і закинутий в цьому великому місті, як піщинка в густому лісі. Самогність легко хилить до спогадів. Я уявив себе молодшим лише на один десяток років; минуле підкралось обережно, боязко озираючись назад, ніби соромлячись мене й мого теперішнього життя...

...Поїзд відміряв кілометри. Я сидів на приступцях вагона, ближчого до паровоза — щупленький юнак шістнадцяти років, у синій притертій сорочці. Навколо розстелились безкраї поля. Розгойдані вітром хилились липневі трави і сердито пихтів паровоз. А ще вчора упевнений голос класного керівника, викладача російської мови, владно лунав у великій класній кімнаті. Петро Володимирович давав останнє напучення. Його вихованці починали з наступного дня самостійне життя. Петра Володимировича любили всі. З надзвичайною легкістю вмів він відтворювати в уяві учнів смішні гоголівські персонажі, копіювати їхній акцент, міміку і самому лишатись цілком серйозним тоді, коли весь клас захопився від сміху. Навіть граматику, до якої наші серця найменше лежали, він викладав так цікаво, дотепно, що її можна було слухати без кінця.

Я ріс забіякою. Протягом учбового року мене по кілька разів пересаджували з парті на парту, переводили з основного класу в паралельний, читали напучування, скаржились на мою поведінку батькові... Єдине, що рятувало мене від виключення, була відмінна успішність. Я був найдібнішим учнем і легко ханав на льоту те, що іншим давалось після впертої і клопітної праці.

Книжки замінили мені все. В чотирнадцять років я читав Генріха Манна і Пісемського; в п'ятнадцять зачитувався Бальзаком, Шекспіром, Гете. Прочитане я сприймав неусвідомлено, інколи воно діяло на мене шкідливо, але кожну нову, ще невідому книгу я вивчав з великою жадобою.

На останніх лекціях у школі від учнів вимагали домашніх зошитів. До цього моменту звичайно готувались усі, бо зошит, який потім ставав єдиним спогадом про учня, мав бути на совість чистим і акуратним. Зразкові дівчата носили десятки кольорових олівців і з любов'ю переводили з сторінок солідних журналів через копірувальний папір вигадливі візерунки на обкладинку зошита... Коли класний керівник викликав мене, я зостався на парті й хмуρο повідомив, що в мене є „один зошит для всіх предметів“. Петро Володимирович наказав дати його. Я покопався в парті і достав загальний зошит в поляній коленкорівій обкладинці і подав його. В зошиті було все, починаючи від алгебраїчних формул і кінчаючи нотними записами.

— От бачиш, Антоша, — сказав учитель з докором, — в останній день мені доводиться червоніти за тебе... Чому ти не приготував зошитів?

— Хай зубрили переписують, а я не буду... — огризнувся я.

На випускному вечорі, розповідаючи батькові про мої успіхи й неспіхи, Петро Володимирович легенько потяг мене за вухо і додав, опускаючи руку на моє плече:

— Ваш син піде далеко, якщо свої здібності прикладе до розумної справи...

Ці слова я згадував і потім, але тоді їх зміст був мені не зовсім зрозумілим. Ні, я просто не знав життя, не розумів його різноманітності, дуже туманно уявляв майбутній вплив людей на мою свідомість, психіку... Охочий помріяти, я погано замислився над пекучими питаннями життя, яке завтра повинен був почати як рівноправний трудівник.

В Москву я віз невеликий багаж, який складався з старенького плетеного кошика і сірої ковдри, в яку була загорнута подушка. В подушці був і весь мій досаток — дванадцять карбованців, старанно зашитих матір'ю. Перший конфлікт, який мав знаменувати початок мого самостійного життя, відбувся у вагоні. Я підсів до гуртка літніх людей, встрияв у суперечку про творчість Еміля Верхарна і був жорстоко розбитий щуплим, в пенсне білобородим дідусем, з яким спробував помірятись силами.

В тамбурі дідусь повчально сказав мені:

— Ви, юначе, багато начитались, а логічно мислити не можете. Безсистемно у вас виходить, архаїчно...

— Не менше вас прочитав, — нахабно відповів я, — чого вчити? — дідусь трохи здивувався, ширше випадкового відкрив очі і, різко зачинивши за собою двері, сховався у вагоні.

— Це не юнак, а цілий скандал, — долетів до мене обурений голос дідуса. — Он яка молодь пішла, хуліганіста! — Я байдуже махнув рукою. Спереду була Москва — велика, манлива й невідома. Я чекав зустрічі з нею кілька років. Москва! — це слово породжувало в голові незвичайні плани, сміливі думки, дерзкі бажання, — яка далека вона була від тієї, в якій я зараз тону в спогадах!

Москва всмоктувала мене як губка, що всмоктує вологу, і мені самому зараз не вірилось, що були дні, коли я працював, жив, кипів в цьому казані енергії, будучи маленьким гвинтиком у великій машині любові й творчості. То були дні, коли народ, міцніше затягнувши паски, забувши про власні нужди й потреби, будував своїм потом і кров'ю величний палац, який був надійним захистом його щастя. Але чим далі просуvalась робота, тим нетерплячішими і нестійкішими ставали окремі люди. Їх було небагато: вони хотіли збирати плоди чужої праці і зажити весело раніш, ніж буде завершено велике діло. Ці люди ставали на хисткі стежки-доріжки, мріючи про те, щоб самим задоволь-

нитись розквітлим життям, не думаючи про щастя інших. Стежки-доріжки вели в глибоку безодню, але для них вона була спокуслива своєю новизною. Глибока безодня не була пустинею. Десятиліття нагромадили там ще слабих духом. Безодня безремства прийняла новаків. Серед них опинився і я — меткий хлопець, що піддався дурманному запахів грошей, вина і розкошів...

СПРАВЖНЯ ДІВЧИНА

На цьому спогади обірвались. Яскраве зоряне небо, глибоке як океан, висіло над столицею. Час був повертатись додому. Я пішов додому тією млявою і нехепливою ходою, що якнайкраще скидалася на мій настрій.

„Телефоністка“ спала, широко розкинувши своє тіло на ліжку. Я швидко погасив світло і заснув. Полудень застав мене ще в постелі. Вставши, я переодягнувся у все свіже й вирішив відпочити. Видався один з останніх ясных сонячних днів. Осінь вже давно зняла з дерев зелене листяне покривало і готувалась поступитись місцем холодній московській зимі.

Пішки я дійшов до центру і спинився перед будинком центрального телеграфу. Ця брила сірого граніту, що оживлялася лише блиском широких масивних вікон, надавала моїм думкам ще більш холодного відтінку. Згадувався „звіринець“ на Петровці, і на душі ставало пусто й тяжко. Легкий порив вітру несподівано приніс дзвінкий жіночий сміх:

— Антон Кудеяров!

Я озирнувся і зразу згадав школу, дитячі жарти на березі Дніпра, шкільну забастовку зза того, що в нас відібрали класного керівника, екскурсії в ліс... Дитинство промчалось в голові разом, всією силою веселих почуттів і обірвалось так само несподівано, як виникло. Шура, та сама Шура, що сиділа колись зі мною на одній парті. Тепер переді мною стояла дозріла, вродлива й принадлива дівчина в темносиньому модному демісезоні і високому капелюшнику. Кілька секунд я мовчки дивився на неї й думав, що з цієї зустрічі я вийду ще більш пригніченим і прибитим. Шура все тільки усміхалась.

— Це ти, Шура!

— Адажеж ти, Тося? Так?

— Звичайно.

— І так само, як колись мрієш стати письменником? Давно в Москві?

Не знаю чому, але мені здалось, що саме час збрехати.

— Я лише сьогодні приїхав...

— І оглядаєш визначні місця Москви. Чудесно! Тобі просто пощастило. Я сьогодні вихідна і берусь тобі показати все, все!... Ти так змузнів, виріс... І став скучним. Чого?

Я знизав плечима. Другий іспит, подібний до того, який я недавно пройшов у квартирі на Рождественському бульварі, знову підстерігав мене. Цього разу я повинен був, як ідіот, пройти по Москві, тисячу разів мені відомій. Але Шура була дівчиною справді дивною і зовсім не звертала уваги на мою зосередженість. Вона безупинно розповідала, сміючись, і я довідався, що в Москві вона вже шість років, учиться в архітектурному інституті і через два роки дістане диплом інженера. Крім того, Шура володіла дивним даром розмовляти про все так яскраво, що я несамохіть захоплювався давним-давно мені відомим і знайомим. Я йшов поруч неї і відчував, яка величезна різниця між мною і нею. „От як можуть відмінитися двоє колись зовсім однакових людей!“ — подумав я.

— Колю Арефьева пам'ятаєш? — спитала Шура. — Той, що Купером зачитувався. О, він тепер великий чоловік! Прокурор одного з районів Києва. А Рібакова-душечку ще не забув? Адаже яким боягузом був... Працює в ЕПРОНІ і який водолаз! А Гуревич брав участь в проектуванні метрополітена. Підем прокатаємось, до речі!

Ми ввійшли на станцію „Охотний ряд“. Десятки разів бував я тут, але тепер під враженням її урочистих пояснень, я почав як слід розуміти й відчувати те, що здавалось уже набридлим.

Я грав свою роль мляво, без особливого захоплення, там, де це конче потрібно було, ставив питання, говорив так чи ні, роблено дивувався, щоб підтримати розмову, а Шура запалювалась усе більше й більше, щоки її розрум'янились, радість звучала в голосі. І — незрозуміла річ: чим веселішою ставала вона, тим більш ніяковим і незрозумілим здавалось мені моє становище. Уривки думок, які я притягав буквально силоміць, відмовлялися брати потрібний напрям і безладно пролітали в голові, змінюючи одна одну, зникали і знову з'являлись з легкістю жовтих весняних метеликів. Потім вона спитала мене все тим же чистим дівочим голосом, але в моїх вухах це питання прозвучало з такою силою, ніби до них поставили могутній радіорепродуктор.

— А ти — учишся, працюєш?

В дитинстві, пам'ятаю, якимсь трапився такий випадок. Ми гуляли на дворі під високою горою — четверо маленьких сопливих хлопчиків. З приводу якоїсь баночки, за допомогою якої ми ліпили з піску бабку, я посварився з хлопчиком з сусіднього двора і ткнув його кулаком в груди. Хлопець був слабосильний і упав на пісок. Поблизу була його мати. Вона підскочила до мене — висока, худа, із зморшкуватим обличчям, — і закричала:

— Ти нащо чоловіка вбив? — Це було сказано навмисне, з бажанням злякати мене, і жінка досягла цього.

Раптове запитання Шури подіяло на мене набагато сильніше. Кілька хвилин я зовсім мовчав. „Я — злодій“, — повинен був сказати я. Це було б суворо, непоправно і жорстоко, але це

була правда, і я не міг її сказати. Я подивився на Шуру, ніби на її чистому рум'яному обличчі можна було щось прочитати, секунди йшли, а треба було щось відповісти.

— Журналіст, Шура...

Я здивувався, як рівно і впевнено прозвучав мій голос. Шура й на хвилину не мала сумніву, що це правда.

— Тоді тобі соромно не знати, наприклад, що тут будується.

Ми вийшли з метрополітена в кінці бульвару, що виходив на Волхонку. Просто перед нами тягнувся довгий дощаний паркан, з якого дощ змив білу фарбу.

— Тут будується Палац Рад, — сказала Шура, — головний зал розрахований на 20 тисяч місць, ти це знаєш із газет. Щоб його збудувати, потрібні інженери і архітектори, десятки тисяч робітників, сотні десятників, нормувальників, хронометражистів. Взагалі — такий штат майстрів своєї справи, якого повністю вистачило б на реконструкцію всієї Домініканської республіки. Якби я почала вчитися на два роки раніш, я певно уже б працювала на цьому будівництві. А тепер не доведеться. Коли скінчу інститут, воно, може, закінчиться...

Вона сказала це з ноткою незадоволення, а потім розмова її прибрала знову веселого тону, і Шура заговорила про величезний розмах будівництва в нашій країні, про гігантські масштаби роботи, про творчі горизонти... Один час мені здавалось, що вона мене просто агітує і крім будівництва, проектів, металічних ферм, фундаментів і перекриттів нічим більше не цікавиться і нічого не знає. Але коли Шура зовсім плавно перейшла до інших, більш особистих тем, зробивши це природньо й розумно, вкладаючи в кожную фразу живу й доступну думку, я мусив визнати за нею першість. Вона не розуміла, що її розмови родили в мені почуття, прямо протилежні тим, які вона, можливо, хотіла в мені викликати. Йй було приємно копатися в горах людських почуттів, переживань, виловлювати все гидке, низьке і розпліскувати це своїм дзвінким, дівочим сміхом. Потім мені спало на думку, що вона добре знає, хто я, і поставилась довірливо до мене лише тому, щоб протягом кількох годин викликати мене на одвертість, а потім присоромити і піти не сказавши до побачення; та коли я крадькома глянув на неї, вираз її обличчя був таким же довірливим і відкритим, яким воно було 10 — 12 років тому. На хвилину, вичерпавши запас своїх думок, Шура звернулася до мене.

— Ти всю дорогу мовчав! Розповідай, де бував, як працюєш...

Я замислився на кілька хвилин — лише для того, щоб зацепитись за щонебудь маленьке й незначне, вийти на широку дорогу брехні і обрушитись на співбесідника всією силою свого уміння брехати. Я почав розказувати їй історії про редакторів, що не читають своїх газет, про редакційні аврали, про газетних „уток“, взагалі про все, що було відомо мені з журналів. Але чим більше я брехав, тим сильніше почував свою безвихідь.

Настав момент, коли власна брехня здалась мені остільки гидкою, одвортною, що хотілось обірвати себе на півслові.

Шура слухала мовчки, з великим інтересом і, здавалось, уважно стежила за моєю думкою. Вона повірила й тому, що я завідую закордонним відділом в республіканській газеті і тому, що мій редактор страждає ожирінням у важкій формі, тому, що кур'єрша, розносячи співробітникам редакції чай, завжди інтересується тим, що лише кожен до чергового номеру.

Потім, коли прийшла черга замовкнути мені, я простяг їй руку і сказав таким тоном, ніби був щиро радий зустрічі:

— Ну, Шура, велике тобі спасибі. Приїжджай в Алма-Ату. Я тут з тобою забалакався, а мені ще в двох поважних установах побути треба... — я подивився на годинник і стис її руку. — Приїжджай!

Розпрощавшись, я полегшено зітхнув. Роль приїжджого було розіграно не погано. Кого ще доведеться мені грати, дякуючи своїй гидкій професії?

І зовсім несподівано, недалеко від камінного мосту налетів на Костю - Графа.

— Костя?!

— Звичайно, я.

— Давно на волі?

— Місяць... — він замовк, потім поклав руку мені на плече і сумно зітхнув. — Я думаю про те, скільки зла можуть завдати суспільству... два негідники...

БУДИНОК НА ДМИТРІВЦІ

Зима наближалась до кінця. Дули різкі, холодні вітри, гаяючи по оголених вулицях вихряні змійки снігу. Крізь ці різкі спалахи зими, весна надходила швидко і впевнено. Вона розбивала крихку кригу на Москві-ріці, стрімголов погнала її безформені брили вниз. Вони плили, як отара білих баранів, нагромаджуючись одна на одну, по-старечому кречучи, розкачуючись і втоплюючи свої кінці в почорнілу крижану воду. Сніг держався ще на схилах Воробйових гір, в'яло відлежувався на вузьких смужках газонів садів і парків і лежав, як зжовкла вата, на вибоїстих полянках в Богородському. Весна відчувалась у повітрі. Люди скидали хутра, валяне взуття. В один з сонячних днів на Театральній площі перед сквером бадьоро кричав передвісник ранньої весни — продавець квітів. Їх розхоплювали, радіючи і мрійно вставляючи в петлиці демісезонів.

Це була не моя весна, — двадцять шоста з дня народження. Вона прийшла байдужа й чужа до всього, що мене хвилювало й мучило протягом двох останніх місяців. Шістдесят днів я був чеснішим за самого ангела: не крав, не зустрічався з жуліками, лише частіше ніж звичайно спускався в арбатський підвальчик, замовляв вино, шашлики, салати і самотньо пив до того часу,

доки відчував, що можу підвестися без сторонньої допомоги. Я думав про те, що півжиття прожито по-пустому, безцільно і тоскно, що попереду така сама пустка, безперспектив'я, чергування удачних справ з місяцями тюрми, етапів, висилки... Це не лякало, а гнітило своєю одноманітністю і нудьгою. Я думав про це, крокуючи опівночі по Москві, переходячи з вулиці у вулицю, і пихкаючи цигаркою. Дійшовши до квартири, подививсь у вікна; було темно. Я постояв хвилину, другу і пішов далі, сховавши руки в кишені пальто. І знову, як три місяці тому, дув на Бородінському мосту вітер і чорніла внизу набухла річка. Дорогомилівська була порожня. Я пішов нею спокійно і не поспішаючи, як людина обтяжена своїми почуттями. Там, де починається Можайське шосе, повернув назад і пішов берегом ріки до Воробйових гір. Вони впливли ледве освітленою плямою, похмурі, як ця весняна ніч. Несвідомо я ступив на відталу землю, розгледів в темряві покручену стежку і вийшов нею на шпиль. Обабіч в'яло сіріли скупі снігові плями. З цього крутого схилу Москва скидалася на величезний казан, освітлений з середини міліоном яскравих вогнів. Чужа й байдужа, вона мовчала, широко розпростерши застигли щупальці електричних ліхтарів...

Тихо. Дує легенький вітрець, ледве чутно долітає віддалений плескіт води. В таку пору добре заглянути вперед на кілька років, відчувати й прощупувати те, що сьогодні ще є таким далеким і неможливим, побачити себе в ореолі шани й слави, таким же, як колись молодим і дужим... Вірити в можливість того, що здається ідеалом.

— Хіба зза цього не варт стати чесним?

Ця думка підняла мене з бетонної криниці, в яку я впав.

— Як стати чесним?

Далека Москва відповідала все тим же мовчанням. Вона не визнавала мене, свого незмінного пожилця. Я перебрав у думках усі книжки, що колись читав, але ні в одній з них не знайшов відповіді. І пригадався рядок, чутий колись, дуже давно, здається, в дитинстві:

...Кому повім печаль мою?..

Стало холодно. Відкотив комір, заховав глибше руки в кишені і озирнувся. Пустельна тиша й морок, — сірий, тремтячий, вогкий... Самотність. Ідка, як запах кислоти, тяжка, як карельська берега. Хвилини шикувались в чергу, невблаганні, як врок.

Завтра не мусить бути таким, як учора.

Це пролетіло ясно, просто, впевнено, не лишаючи місця для сумнівів. Думки ще не мали виходу, але вже відчули волю, як бранець, якому раптом розірвали кайдани.

Розступився морок.

Свіжа весняна прохолода подула з ріки. Сірий серпанок полив над куполами кремлівських церков, піднявся над дахами будинків, лишивши на них тоненьку плівку інею. Москва про-

кидалась гулко й хапливо; по набережній мчались трамваї, на вулицях з'явилися ранні перехожі, автобус пройшов через камінний міст, легко похитуючись бортами.

Прокинулось місто - володар,
Могутній великан...

Дорога вниз була завдовжки в одну цигарку. Сірий холодний асфальт приймав несмілі промені сонця. Захотілось пройти пішки, щоб розім'яти обважнілий тулуб і розігрітись. Я зайшов у кімнату тихо. „Телефоністка“ прокинулася і здивовано подивилась на мене, чи я не п'яний. Я усміхнувся і кивнув їй головою. Мені було приємно, що це може викликати в неї різні здогади і припущення. Було легко роздягатись, лягати в постіль, знаючи, що через кілька годин прокинешся з думками, які вивисив під серцем протягом безсонної весняної ночі. „Телефоністка“ заговорила. Я спинив її рухом руки — мені хотілось заснути лише з думками про наступний день...

Якщо глянути на цей будинок згори, він схожий на букву „П“. Вільний простір, розташований між двома вертикалями, являє широкий двір з квітником посередині. У просторий в'їзд протягом цілого дня входять і виходять автомобілі. Вони поволі об'їжджають квітник і вишиковуються по обох боках фасаду в рівні шереги.

В будинок ведуть два під'їзди. Сюди вливаються сотні людей: в фойє, біля вікна, на якому висить табличка „черговий комендант“, стоїть кілька чоловік, чекаючи перепустки.

Тут міститься прокуратура Радянського Союзу. Я підходжу до віконця й почуваю, що не зможу подивитись комендантові просто в вічі. Але це доводиться зробити. Все ж я більше дивлюся на віддуті кишені його френча... Зараз має розкритися все, що було виношено і вимучено, продумано до подробиць і відчуте за останні два місяці. Може, повернутися й піти, не сказавши ні слова?

— Ви до кого, товаришу? — чую я питання звернене до мене, і це підштовхує мене прийняти рішення.

— Мені треба до прокурора Радянського Союзу.

Комендант стає ще серйознішим.

— В якій справі?

— В особистій.

— Може, вам треба звернутися безпосередньо у відділ?

— Ні, лише до прокурора.

Комендант знизав плечима.

— Подзвоніть, якщо дозволить, я видам перепустку. Внутрішній телефон праворуч у будці.

Входжу до будки. Наглухо зачиняю двері і, залишившись на самоті, востаннє запитую себе: знімати трубку чи ні? Зараз ще є можливість стукнути за собою дверима і вийти у веселу

Москву. Через кілька хвилин цієї можливості може не бути... Треба знати, що таке для нашого брата воля, щоб зрозуміти те, що я відчув в одну хвилину.

Але трубку я знімаю.

Коли я сказав телефоністці прізвище прокурора, вагання ще тривало. Потім я почув голос того, хто повинен був мене зрозуміти. Тепер усе було поставлено на карту. Відступати нікуди. Ідучи сюди, я навіть придумав, з чого почати, що сказати прокуророві, але тепер зовсім розгубився і слова вилетіли в мене з голови. Нарешті я заговорив. В трубку летіли уривки фраз, незакінчені думки, але, дивне діло, прокурор, здавалось, читав їх на відстані. Він сам пішов мені назустріч, договорюючи те, що я лише думав сказати, ніби підбадьорював мене говорити сміливіше. Коли, нарешті, я з'ясував своє прохання, прокурор навіть паузи не зробив.

— Зараз замовлю перепустку.

У мене здригнулося всередині. Наближався останній іспит...

— Але, громадянин прокурор, документи в мене... липові.

— Дурниці! пропустимо без документів!

І от дорогоцінна перепустка в мене в руках. Я підіймаюсь на п'ятий поверх пішки хоч ліфт і працює. Міліціонер суворо розглядає перепустку. Потім повертає її назад, багатозначно підморгуючи й усміхаючись.

— Будь ласка!

СПОВІДЬ

Міліціонер моргнув даремно. Якби не глибокі шкіряні крісла, не килим на всю широчінь кімнати, не книжкова шафа червоного дерева, заповнена книжками; нарешті, якби за великим письмовим столом не сидів чоловік, обличчя якого відоме по багатьох портретах і фотографіях, — я міг би подумати, що попав в одну з добре знайомих камер на Петровці 38.

Це було таким незвичайним, що я, ввійшовши в кабінет прокурора, спинився на порозі вкрай здивований. Одинадцять осіб, фізіономії яких промовляли самі за себе, були тут у камері. Коротше кажучи, тут було одинадцять уркаганів, серед них одна жінка і Костя-Граф, все в тих же хутряних пімах і в коротенькій досі, очолював цю братію. Побачивши мене, він так виразно усміхнувся і таким тоном сказав: „Здрастуйте“, що ті, що сиділи поруч з ним, голосно розсміялися.

— Це що, теж знайомий? — вигукнув прокурор.

— Ще б пак! — весело сказав Костя-Граф. — Ми ж удвох начальника комуни обкрутили.

Я багатозначно подивився на Костю. Він зрозумів мій погляд і кивнув прокуророві:

— Це він попереджає мене не видавати секретів...

Знову вибухнув сміх. Я був остаточно збитий з пантелику, і щоб повернути розмову в інший бік, сказав:

— Цю ніч я провів в роздумах на Воробйових горах. Я прийшов заявити, що хочу стати чесною людиною... Але ви... мене не посадите?

— Навіщо садити, якщо ви до мене добровільно з'явилися? — просто сказав прокурор. — Ви з ними не змовлялись?

Я ще раз глянув на всю братію і заперечливо похитав головою.

— З десятком з них я зовсім незнайомий, а Костю-Графа бачив кілька місяців тому назад.

Прокурор звернувся до Кості:

— Це вас так зовуть?

— Це моя родова кличка.

— Значить, ви прийшли в один день, зовсім не змовляючись? Ну, що ж, розсідайтесь, півничники. Як ви гадаєте, Костя, — сказав він сміючись, — більше ніхто не прийде? Та я, між іншим, подзвоню начальникові слідчого відділу. — Він зняв трубку. — Будь ласка, третій. Товариш Левін? — він знову глянув на наші промовисті обличчя, усміхнувся, поправив окуляри. — Тут у мене дванадцять апостолів зібралось... Так. Сметаюка, так би мовити... Може ще хто внизу проситиметься. Подзвоніть, щоб пропускали не затримуючи. — Потім подивився на мене й додав: — І без документів...

Ми розсілись в дві шеренги, — по шість біля кожного боку стола, що стояв впритул з письмовим. Прокурор сидів навпроти нас, скромний чоловік, вбілений сивиною, точно такий, яким подають його художники й портретисти. Синій піджак, далеко не нового крою, туго обтягав його широкі покати плечі. Обстановка примушувала до щирості. Ми повели розмову на-чисту, не ховаючи найменших провин. Прокурор слухав, іноді ставив питання, коли ми дуже часто вживали незрозумілих слів з нашого лексикону, допомагав, коли хто не знав, не міг так швидко підшукати закінчення своєї думки і, здавалось, читав у наших серцях. Це була зворушлива і чесна громадянська сповідь людей, що перемогли власні інстинкти, самих себе. Коли я скінчив, прокурор уважно подивився на мене і запитав, трохи схилившись над столом:

— Скажіть, Кудеяров, що ж підказало вам кинути ваше прибуткове ремесло? Красти тяжче стало?

— Ні, не тяжче. Збут став дешевшим.

— А от ви, Костя, як гадаєте?

— Та що ж, громадянин прокурор! Витягнеш — акредитив, а що з ним — дітей хрестити будеш, чи що? — Я помітив зручну щілину і вирішив спробувати її, щоб впевнитись у твердості нашого становища.

— Скажіть, — мовив я, звертаючись до прокурора, — а як нам вас називати: громадянин прокурор, чи товариш?

Не минуло й двох секунд, і ми почули відповідь:

— Звичайно, товариш.

Значить, справа була не вжарт. Ми переконались в цьому зайвий раз, коли зайшов начальник слідчого відділу, невеликий чоловік, дуже рухливий і з орденом на грудях. Радянська влада рушила назустріч своїм зіпсованим громадянам.

— А що, Кудеяров — теж тут? — спитав раптом Левін.

Я підвівся.

— Ні, ні, сідайте. Ви знаєте — звернувся він до прокурора, — це злодій — інтелігент. Його всі букіністичні магазини Москви знають...

— Та що ви кажете! — здивувався прокурор. — Ви, значить, добре письменний?

— Добре.

Він подивився на мене ще з більшою цікавістю.

— А де б ви хотіли працювати?

Я опустив голову й замислився. Моею мрією була газета, фейлетон... Прокурор відчув мої вагання.

— Ви не соромтесь, говоріть щиро.

Я відповів не підіймаючи голови:

— Хотів би працювати в газеті... Та знаю, що це лише мрія... Газета повинна робитись чистими руками...

Прокурор презирнувся з начальником слідчого відділу.

— А от те, що ви прийшли до мене, — відповів він, — і те, що ви мені зараз сказали, дає право гадати, що у вас тепер чисті руки.

Сповідь тривала чотири години. Ми вийшли з кабінету покорені, збуджені цією казковою дійсністю, що виявилась такою досяжною й всеочищуючою. О дванадцятій ночі нам знову треба було зібратись, цього разу в редакції „Известий“. Мені, як і іншим учасникам, видали на руки посвідки: „Видана ця т. А. Кудеярову в тому, що він такого то числа був на прийомі в прокурора СРСР і зобов'язаний з'явитися знову такого то числа о такій то годині“. Посвідка була скріплена підписом начальника слідчого відділу і мала охороняти нас від можливості потрапити в міліцію чи в карний розшук. На сходах, коли ми спускались вниз, нас знову спинив Левін. Він відвів нас убік і видав кожному по 30 карбованців.

— Це вам до завтра. Красти ж тепер незручно...

В „Известиях“ сповідь повторилась. Знову був присутнім прокурор, начальник слідчого відділу і не менш як п'ятдесят журналістів. Нас частували чаєм, бутербродами, цигарками, шоколадом. Ми розповідали про своє життя, відповідали на запитання і почували себе зовсім вільно. Журналісти строчили в своїх блокнотах наші правдиві зізнання.

Потім перейшли до найголовнішого. Кожен висловлював свої наміри і навіть вказував місто, де бажає жити. Двоє попросили залишитися в Москві, третій побажав в Люберці, жінка-домушниця мала в Сталінграді матір, ще двоє попросились на Україну, в Полтаву і Ніжин, двоє захотіли в Горький, двоє — в Алма-

Ату. Я потвердив своє бажання працювати в газеті й попросився на південь до Чорного моря. Слово було за Костею. Він опустив очі додолу й сказав глухо, не поспішаючи:

— Мені треба подалі від всяких спокус міста... На зимівку... Главпівнічшлях...

— Скажіть, — запитав прокурор, — а де зараз Ванда?

— В концтаборі, — похмуро відповів Костя.

— Може візьмете її на поруки? Ми випустимо. Костя так і лишився сидіти, нагнувши голову, і я бачив, як стиснулись у нього щелепи. Він думав хвилинку, другу, потім сказав так само глухо, але роздратовано:

— Не треба. У неї кров зіпсована.

Ми залишили редакцію майже перед самим ранком. Площа була тиха й пустельна. Одинокий міліціонер стояв на перехресті, потираючи руки від вимушеного безділля. Суворий і величний, темнів на своєму постаменті Пушкін.

Я відділювався від компанії і пішов з Костею. Цю першу легальну ніч хотілось провести так, щоб не було й натяку на минуле. А тому додому вирішили не йти. Я запропонував переночувати на Київському вокзалі, і ми попрямували туди пішки, тихо співаючи пісню. Ми влаштувались на шкіряному дивані в залі першого класу й швидко задрімали. Незабаром нас розбудив жіночий голос старої людини, що не втратив, однак, різкості:

— Вставайте, молоді люди. Прибирання.

Костя сів і протер очі.

— Ти, бабуню, забирайся звідси і не заражай спати.

— Як так — забирайся! — кричала бабка, самолюбство якої було зачеплено не вжарт. — Я зараз мигом старшого покличу, — вона швидко майнула вбік і побігла по відполірованих плитах.

Прийшов черговий вокзалу, людина сувора, висока, без картуза.

— Куди їдете, громадяни?

— Нікуди не їдемо.

— Тоді доведеться звільнити вокзал.

— Нічого ми не звільнимо, — твердо відповів Костя.

— Побудемо до ранку, а потім підемо, — підтримав я.*

Черговий послав бабку за міліціонером в кімнату НКВС, а сам залишився стерегти нас. Замість міліціонера прийшов цивільний — агент карного розшуку при вокзалі. Черговий висловив свої сумніви й агент попрохав наші документи. Ми могли показати довідки, видані прокуратурою, але вирішили грати роль і заявили, що документів у нас нема.

— Хто ж ви такі? — підозріло глянув на кожного з нас агент.

— Злодії-рецидивісти, — спокійно відповів я.

Бабка ахнула, черговий від здивування розкрив рота, агент сунув руки в кишені. Костя помітив цей рух перестороги.

— Не бійтесь, до бійки не дійде... Ми у вас сьогодні тут переночуємо, і якщо трапиться хоч одна крадіжка, можете по-

садити нас обох. Ми хочемо постерегти спокій пасажирів. Можете вірити слову Кості-Графа.

Агент переглянувся з черговим, черговий кинув на нас погляд повний незрозумілості, бабка тихенько відсунулась геть. І тоді на світ з'явився магічний папірець. Агент узяв його з підкресленим спокоєм, прочитав, повернув нам, хвилину подумав і лише тоді запитав, розвівши руками:

— В чому річ, з'ясуйте!

— Дуже просто,— мовив Костя.— Були злодії, тепер чесні люди.

Агент добродушно усміхнувся.

— Доведеться залишити їх,— звернувся він до чергового п ● вокзалу.

— І будьте спокійні,— додав я,— все буде в порядку!

Цієї ночі нас ніхто більше не турбував. Ми прокинулись дуже пізно, і перше, що я побачив, продерши очі, була черга за газетами. Я штовхнув Костю і він прокинувся:

— Посидь, я зараз.

Я став у чергу і купив газету. Повернувшись віддав Кості "Правду", яку він узяв абсолютно байдуже, а сам, розгорнувши "Известия", захолов від здивування. „Розмова начистоту“ — так звався підвал на третій сторінці. Зверху перед текстом стояло знайоме прізвище Левіна. Я зразу зрозумів, що справа торкалася лише нас. Сів поруч з Костою й почав жадібно ковтати фрази. Дочитавши до кінця, обійняв здивованого Костю і схопився на ноги.

— Дивись! Надрукували!

Костя вихопив газету з рук. Вп'явся в неї очима і теж підвівся.

— Ходім!

— Куди?

— В прокуратуру. Пішли!

На Смоленській площі начальник відділу міліції інструктував міліціонера. Костя шарпнув мене за рукав:

— Це буде останнім моїм хуліганством.

Він пішов на середину площі, зупинився біля тих, нахабн ● зміряв обох з голови до ніг і запитав їдким, знущальним тоном:

— Про що ви тут радитесь?

Тепер зміряли з голови до ніг Костю.

— А ви хто такий? — запитав начальник відділу.

Костя визивно випнув груди, засунув руки в кишені і потім зовсім спокійно обклав обох такою добірною лайкою, що я, стоячи поруч, відчув нервовий дріж.

Начальник відділу схопився за кобур, Костя рухом руки спинив його:

— Не треба. Прочитайте, що написано в цій газеті і ви зрозумієте причини моєї нахабної поведінки.— Він сунув в його руки „Известия“, а потім ткнув довідку прокуратури.— І крім того,— додав він,— це моє останнє хуліганство...

ФІНАЛ

Прокурор Радянського Союзу вийшов на трибуну.

Цвіт московських більшовиків сидів у залі, обрамленій стрункою величною колонадою.

— Товариші!

Зал притих. Прокурор зробив паузу, глянув на зосереджені обличчя делегатів партконференції.

Він говорив про переможний ріст країни соціалізму, про велетенські розмах соціалістичної індустрії, колективного сільського господарства, про небачений розквіт соціалістичної культури в Радянському Союзі.

Про зміцнення більшовицької пильності й потребу оголошення нещадної війни ідіотській хворобі безпечності говорив прокурор.

Говорив про нечисть, що пробралась всякими шляхами на наше будівництво, в сільське господарство, на транспорт. Рядом яскравих прикладів розкривав гниле нутро ворога.

— Треба оволодіти більшовизмом! — закликав він,— треба навчитись очима політика-більшовика дивитися на навколишні явища, вміти проникнути в глибину цих явищ, розкривати справжню їхню природу, їхню справжню суть!

Лунали оплески. Прокурор знову зробив паузу і до того, як перейти до прикінцевої частини своєї промови, випив води.

— Тепер я хочу сказати кілька слів про те,— говорив він далі, витираючи спітнілий лоб,— як на нашій ділянці прокуратури, суду, міліції, органів НКВС, що ведуть, як ви знаєте, специфічну роботу, сяє сонце перемігшого соціалізму.

З цими словами він підвів руку вгору, підкреслюючи урочисте значення того, про що мав розповісти.

— Я хочу сказати про дивне явище, яке, до речі сказати, привернуло до себе велику увагу закордонних державних діячів,— про явки з повинною... Приходить до мене людина й каже: „Ось, товаришу прокурор, дві з половиною тисячі карбованців, які я вчора „свиснув“. Даю сам слово честі, що ні єдиної копійки з цих грошей я собі не залишив. Це моя доля з тих шістнадцяти тисяч, які ми „злямзали“ разом з іншими. Я їх не назову, моя етика цього не дозволяє, але я ручаюсь, що завтра вони самі прийдуть і скажуть про себе. А прийшов я тому, що більше цим ділом займатись не хочу“... Прийшов до нас карний злочинець Дінгер, за кличкою „Костя-Граф“, що „працю-

вав", як він висловлюється, в поїздах прямого сполучення Москва—Хабаровськ і обкрадав пасажирів. От цей Костя-Граф і сказав мені, що, поперше, йому не дають „працювати“ акредитиви: „що з ними дітей хрестити?“ А головне — він не хоче бути більше відщепенцем в соціалістичному суспільстві. Він — топограф, і ми на його прохання направили його в Головне Управління північного морського шляху. Він їде зараз в бухту „Угольную“, як спеціаліст і організатор цілої партії робітників. Для перевірки йому було видано кілька десятків тисяч карбованців на закупівлю інструментів, і зараз нас повідомили з Північморшляху, що працюю Кості-Графа вони дуже задоволені, що він закупив інструменти, чесно звітувався і завтра їде в бухту „Угольную“... Прийшов ще до нас Антон Кудеяров, людина, що спеціалізувалась на крадіжці шкіряних пальто. Ми його направили в газету, тому що він непогано пише фейлетони. Кожну п'ятиденку він присилає мені свої друковані твори.. І таких немало. Це люди, яких зробила людьми наша соціалістична батьківщина. Ось що пише один з них:

„Я більше як десять років провадив життя сповнене безлічі часто дуже небезпечних пригод і гри з людьми. Фінський ніж — мого вірного супутника в минулому,— я замінив на перо, яким передаю на папір слова свого серця. Раніш я писав:

Проститутка, горілка клята..
Все життя в них одних встає,
Павутинням залізних ґратів
Переплутали серце моє.

„А тепер — пише він,— я співаю іншим голосом:

В моїм селі, над нивами густими
Зоря встає, й біля моїх воріт
Дівча лукаве з чорними очима
Про мене згадує під шепіт буйних віт.
І я клянусь, що працю не покину,
Мое тут щастя вперше розцвіло,
Й лише тоді, як Волгу перепиним
Ми греблю, повернусь на село.
Що був я злодієм, п'яницею безвісним,—
Пройшло все те, як вітер по землі.
І буду я в колгоспі трактористом
І першим гармоністом на селі“.

Ось, товариші, що означає остаточна перемога соціалізму в нашій країні.

... За місяць до цього Костя проводив мене на вокзал. Ми довго ходили вздовж перону, і він розповів мені про думку, що мучила його.

— Жаль, що ти їдеш так скоро... Ти знаєш, я думаю ось про що — чи не написати нам відкритого листа всім вуркаганам Радянського Союзу?

— Слухай мене, Костя,— відповів я,— нас з тобою вилікував час. Це найкращий лікар. І той, хто хворіє тим, від чого ми вже вилікувались, від цього лікаря не втече...

Швидко пробігали кілометри пахучого весняного чорнозему. Я шукав в пам'яті найщасливіший день в моєму житті, але не знайшов кращого за той, який пережив в свою двадцять шосту весну.

Москва відходила на північ.

До нової щасливої зустрічі, білокам'яна столице!

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ КНИГИ.

Авторизований переклад
В. Козаченка.

ВІТЧИЗНА

Не вишні плід солодкий,—
А хліба чорний шмат,
Будьонівка й обмотки,
Гвинтівка і бушлат.
Не дім, не тепла ласка,
Не ніжний дзвін цикад,
Морозний вітер Спаська,
Царицині і Кронштадт.
Вітчизна!.. Сніжний Пітер
В Жовтневі грізні дні,
Вітчизна! Вісім літер,
Відстояних в огні.
Вітчизна — цвіт лілеї,
Вітчизна — серця спів.
Шумлять навколо неї
Чотиринадцять морів...

Вітчизна! Як сказати
Про тебе, краю мій?..
Вітчизна — ніжна мати
Моїх думок і мрій,—
Кура і тепле Горі,
Сади в ранковій млі,—
Вітчизна, перша в морі
І перша на землі,
Шляхи мільйонів злиті
В один широкий шлях,—
Вітчизна краща в світі,
Відстоюна в боях!—
Труди не йдуть на вітер,—
Бійцям живий вінок—
Сузір'я в вісім літер,
В одинадцять вірок.

*М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ
(До 50-річчя з дня смерті)*

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ І ЕСТЕТИКА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Естетика революційної демократії знайшла блискуче наукове філософське обґрунтування в магістерській дисертації вождя російської революційної демократії — Миколи Гавриловича Чернишевського. В дисертації „Эстетические отношения искусства к действительности“, як і в інших роботах з питань літератури і мистецтва взагалі, Чернишевський завдає нищівного удару ідеалістичній естетиці і, спираючись на найпередовішу матеріалістичну філософію домарксового періоду, на філософію Фейербаха, будує досить струнку естетичну теорію.

Чернишевський в своїй знаменитій дисертації ставить і розв'язує питання надзвичайно важливого значення: „Существенная цель моего исследования — рассмотрение вопроса об эстетическом отношении произведений искусства к предметам объективного мира и к явлениям жизни, рассмотрение того, до какой степени справедливо господствующее ныне мнение, будто бы истинно-прекрасное, которое принимается существенным содержанием произведений искусства, не существует в объективной действительности, и осуществляется только искусством. С этим вопросом неразрывно связаны вопросы о сущности прекрасного и о содержании искусства“.¹

Отже, Чернишевський в дисертації ставить і розв'язує три основні питання естетики: 1) суть прекрасного, 2) що є змістом мистецтва і 3) значення мистецтва.

Щоб відповісти на ці питання, Чернишевський піддає критиці погляди на них ідеалістичної естетики.

Ідеалістична естетика взагалі проголошувала основним змістом мистецтва прекрасне. Сфера мистецтва обмежується сферою прекрасного. А тому що прекрасне в дійсності не існує, твер-

¹ Н. Г. Чернышевский. Статьи по эстетике, ОГИЗ — СОЦЭКГИЗ, 1938, стор. 140—141.

дять ідеалістична естетика, то предметом мистецтва дійсність не може бути. Правда, деякі ідеалістичні естетики визнавали прекрасне в природі, але робили при цьому суттєве застереження, що воно, мовляв, скороминуче і недовершене. Прекрасне в дійсності лише блідий відблиск потойбічної краси. Мистецтво з'являється в результаті незадоволення людини прекрасним в дійсності і вона вносить в природу прекрасне, витворене фантазією.

Чернишевський висміює твори мистецтва, в яких розглядається любов і прекрасне, вигадане порожньою фантазією, і показує причини появи такого погляду на прекрасне: „Возьмем для примера обыкновенный сюжет произведений искусства — любовь и красоту. Человек может мечтать об идеальных красавицах; но может мечтать только при двух условиях: когда у него еще нет, или уже нет серьезной, действительной потребности любить, а есть только фантастическое направление мыслей к тому, что „любовь высшее благо жизни“, к тому, что „он необыкновенный человек, выше всех этих жалких людей“, из которых на деле многие умнее и благороднее его, что поэтому „он должен любить не так, как они“, что поэтому он может полюбить такую же необыкновенную красавицу, какой он сам необыкновенный человек. Вот первое условие; но его мало; нужно еще второе — надобно, чтобы человек не имел случая видеть красавиц, не имел даже случая видеть и просто хорошеньких женщин, иначе он тотчас же, при своей внутренней пустоте, влюбится по уши и будет толковать и другим и себе о том, как необыкновенно счастлив он, встретив „неземное“ существо. Но все это фантастическое мечтание о „неземной красоте“, вся эта фантастическая невлюбленность и влюбленность бедна, смешна, жалка перед действительной любовью“.¹

Критикуючи ідеалістичний погляд на прекрасне, Чернишевський пише: „Определяя прекрасное, как полное проявление идей в отдельном существе, мы необходимо приходим к выводу: прекрасное в действительности только призрак, влагаемый в нее нашей фантазией“; из этого будет следовать, что „собственно говоря прекрасное создается нашей фантазией, а в действительности (или по Гегелю: в природе) истинно прекрасного нет“; из этого, что в природе нет истинно прекрасного, будет следовать, что „искусство имеет своим источником стремление человека восполнить недостатки прекрасного в объективной действительности“, что „прекрасное, создаваемое искусством, выше прекрасного объективной действительности“ — все эти мысли составляют сущность гегелевской эстетики и являются в ней не случайно, а по строгому логическому развитию основного понятия о прекрасном.²

¹ Н. Г. Чернышевский. Статьи по эстетике, ОГИЗ — СОЦЭКГИЗ, 1938, стор. 50.

² Н. Г. Чернышевский. Статьи по эстетике, ОГИЗ — СОЦЭКГИЗ, 1938, стор. 15.

А коли „прекрасное в действительности только призрак“, то нічого і домгатися прекрасного життя на землі. Прекрасним можна лише милуватися, побачивши його в творах художника. Таке мистецтво відвертало увагу людини від земного життя, від боротьби за прекрасне життя на землі в сферу пасивного споглядання недосяжного ідеального прекрасного. Таке мистецтво приборкувало людину, знекрилювало її, робило рабом оточення, присипляло активну діяльність.

Різко критикуючи гегелівську естетику і особливо її епігонів, що сприймали слабі сторони гегелівського вчення, Чернишевський знаходить і високо цінує позитивні сторони гегелівської естетики. Чернишевський часто сприймає гегелівський аналіз явища, але різко заперечує його висновки, що ведуть від життя, від дійсності в сферу гегелівської абсолютної ідеї.

Чернишевський зруйнував поняття краси, прекрасного, як абстрактної ідеї, протиставивши матеріалістичне розуміння, що впливало з глибокого аналізу дійсності і мистецтва. „Ощущение, производимое в человеке прекрасным — светлая радость, похожая на ту, какою наполняет нас присутствие милого для нас существа. Мы бескорыстно любим прекрасное, мы любимся, радуемся на него, как радуемся на милого нам человека. Из этого следует, что в прекрасном есть что-то милое, дорогое нашему сердцу. Но это „что-то“ должно быть нечто чрезвычайно гибкое, если можно так выразиться, нечто способное принимать самые разнообразные формы, нечто чрезвычайно общее; потому что прекрасными кажутся нам предметы, чрезвычайно разнообразные существа совершенно непохожие друг на друга.

Самое общее из того, что мило человеку и самое милое ему на свете — жизнь; ближайшим образом такая жизнь, какую хотелось бы ему вести, какую любит он; потом и всякая жизнь, потому что все-таки лучше жить, чем не жить; все живое уже по самой природе своей ужасается гибели, смерти и любит жизнь. И мне кажется, что определение прекрасного — „прекрасное есть жизнь“, „прекрасно то существо, в котором видим мы жизнь такую, какова должна быть она по нашим понятиям; прекрасен тот предмет, который выказывает в себе жизнь и напоминает нам о жизни“, — мне кажется, что это определение удовлетворительно объяснит все случаи, возбуждающие в нас чувства прекрасного“.¹

Щоб ясніше зрозуміти, щоб наочніше розкрити визначення прекрасного, проаналізуємо логічний хід думки Чернишевського. Загальне визначення прекрасного Чернишевським — це життя взагалі, життя, як реальна об'єктивна діяльність, як сфера дії людини. Так розглядаючи своє визначення прекрасного, Чернишевський не тільки не дає можливості розуміти під цим ствер-

¹ Н. Г. Чернышевский. Статьи по эстетике, ОГИЗ — СОЦЭКГИЗ, 1938, стор. 8—9.

дження і соціального ладу, існуючого за часів Чернишевського, а, навпаки, таким визначенням говорить про необхідність змінити той соціальний лад. Та Чернишевський не задовольняється лише таким загальним визначенням. Він прямо говорить про повне визначення прекрасного життя в розумінні соціального ладу. Справді прекрасне таке життя, яким воно мусить бути за нашими поняттями. Наголошуючи цю сторону в прекрасному, Чернишевський цим самим мобілізує людину на боротьбу з тим, що стоїть на перешкоді досягненню прекрасного життя, тобто такого життя, яке б нам хотілося мати. Звідси випливає питання про ідеал життя, який, в свою чергу, виведений з історичної практики соціального життя.

В теоретичних роботах Чернишевський наближається до вірного розуміння того, яким чином складається поняття ідеалу. Наводячи приклади того, що хороше життя, життя, яким воно мусить бути, в різних суспільних класах розуміється по-різному, цим самим Чернишевський показує, що ідеал прекрасного життя складається в причинному зв'язку від соціального середовища. А в своєму романі „Что делать?“ у сні Віри Павлівни Чернишевський показує ідеал прекрасного соціального життя в розумінні революційної демократії, тобто передової частини народу часів Чернишевського.

Прекрасне — це життя, точніше — „прекрасное, — говорить Чернишевський, — это полнота жизни“. Але загальне прекрасне виступає в своїх конкретних поодинчих проявах, формах.

Виступаючи проти скарг ідеалістичної естетики на те, що в природі, в житті дуже мало зустрічається прекрасного, Чернишевський доводить: хто хоче знайти прекрасне, той знаходить його завжди. Тільки порожні безбарвні люди не знаходять його. При чім Чернишевський розуміє окремі прояви прекрасного в житті не тільки в пейзажах, взагалі в природі, як такі, а й у житті людини особливо, в її діях, спрямованих на досягнення прекрасного життя, на боротьбу з тим, що проти стоїть прекрасному; прекрасне в благородних діях людей в такому розумінні, яке надає йому великий революціонер-демократ: „путь доблести, самоотвержение и высокой борьбы с низким и вредным, с бедствиями и пороками людей не закрыть никому и никогда“...

„Жизнь так широка и многостороння, — продовжує Чернишевський, — что в ней человек почти всегда найдет досыта всего, искать чего чувствует сильную и истинную потребность. Пуста и бесцветна бывает жизнь только у пустых и бесцветных людей, у людей, которые только толкуют о чувствах и потребностях, на самом деле не будучи способны иметь никаких особенных чувств и потребностей, кроме потребности рисовать, актерствовать и пускать блестящие фразы“.¹

Там же, стор. 46—57.

В однім місці дисертації Чернишевський говорить, що „счастливая борьба, как бы ни была она тяжела, не страдание, а наслаждение“¹.

Уже само поширення розуміння прекрасного, що, по суті, відповідало дійсному поняттю прекрасного народом, а не розумінню його зіпсованим всякими штучними відокремленнями від живого життя індивідом, — уже таке розуміння давало науковий ґрунт для плодотворчого росту мистецтва. Чернишевський довів, що мистецтво буйно розцвітає свіжим і радісним квітом лише тоді, коли глибоко входить своїм корінням в реальне життя, і навпаки, в'яне, знекровлюється і зрештою зовсім засихає, будучи позбавлене життєдайних живущих соків.

Порівнюючи визначення прекрасного ідеалістичною естетикою і своє, Чернишевський пише: „Из определения „прекрасное есть жизнь“ будет, напротив, следовать, что истинная, высочайшая красота есть именно красота, встречаемая человеком в мире действительности, а не красота, создаваемая искусством; происхождение искусства должно быть при таком воззрении на красоту в действительности объясняемо из совершенно иного источника; после этого и существенное значение искусства явится в совершенно другом свете.“

Таким образом эти два различные определения ведут к двум совершенно различным взглядам на прекрасное в объективной действительности, на отношение фантазии к действительности, на сущность искусства. Они ведут к двум совершенно различным системам эстетических понятий“².

На конкретних прикладах Чернишевський доводить, що мистецтво не може обмежуватись сферою прекрасного з його моментами — „возвышенным, комическим“ — точно визначених, канонізованих ідеалістичною естетикою. Ідеалістична естетика, омертвляючи мистецтво, заганяє зміст його в прокрустове ложе трьох естетичних вимірів — прекрасне, возвишене, комічне.

Сфера искусства не органичивается одним прекрасным и его так называемыми моментами, а обнимает собою все, что в действительности (в природе и в жизни) интересует человека не как ученого, а просто как человека; общеинтересное в жизни — вот содержание искусства. Прекрасное, трагическое, комическое — только три наиболее определенные элемента из тысячи элементов, от которых зависит интерес жизни. Перечислить эти подразделения значило бы перечислить все чувства, все стремления, от которых может волноваться сердце человека“³.

Таке поширення змісту мистецтва впливало у Чернишевського з правильного філософського розуміння об'єктивної дійсності, як першопричини всього духовного. Заперечуючи по-

¹ Там же, стор. 35.

² Там же, стор. 15.

³ Там же, стор. 123—124.

ложення ідеалістичної естетики про те, що прекрасне вноситься в природу із зовні, Чернишевський на сотнях прикладів доводить існування прекрасного в реальній об'єктивній дійсності, як одного з проявів дійсності, як одного з атрибутів її.

Але однак мистецтво не може обмежуватись зображенням тільки прекрасного. Воно мусить відображати всі сторони життя, які цікавлять людину.

Такий погляд на мистецтво з'явився не в наслідок логічного застосування філософії Фейєрбаха до теорії мистецтва, як це деколи можна стріти в окремих статтях, що розглядають естетику Чернишевського. Матеріалістична філософія Фейєрбаха була лише дороговказом при розгляді історичного ходу розвитку мистецтва. Чернишевський підсумував художню практику світового мистецтва, теоретично узагальнив те, що було зроблено мистецтвом.

Канони ідеалістичної естетики були цілковито порушені художнім гением Шекспіра, величчю Пушкіна. Життя в його повноті і багатогранності могутнім потоком влилося і засяяло в усій своїй красі в творах мистецтва. І від цього художні твори не зблідли, не втратили своєї краси, а, навпаки, збагатилися найпрекраснішим — життям. Геніальний полередник Чернишевського, Віссаріон Белінський, проголосив: „Поэзия есть жизнь по-преимуществу“. І це визначення теж з'явилося як узагальнений теоретичний висновок з глибокого аналізу світового літературного процесу.

Апология життя Чернишевським не приводить його до теорії підробки мистецтва під дійсність з метою обдурити почуття людини. Чернишевський прямо говорить, що мистецтво повинно не „подражать действительности“, а „воспроизводить“ її, що визначає, як говорить сам Чернишевський, не „подделку под внешнюю форму, а передачу внутреннего содержания“. В цьому суттєва різниця між тими теоріями, які теж говорять про примат дійсності, але невірною розуміють, невірною тлумачать естетичне відношення мистецтва до дійсності і естетикою Чернишевського.

Та це ще не повне визначення значення мистецтва. Мистецтво, говорить Чернишевський, відображаючи життя, пояснює його. „Существенное значение искусства, — пише Чернишевський в дисертації, — воспроизведение того, чем интересуется человек в действительности, воспроизведение всего, о чем он думает, что его радует или печалит. Но, интересуюсь явлениями жизни, человек не может волей или неволей, сознательно или бессознательно, не произносить о них своего приговора; и поэт или художник, не будучи в состоянии перестать быть человеком вообще, а не только отвлеченным художником, не может, если б и хотел, отказаться от произнесения своего приговора над изображаемыми им явлениями жизни; приговор этот выражается в его произведении — вот новое значение произведений

искусства, по которому искусство ставится в число нравственной деятельности человека.¹

Чернишевський вимагає від мистецтва, щоб картини, які воно змальовує, були „проникнуты определенной мыслью“. А раз художні твори повинні бути пройняті певною думкою, то звідси випливає і третє значення мистецтва — вносити свій присуд над явищами життя. Так обгрунтовується теорія критичного реалізму. Так обгрунтовується вимога революційної демократії до мистецтва, показуючи негативне в соціальній дійсності, впливати на дійсність, розвінчувати соціальну несправедливість, боротися з самодержавством, з усяким соціальним ладом, побудованим на експлуатації людини людиною.

Ідеалістична естетика, як ми вже казали, бачила причини з'явлення мистецтва в тому, що людина не знаходить в дійсності краси, яка б могла задовольнити людину, а тому людина творить цю красу в своїй фантазії і втілює її в твори мистецтва, щоб вічно „безкорыстно созерцать ее“. Мистецтво — це своєрідна забавка. Звідси випливає теорія „мистецтво для мистецтва“.

Чернишевський підкреслює, що прекрасне, по-перше, існує в дійсності, і коли мистецтво відображає його, то з метою служити людям, а не тільки „безкорыстно созерцать“. Мистецтво, яке твориться на основі абстрактної ідеї прекрасного, не витримує критики дійсності і скоро гине, забувається людьми, неблаганний час скидає такі твори мистецтва в ріку забуття — Лету. А коли мистецтво і відбиває прекрасне в дійсності в своїх образах, то лише для того, щоб, задовольняючи естетичне почуття людей (а Чернишевський говорив, що „прочное наслаждение дается человеку только действительностью“), впливати на розвиток життя, служити реальним життєвим потребам. Мистецтво тільки тоді стає справжнім мистецтвом в повному і високому розумінні цього слова, коли керується життєвою правдою, а керуючись життєвою правдою, служить людям підручником життя, допомагає краще розбиратися в дійсності. Окремі прояви прекрасного виступають не відокремлено, не відірвано від інших явищ життя, прекрасне завжди знаходиться в діалектичній єдності з усією сукупністю проявів життя. Наведемо цитату з „Очерков гоголевского периода русской литературы“, яка має дуже важливе значення для розуміння поглядів Чернишевського на мистецтво якраз в тому значенні, яке ми тільки що висловили:

„Мнения, которые так сильно и убедительно выражены Белинским в этом отрывке, совершенно противоположны идеям трансцендентальной философии, в особенности системы Гегеля, основывавшей все свое эстетическое учение на том принципе, что искусство имеет исключительным предметом своим осуществление идеи прекрасного; искусство, по этим идеалистическим понятиям, должно было сохранять совершенную независимость

¹ Там же, стор. 133.

от всех других стремлений человека, кроме стремления к прекрасному. Такое искусство называлось чистым искусством.

И в этом случае, как почти во всех других, Гегелева система устанавливалась на половине пути и, отказываясь от строгого вывода последствий из своих коренных положений, допускала в себя устаревшие мысли, противоречившие этим положениям. Так, она говорила, что истина существует только в конкретных явлениях, а между тем в эстетике своей ставила верховною истинною идею прекрасного, как будто идея эта существует сама по себе, а не в живом действительном человеке. Это внутреннее противоречие, повторявшееся почти во всех других частях Гегелевой системы, и послужило причиной ее неудовлетворительности. Действительно, существует человек, а идея прекрасного есть только отвлеченное понятие об одном из его стремлений. А так как в человеке, живом органическом существе, все части и стремления неразрывно связаны друг с другом, то из этого и следует, что основывать теорию искусства на одной исключительной идее прекрасного с действительностью. В каждом человеческом действии принимают участие все стремления человеческой природы, хотя бы одно из них и являлось преимущественно заинтересованным в этом деле. Поэтому и искусство производится не отвлеченным стремлением к прекрасному (идеєю прекрасного), а совокупным действием всех сил и способностей живого человека. А так как в человеческой жизни потребности, например, правды, любви и улучшения быта гораздо сильнее, нежели стремление к изящному, то искусство не только всегда служит до некоторой степени выражением этих потребностей (а не одной идеи прекрасного), но почти всегда производится его (произведения человеческой жизни, этого нельзя забывать) создаются под преобладающими влияниями потребностей правды (теоретической или практической), любви и улучшения быта, так что стремление к прекрасному, по натуральному закону человеческого действия, является служителем этих и других сильных потребностей человеческой природы. Так всегда производились все создания искусства, замечательные по своему достоинству. Стремления, отвлеченные от действительной жизни, бессильны; потому, если когда стремление к прекрасному и усиливалось действовать отвлеченным образом (разрывая свою связь с другими стремлениями человеческой природы), то не могло произвести ничего замечательного даже в художественном отношении. История не знает произведений искусства, которые были бы созданы исключительно идеєю прекрасного: если и бывают или бывали такие произведения, то не обращают на себя никакого внимания современников и забываются историей, как слишком слабые, — слабые даже и в художественном отношении.¹

¹ Н. Г. Чернышевский. Избранные сочинения. Государственное Издательство „Художественная литература“ 1934 г., стор. 402.

Наведена нами цитата, крім сказаного нами вище, має і друге важливе значення. В ній ясно висловлено відношення Чернишевського до Гегеля і розуміння ним філософії великого ідеаліста. Чернишевський розкриває внутрішнє протиріччя гегелівської філософії. Чернишевський бачить геніальність Гегеля в тому, що він часто, на основі законів діалектики, може розкрити явище, але потім, ідучи шляхом ним же вигаданої абстрактної ідеї, приходять до зовсім протилежних висновків, що аж ніяк не відповідають ним же самим правильно розкритому явищу. Чернишевський, крім цього, дає тут високу оцінку поглядам Белінського на мистецтво.

Естетика Чернишевського вимагає від мистецтва „воспроизводити действительность“, щоб краще розуміти її, вимагає від мистецтва бути підручником життя, виносити присуд над дійсністю, коли це потрібно.

Але все ж таки естетика Чернишевського багато в чому споглядала в тім розумінні, що послідовно не проводить думки про активне втручання людини, і саме суспільної людини, в об'єктивну дійсність. Та невірно роблять і ті деякі дослідники, що цілком відкидають розуміння Чернишевським саме цього, лише на тій підставі, що, мовляв, він, спираючись на філософію Фейербаха, не міг піти далі свого вчителя. Насправді Чернишевський дуже часто підіймався до діалектичного розуміння явищ. І Маркс, і Енгельс, і Ленін високо цінували Чернишевського, і як політичного діяча, і як мислителя, і як літературного критика і письменника. Маркс називав Чернишевського великим російським ученим і критиком, який показав „банкротство „буржуазной“ политической экономии“. Енгельс говорив, що історико-критична школа в російській літературі, тобто школа Чернишевського і Добролюбова, пішла далеко далі від усього того, що сказано з цього приводу офіційною наукою Франції і Німеччини. Енгельс називав Чернишевського соціалістичним Лессінгом. Визначаючи історичну роль Чернишевського, В. І. Ленін називав його одним із попередників російської соціал-демократії. Енгельс в післяслові до статті „Социальное отношение в России“ дає дуже високу оцінку Чернишевському і говорить, що „вследствие интеллектуального барьера, отделявшего Россию от Западной Европы, Чернышевский никогда не знал произведений Маркса, а когда появился „Капитал“, он давно уже находился в Средне-Волжской, среди якутов. Все его умственное развитие должно было протекать в тех условиях, которые были созданы этим интеллектуальным барьером. То, чего не пропускала в России цензура, почти или даже совсем не существовало для русских. Поэтому, если в отдельных случаях мы и находим у него слабые места, ограниченность кругозора, то приходится только удивляться, что подобных случаев не было гораздо больше“.¹

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Об искусстве. Госиздат, „Искусство“, стор. 689.

Чернишевський створив струнку матеріалістичну естетичну теорію, яка на сьогодні становить значну цінність. Естетика соціалістичного реалізму може дуже багато використати з естетики революційної демократії.

В практиці своєї критичної і художньої роботи Чернишевський виправляв ту деяку непослідовність, яка мала місце в дисертації. Досить згадати оцінку Чернишевським творчості Гоголя чи роман „Что делать?“, щоб переконатися в цьому.

Визначивши прекрасне, ідеал прекрасного в реальній дійсності, його зв'язки і опосереднення з усією сукупністю життя, Чернишевський ставить вимогу до мистецтва довести все це до свідомості і почуття людей в яскравій і найприступнішій для сприймання формі. З цього приводу Чернишевський говорить про образність мистецтва, як його специфіку, і дає визначення образу. І тут він високо цінує гегелівське визначення образу. Навівши цитату з гегелівської естетики, Чернишевський робить висновок: „В этой фразе важно слово „образ“— оно говорит о том, что искусство выражает идею не отвлеченными понятиями, а живым индивидуальным фактом, и нам кажется, что, говоря: „искусство есть воспроизведение природы и жизни“, мы очень ясно говорим то же самое: в природе и жизни нет ничего отвлеченно существующего; в них все индивидуально, конкретно; воспроизведение должно по мере возможности сохранять сущность воспроизводимого; портрет должен походить на оригинал; потому произведение искусства должно стремиться к тому, чтобы в нем было как можно меньше отвлеченного, чтобы в нем все было, по мере возможности, выражено конкретно, в живых картинах, в индивидуальных образах.“¹

Загальні закономірності життя виступають завжди в окремому, існують в індивідуальних формах. Сила мистецтва саме і полягає в тому, що воно загальні закономірності життя показує теж в окремому, індивідуальному, тобто так, як вони проявляються в дійсності.

В питанні про естетичне відношення прекрасного в житті до його відображення в мистецтві Чернишевський близько підходить до істини, хоч деколи не цілком розуміє діалектику переходу і взаємодії прекрасного в об'єктивній дійсності і мистецтві. Прекрасне в об'єктивній дійсності яскравіше, повніше, ніж відображення його в мистецтві. Але мистецтво, відображаючи прекрасне, зводить його в єдиний фокус, чим полегшує сприймання прекрасного людиною, завдяки чому робить зворотний вплив на дійсність. А коли додати до цього, що мистецтво в конкретно-відчутній формі відображає часто те, що в реальній дійсності лише намітилося, як провідна тенденція, але ще не виступає в яскравій наочності, то вплив мистецтва на дійсність стане ще виразнішим.

¹ Н. Г. Чернышевский. Статья по эстетике. ОГИЗ—СОЦЭКГИЗ, 1938, стор. 126.

Апологізуючи дійсність, Чернишевський ніколи не заперечував значення творчої фантазії. Чернишевський, як і Добролюбов, відкидає „отвлеченное фантазирование“, „праздную фантазию“, бо вона спрямована не на продовження дійсності, тобто заглядання вперед, не на краще з'ясування її. Лише та фантазія необхідна і плідотворна, яка твердо ґрунтується на реальній дійсності, яка викликана дійсністю як необхідність: „серьезное значение имеют только те желания,— пишет Чернышевский в статье „Очерки гоголевского периода русской литературы“,— которые основанием своим имели действительность,— успеха можно ожидать только в тех надеждах, которые возбуждаются действительностью“.¹

Закінчуючи дисертацію „Эстетические отношения искусства к действительности“, і ще раз наголошуючи, що мистецтво відображає реальну дійсність, Чернишевський запитує: „Но где же творческая фантазия при таком взгляде на искусство? Какая же роль представляется ей? Не будем говорить о том, откуда происходит в искусстве право фантазии видоизменять виденное и слышанное (Чернышевский имеет на увазі типізацію явищ життя в мистецтві, про яку він уже говорив в дисертації — А. Т.). Это ясно из цели поэтического создания, от которого требуется верное воспроизведение известной стороны жизни, а не какою-нибудь отдельного случая; посмотрим только, в чем необходимость вмешательства фантазии, как способности переделывать (посредством комбинации) воспринятое чувствами и создавать нечто новое по форме“². Далі Чернишевський наводить приклади необхідності творчої фантазії в кожному конкретному випадку художньої творчості. Перелічивши ці випадки, Чернишевський вимагає „... еще более необходимого простора фантазии, когда поэт творит под влиянием определенного направления, определенной мысли: в этих случаях он еще более должен видоизменять и комбинировать“.³

Блискучим ствердженням цієї тези є художня практика самого Чернишевського. В романі, на якому виховувались покоління відважних борців за щастя народу, в романі „Что делать?“, Чернишевський показав усю гнилість, мерзенність соціального експлуататорського устрою і створив образи відважних борців з цим ладом за світле майбутнє. На крилах художнього домислу, творчої фантазії великий письменник-борець і мислитель російського народу переносить читача в майбутнє і показує величну красу цього майбутнього: знищено експлуататорів, люди живуть комуністичним, щасливим і радісним життям. Це і є справді прекрасне життя в усіх відношеннях — прекрасне соціальне життя цілком відповідає всій сукупності прекрасної об'єк-

¹ Н. Г. Чернышевский. Избранные сочинения. Гослитиздат, 1934, стор. 397.

² Н. Г. Чернышевский. Статьи по эстетике. ОГИЗ—СОЦЭКГИЗ, 1938, стор. 127.

³ Там же, стор. 130.

тивної дійсності. Це мрія реальна, це мрія, яку можна здійснити на практиці, це та мрія, те „желание, которое основанием своим имеет действительность“, але за цю мрію, за це бажання треба боротись. Така фантазія не відвертає уваги людей від боротьби за земне щастя, а навпаки, закликає до боротьби за здійснення цієї реальної мрії, цього реального бажання.

В своїх літературно-критичних працях Добролюбов теж вимагає, щоб фантазія не спотворювала життєвої правди, а узагальнювала її, щоб фантазія не відривалась від дійсності, не заводила людини в сферу містики, а допомагала краще розібратись в реальному житті. Фантазія, творчий домисел необхідні ще й тому для кожного художника, що без них він впадає в поверховий натуралізм. Естетика революційної демократії вимагає від мистецтва відображення реальної дійсності, але „художник — не пластинка для фотографії, отражающая только настоящий момент; тогда бы в художественных произведениях и жизни не было, и смысла не было. Художник дополняет отрывочность схваченного момента своим творческим чувством, обобщает в душе своей частные явления, создает одно стройное целое из разрозненных черт, находит живую связь и последовательность в бесвязных, повидимому, явлениях, сливает, перерабатывает в общности своего мирозерцания разнообразные и противоречивые стороны живой действительности“¹.

Тільки ті письменники стають великими художниками, тільки ті письменники творять художні цінності, в яких „художественное чутье, хотя бы даже и слабое, направлено здраво, в которых не только верно отражаются явления жизни, но которым доступен, более или менее, и общий таинственный смысл ее. Такие писатели становятся замечательными художниками, если их восприимчивость многообъемлюща, если жизнь открывается им не в отдельных только явлениях, а во всем своем стройном течении, если чутки они не к одной только внешней стороне явлений, но и к их внутренней связи и последовательности. Тогда они создают что-нибудь прочно остающееся в литературе и служат двигателями общественного сознания“².

Виходячи з принципів революційно-демократичної естетики, Чернишевський високо цінував творчість Гоголя. Чернишевський говорив, що основна заслуга Гоголя перед російською літературою полягає в тому, що він увів у російську літературу критичний реалізм, як основний метод розкриття дійсності. Чернишевський писав, що „должно приписывать исключительно Гоголю заслугу прочного введения в русскую изящную литературу сатирического — или, как справедливее будет называть его, критического направления“³.

¹ Н. А. Добролюбов. Гослитиздат, 1935, т. II, стор. 379—380.

² Н. А. Добролюбов. Гослитиздат, 1935, т. II, стор. 373.

³ Н. Г. Чернышевский. Избранные сочинения. Гослитиздат, 1934, стор. 253.

Гоголь, вірно відображаючи дійсність тогочасної Росії, він свій присуд над нею, „питая грудь ненавистью“ ко всьому низкому, пошлому і пагубному, „враждебным словом отрицанья“ против всего гнусного „проповедует любовь“ к добру и правде. Кто гладит по шерсти всех и все, тот, кроме себя не любит никого и ничего; тем довольны все, тот не делает ничего доброго, потому что добро невозможно без оскорбления зла. Кого никто ненавидит, тому никто ничем не обязан.

Гоголю многим обязаны те, которые нуждаются в защите; он стал во главе тех, которые отрицают злое и пошлое. Поэтому он имел славу возбудить во многих вражду к себе. И только тогда будут все единогласны в похвалах ему, когда исчезнет все пошлое и низкое, против чего он боролся“¹.

Гоголь „проповедует любовь“ тим, що критикує все мерзенне, він сам не робить висновків, він лише критикує негативно. Висновки мусить зробити читач, і він зробить їх в залежності від своїх ідейних переконань. Тому що показ Гоголем мерзенного, гниючого соціального ладу царської Росії був надзвичайно переконливим, то висновки були єдиними — такий лад треба замінити іншим, кращим.

Чернишевський в своїй художній творчості („Пролог“ і особливо „Что делать?“) не тільки критикує, чим, безперечно, агітує проти соціального ладу побудованого на експлуатації людини людиною, він сам робить висновки, що цей лад треба повалити. Він сам говорить показує художніми образами, якою саме соціальною системою треба замінити експлуаторську. Отже, письменник сам робить висновки, як треба боротися з експлуаторським ладом і яким ладом його слід замінити. Як бачимо, такий реалізм включає в себе нові якості, порівнюючи з реалізмом Гоголя, Островського, Гончарова та інших. Реалізм революційної демократії виступає в особливій якості.

Ще яскравіш цю особливість можна простежити на творчості Т. Г. Шевченка. Характерною особливістю реалізму Шевченка є не тільки глибоке, гостро критичне зображення дійсності царської Росії, а й палкий заклик до боротьби, і заклик до боротьби не взагалі, не до абстрактної боротьби, а до збройної боротьби з царсько-поміщицьким ладом за щасливе радісне

¹ Н. Г. Чернышевский. Избранные сочинения. Гослитиздат, 1934, стор. 256. Слід відзначити, що слова взяті Чернишевським в лапки, запозичені ним з вірша Н. А. Некрасова. Вірш написано на смерть Гоголя:

Блажен незлобивый поэт,
В ком мало желчи, много чувства
Ему так искренен привет
Друзей спокойного искусства...
Но нег пошлал у судьбы
Тому, чей благородный гений
Стал обличителем толпы.
Ее страстей и заблуждений.
Питая ненавистью грудь,
Уста вооружив сатирой.
Тернистый он проходит путь
С своей карающею лирой.

життя. Викриваючи всяких експлуататорів, заперечуючи їх устрій, що є ярмом для народу, Шевченко своїм вогненным словом підіймав народ на боротьбу, стверджував своєю творчістю красу „сім'ї вольної, сім'ї великої, нової“. Вся творчість Шевченка викриває експлуататорів, протестує проти ненависного царизму, гостро й пристрасно закликає народ „обух сталить та добре вигострить сокиру“, щоб нищить все, „що паном зветься“. Шевченко віддав усю свою творчу поетичну силу боротьбі з „смітничком Миколи“, як назвав поет царський лад, за новий соціальний устрій, коли

... Умруть
 Ще не зачаті царята...
 І на оновленій землі
 Врага не буде, супостата,
 А буде син і буде мати
 І будуть люди на землі.

Отже, реалізм Шевченка не тільки критичний, але й життєствердний.

Ми зовсім не претендуємо цією вказівкою на особливу якість реалізму революційної демократії, відмінну від якостей критичного реалізму, розв'язати це важливе й цікаве питання. Ми лише хочемо поставити це питання, сподіваючись знайти відгук в нашому літературознавстві.

Останній висновок дисертації Чернишевського підкреслює, що „Воспроизведение жизни — существенный, общий, характеристический признак искусства, составляющий сущность его“. Але „часто произведение искусства имеет и другое значение — объяснение жизни; часто имеет оно и значение приговора о явлениях жизни“. Естетика революційної демократії вимагає, таким чином, створення такого мистецтва, яке, відображаючи дійсність, ставало б дійовим, активним мистецтвом, мистецтвом, яке було б засобом з'ясування дійсності, яке б передавало судження передової людини про життя, яке б звучало „как колокол на башне вечевой“ (Лермонтов), закликаючи народ на боротьбу з експлуататорським устроєм, за торжество прекрасного життя.

В естетиці Чернишевського, Добролюбова, як і їх попередника Белінського, російський реалізм знайшов могутню філософську підпору для свого дальшого розвитку.

ПРОМОВА ПО РАДІО ГОЛОВИ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ СРСР ТОВ. В. М. МОЛОТОВА 17 ВЕРЕСНЯ 1939 РОКУ	3 5
М. РИЛЬСЬКИЙ — На могилу Франка	10
ЄВГЕН ФОМІН — Вітер зі сходу. Із нової лірики	11
М. ЛЕРМОНТОВ — Втікач	12
Л. СМІЛЯНСЬКИЙ — Михайло Коцюбинський (повість)	16
Я. ГОРОДСКОЙ — Із циклу „Дорога“	65
Ф. МИЦИК — Пам'яті М. О. Островського	65
СТ. КРИЖАНІВСКИЙ — Площа Держинського. Звертання до моря	66
В. ЛІСНЯК — Світоч	68
ОКСЕНТІЙ МУСІЄНКО — Краплина	63
ЯКІВ КАЧУРА — Іван Богун — історична повість	69
П. ГРАБОВСЬКИЙ — Переклади з Роберта Бериса	93
КОСТА ХЕТАГУРОВ — Кубади	99
МИХ. СТЕЛЬМАХ — На лузі. Соняшник	101
МИХ. СИТНИК — В саду	102
ЙОСИФ ЕЙЛЬМАН — Я здобуваю чесність	103
ІЗЯСЛАВ РИЖЕЙ — Вітчизна	142
К р и т и к а	
А. ТРИПІЛЬСЬКИЙ — Чернишевський і естетика революційної демократії	145